

Historia

ZAKRES PODSTAWOWY

2

część 1
NOWOŻYTNOŚĆ
do końca XVII W.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Historia

Nowożytność do końca XVII w.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

część I

2

ZAKRES PODSTAWOWY

 OPERON
Edukacja jest podróżą

2023

Konsultacja naukowa: dr Arkadiusz Bugaj
Projekt okładki: Paweł Kwacz
Redaktor prowadzący: zespół
Redakcja językowa: Marlena Dobrowolska
Redakcja graficzna i skład: Katarzyna Gostępska
Fotoedycja: Marta Jasińska
Korekta techniczna: Marlena Dobrowolska

Zdjęcia: AGAD, BE&W, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, Biblioteka Naukowa/Zbiory Specjalne, Britannica.com, Moje Wirtualne Muzeum/myvimu.com, Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Narodowe w Warszawie, Muzeum Zamojskie w Zamościu, niepodległa.gov.pl, Polona.pl, atdigit/Shutterstock, Barvista/Shutterstock, CuteIdeas/Shutterstock, Jacky D/Shutterstock, Ewa Studio/Shutterstock, Gartland/Shutterstock, Gimas/Shutterstock, Havoc/Shutterstock, jorisvo/Shutterstock, Kiev.Victor/Shutterstock, meunierd/Shutterstock, Elena Odareeva/Shutterstock, OmiStudio/Shutterstock, Pecold/Shutterstock, Shevchenko Andrey/Shutterstock, Shutterstock, S-F/Shutterstock, studioflara/Shutterstock, Mariusz Świtulski/Shutterstock, Stanisław Tokarski/Shutterstock, Stefano_Valeri/Shutterstock, Cezary Wojtkowski/Shutterstock, The British Library, Wikipedia, Wikipedia/Éscalari/ CC BY-SA 3.0, Zamek Królewski na Wawelu

Mapy: Katarzyna Gostępska
Infografiki: Aleksandra Włodarczyk

OPERON Sp. z o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjął wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w podręczniku o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii w zakresie podstawowym na poziomie szkoły ponadpodstawowej, na podstawie opinii rzeczoznawców: dr. Wiesława Charczuka, dr. Anny Wilczyńskiej, prof. dr. hab. Dariusza Rotta.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: szkoła ponadpodstawowa
Rok dopuszczenia: 2023
Numer dopuszczenia: 1198/3-4/2023

© Copyright by OPERON Sp. z o.o. & Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki
Gdynia 2023
Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.
N8169

Wydawca:
OPERON Sp. z o.o.
81-212 Gdynia, ul. Hutnicza 3
tel. centrali 58 679 00 00
e-mail: info@operon.pl
www.operon.pl

ISBN 978-83-8197-391-5

08/23/XX/S65

Spis treści

I. U początków nowożytnej Europy

1. Humanizm i europejska kultura renesansowa	8
2. Sztuka renesansu	17
3. Wielkie odkrycia geograficzne	27
4. Rozwój europejskiego kolonializmu i jego następstwa	35
5. Reformacja	44
6. Reakcja na reformację i reforma Kościoła katolickiego	55
7. Przemiany społeczne i polityczne w Europie XVI w.....	61
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	72

II. „Złoty wiek” państwa polsko-litewskiego

1. Państwo polsko-litewskie i jego społeczeństwo u progu epoki nowożytnej	76
2. Polska ostatnich Jagiellonów – dzieje wewnętrzne	84
3. Polska ostatnich Jagiellonów i jej stosunki z sąsiadami	93
4. Kultura renesansu w Polsce	100
5. Unia lubelska i narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów	109
6. Pierwsze wolne elekcje i ich wpływ na kształtowanie się systemu ustrojowego Rzeczypospolitej	117
7. Społeczeństwo i gospodarka państwa polsko-litewskiego w XVI w.	128
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	140

III. „Wielki wiek” XVII

1. Rozwój monarchii absolutnej we Francji	144
2. Anglia – wojna domowa i utrwalenie się systemu parlamentarnego	150
3. Konflikty międzynarodowe. Wojna trzydziestoletnia (1618–1648).....	157
4. Kultura Europy XVII w.....	166
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	177

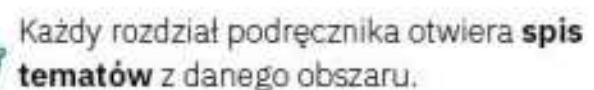
IV. Rzeczpospolita Obojga Narodów w końcu XVI w. i w XVII w.

1. Dzieje wewnętrzne Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III i Władysława IV Wazów	180
2. Konflikty z sąsiadami w 1. połowie XVII w.....	190
3. Rzeczpospolita w okresie powstania Chmielnickiego i potopu szwedzkiego	200
4. Przejawy kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej w połowie XVII w.....	210
5. Panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego	221
6. Kultura barokowo-sarmacka w Rzeczypospolitej w XVII i 1. połowie XVIII w.	230
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	239

Warto przeczytać	241
Indeks osobowy	243
Indeks pojęć	247

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych informacji.

Bezpośrednio pod tytułem rozdziału znajdziecie moduł „**Na tej lekcji**” – jego zadaniem jest ukierunkowanie was na cele realizowane w danym temacie.

Hasła na marginesach odnoszą do treści obowiązkowych do zapamiętania z lekcji. Zostaną one powtórzone w podsumowaniu lekcji.

W tekście pojawiają się **wytłuszczenia**.
Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne
zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Podsumowanie lekcji to esencja najważniejszych treści do zapamiętania. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok. Znajdziecie tam na marginesie odpowiednie hasło, a w treści lekcji – jego omówienie.

On tworzył historię

Wawrzyniec Węgierski (Lorenzo il Magnifico)

- najświetniejszy z Medyceuszów

Wawrzyniec Węgierski (1492-1519) wywarł wielkie wrażenie na ówczesnym świecie. Był nie tylko władcą, ale i wieloletnim mecenasem sztuki. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii. Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Pomysł odtworzenia fresku, który został zniszczony, przyniósł wielkie wrażenie na ówczesnym świecie. Był nie tylko władcą, ale i wieloletnim mecenasem sztuki. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii. Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Chociaż byłby to ogromny sukces, Wawrzyniec Węgierski nie mógł się cieszyć nim długo. W 1519 roku zmarł, a jego miejsce w Medycejskiej Akademii zajął jego syn, Pius II. Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Wawrzyniec Węgierski (Lorenzo il Magnifico)

- najświetniejszy z Medyceuszów

Wawrzyniec Węgierski (1492-1519) wywarł wielkie wrażenie na ówczesnym świecie. Był nie tylko władcą, ale i wieloletnim mecenasem sztuki. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii. Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Pomysł odtworzenia fresku, który został zniszczony, przyniósł wielkie wrażenie na ówczesnym świecie. Był nie tylko władcą, ale i wieloletnim mecenasem sztuki. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii. Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Chociaż byłby to ogromny sukces, Wawrzyniec Węgierski nie mógł się cieszyć nim długo. W 1519 roku zmarł, a jego miejsce w Medycejskiej Akademii zajął jego syn, Pius II. Wawrzyniec Węgierski był wieloletnim władcą Medycejskiej Akademii. Jego patronat przyczynił się do rozwoju sztuki w Medycejskiej Akademii.

Informacje o źródle pomogą wam poszerzyć zakres wiadomości, a także rozwinąć umiejętność interpretacji nowo poznanych tekstów.

—

wiera
ziatu
caną

6. Wyjaśnij, jakie korzyści przynosi stosowanie w przemyśle i rolnictwie związków chemicznych. Podaj przykłady.

[illegible]

1. *W przypadku samowystępującego zagrożenia*
 - a) Kierownik jednostki wyłącza lub odłącza od ZTV m. n., wyposażenia i urządzeń przeznaczonych do użycia.
 - b) Wskazuje w tym przypadku kierownikowi jednostki właściwy sposób działania i pobiera ZTV w Działalność Jedn. Gminnej.
 - c) Zabezpiecza jednostkę tak, aby nie dobiegała do niej osoba – niebezpieczna w zakresie ruchu, śmierci, zdrowia i własności mienia lub spowodowała.
 - d) Jeśli konieczne jest cofnięcie się z zagrożenia spowodowanego – następuje w stosownym zakresie cofnięcie, jako indywidualne lub, jako jest to dozwolone oraz należy i stosowne cofnięcie w stosownym zakresie.
 - e) W przypadku cofnięcia cofnięcie jest wykonywane w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - f) Jeśli konieczne cofnięcie się w celu odłączenia od ZTV m. n. lub w innych przypadkach cofnięcie się w ZTV m. n.
 - g) Co najmniej, kierownik jednostki przynajmniej od odłączenia cofnięcie się z zagrożenia spowodowanego, jako ZTV m. n. lub cofnięcie w celu odłączenia.
 - h) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - i) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - j) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - k) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - l) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - m) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - n) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - o) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - p) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - q) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - r) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - s) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - t) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - u) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - v) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - w) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - x) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - y) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.
 - z) Jeśli konieczne cofnięcie jest wykonywane, kierownik przynajmniej cofnięcie w sposób ustalony w Działalności Jedn. Gminnej.

I. U początków nowożytnej Europy

- ▶ Humanizm i europejska kultura renesansowa
- ▶ Sztuka renesansu
- ▶ Wielkie odkrycia geograficzne
- ▶ Rozwój europejskiego kolonializmu i jego następstwa
- ▶ Reformacja
- ▶ Reakcja na reformację i reforma Kościoła katolickiego
- ▶ Przemiany społeczne i polityczne w Europie XVI w.

1. Humanizm i europejska kultura renesansowa

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz genezę humanizmu i renesansu;
- zapoznasz się z ideami humanizmu renesansowego;
- przeczytasz o twórcach kultury umysłowej epoki renesansu.

Geneza humanizmu i renesansu

Przełom w **sposobie myślenia** i w **sztuce** europejskiej, który ukształtował epokę nowożytności, został zapoczątkowany w **miastach północnej Italii**. Prowadzące do niego przemiany rozpoczęły się już w schyłkowej fazie epoki średniowiecza – w XIV i XV w. Sprzyjała im sytuacja włoskich miast bogacących się na handlu i zyskujących niezależność polityczną oraz duże znaczenie ekonomiczne. **Liczne zamożne republiki miejskie** konkurowały ze sobą nie tylko przez rywalizację w handlu i na polach bitew. Staraly się także prześcignąć sąsiadów we wspaniałości miejskiej architektury i wypełniających ją dzieł sztuki. Potężne mieszczańskie rody zdobywające władzę w poszczególnych miastach chętnie podnosiły swój prestiż, patronując kulturze i działalności intelektualnej. Ich przedstawiciele nie szczędzili środków na fundowanie ołtarzy i fresków dla świątyń czy pomników zdobiących miejskie place. Wznosili na własne potrzeby pałace i kupowali dzieła sztuki. Otaczali się wybitnymi myślicielami. Hojnymi **mecenasami** artystów byli też hierarchowie kościoła na czele z kolejnymi papieżami.

Mecenas – osoba (lub instytucja) wspierająca twórczość artystyczną, finansująca działalność artysty i nabywająca jego dzieła; często mecenas stale opiekował się artystą. Termin pochodzi od nazwiska Gajusza Mecenas, rzymskiego polityka z I w. p.n.e., który wspierał pisarzy, m.in. Wergiliusza i Horacego.

Najwybitniejsi spośród przedstawicieli mieszczaństwa, arystokracji czy duchowieństwa byli otwarci na nowo rodzące się idee – **myśl humanistyczną**. Opierający się na niej prąd kulturowy – humanizm – odchodził w wielu aspektach od dziedzictwa średniowiecza i sięgał po wzory antyczne. Ukształtował nową epokę w historii kultury, określaną mianem **renesansu**. W XVI w. humanizm i renesansowe tendencje w sztuce rozpowszechniały się już nie tylko w Italii, lecz także w całej Europie, kształtując gusta i przekonania elit społecznych.

republiki miejskie

narodziny
humanizmu

Humanizm renesansowy

- To prąd umysłowy zapoczątkowany w Italii już w XIV w., a w pełni rozwinięty w XV i XVI w. – upowszechniał się wówczas w całej zachodniej, a także środkowej Europie.
- Charakteryzował się wzrostem zainteresowania **człowiekiem jako niepowtarzalną indywidualnością**, jego miejscem w świecie przyrody i w relacjach społecznych.
- **Humaniści** za swój cel uznali przede wszystkim odrodzenie **dziedzictwa antyku** – jego sztuki, filozofii oraz wartości.

Współczesny widok Florencji. Wyróżnia się w nim bryła średniowiecznej katedry (po prawej). Na początku XV w. Filippo Brunelleschi (czytaj: bruneleski) zaprojektował wieńczącą ją kopułę, co uznaje się za początek architektury renesansowej.

Florencja uchodzi za kolebkę renesansu, gdyż pochodziło z niej wielu myślicieli i artystów tej epoki. Ponadto w niej najwcześniej narodziły się nowe tendencje. Florenckie dokonania w zakresie sztuk plastycznych stały się wzorem dla całej Italii. Kultura artystyczna Florencji wiele zawdzięczała mecenatowi rodu Medyceuszy, którzy faktycznie zarządzili miastem w XV i XVI w.

Wielką rolę w szerzeniu się idei dotyczących życia społecznego czy sztuki odegrało **wynalezienie w połowie XV w. druku** (ruchomej czcionki i udoskonalonej prasy drukarskiej). Dokonał tego niemiecki rzemieślnik **Jan Gutenberg**. Książki drukowano w wielu egzemplarzach (nakład wynosił przeciętnie kilkaset sztuk). Były one wielokrotnie tańsze niż manuskrypty przepisywane dotąd ręcznie przez skrybów pracujących najczęściej przy klasztorach. Dzięki rozpowszechnieniu na większą skalę pism starożytnych i współczesnych autorów możliwa stała się szybka i obejmująca duże grono osób **wymiana myśli**.

wynalezienie druku

Praca przy maszynie drukarskiej, drzeworyt z XVI w.

W drugiej połowie XV w. wydano ok. 30 tysięcy różnych drukowanych dzieł. Łączny nakład wyniósł 15–20 milionów egzemplarzy. W XVI w. było to już 150–200 tysięcy tytułów o łącznym nakładzie ok. 150 milionów egzemplarzy, czyli 1,5 miliona rocznie.

zainteresowanie
antykiem

I. U POCZĄTKÓW NOWOŻYTNEJ EUROPY

W Italii w XIV–XV w. narastało **zainteresowanie dziedzictwem antycznym**. Pasja archeologiczna, jaką przejawiali niektórzy możni świeccy i duchowni oraz artyści, owocowała odkryciami **pozostałości sztuki starożytnego Rzymu** (zwłaszcza rzeźby). Zaczęto je kolekcjonować. Poszukiwano też oryginalnych wersji tekstów antycznych filozofów, pisarzy i mówców. Pomocne w tym były kontakty miast włoskich z chylącym się ku upadkowi **Cesarstwem Bizantyńskim**. Uczni opuszczający Konstantynopol przywozili ze sobą zarówno **rękopisy starożytnych pisarzy** (pogańskich i chrześcijańskich), jaki i znajomość **klasycznej greki i łaciny**. Język łaciński, jakim się posługiwali, był bliski łacinie z czasów starożytnych, od której jej wersja kościelna była odległa.

„*Obecnie wszystkie nauki odżyły i wróciły do czci, języki zmartwychwstały: grecki, bez którego wstydem jest, aby ktoś się mógł mienić uczonym, hebrajski, chaldejski, łaciński. Kwitnie sztuka drukarska, tak wyborna, tak udoskonalona, którą wynaleziono swego czasu z natchnienia bożego, tak jak broń palną z podszeptu szatana.*

~ François Rabelais (czytaj: fransła rable)

Rafael Santi, Szkoła ateńska, fresk znajdujący się w Pałacu Apostolskim w Watykanie, 1509–1511

Fresk przedstawia filozofów antycznych prowadzących dysputy, m.in.: Heraklita, Pitagorasa, Sokratesa, Epikura, a także matematyka Euklidesa oraz przystuchujących się im uczniów. W centrum kompozycji znajdują się Platon i Arystoteles. Niektórych filozofów artysta obdarzył twarzami współczesnych mu twórców. Platon ma oblicze Leonarda da Vinci, Heraklit – Michała Anioła. W ten sposób świat antyku przenika się z epoką renesansu. Sam Rafael to postać w czarnym berecie, patrząca wprost w kierunku widza – znajduje się na prawym skraju obrazu.

Humanieści odkrywali w kulturze antycznej wartości, jakie ich zdaniem zatracono w czasach średniowiecza. Chcieli, by nastąpiło **ich odrodzenie (renesans)**. Szczególnie ceniono wówczas **filozofię Platona** z jej przekonaniem o istnieniu świata doskonałych idei. W połowie XV w. założono we Florencji Akademię Platońską, nawiązując w ten sposób do tradycji ośrodka istniejącego w starożytności w Atenach, a zlikwidowanego w VI w. przez bizantyńskiego cesarza Justyniana Wielkiego.

Zafascynowani dziedzictwem antyku humanieści nie podważali wiedzy przedstawionej w wielu starożytnych dziełach. Stanowiło to pewne ograniczenie dla rozwoju prądów intelektualnych epoki. Jednak najwybitniejsi myśliciele potrafili wykroczyć poza poglądy przekazane przez antycznych twórców.

Myśl humanistyczna

Humanistów zajmowało wszystko, co wiązało się z **ludzką naturą** oraz funkcjonowaniem **człowieka w społeczeństwie**. Ich sposób myślenia cechował się **antropocentryzmem**, czyli stawianiem człowieka z całą jego wielowymiarowością i wszechstronnością w centrum zainteresowań. Hasłem epoki były słowa: „Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce”. Humanieści uważali, że ludzkie dążenia powinny koncentrować się nie tylko na zbawieniu i życiu wiecznym, lecz także na **doczesności**, która może być pełna radości i piękna. W przeciwieństwie do ludzi średniowiecza nie postrzegali życia na tym świecie jako marności w obliczu życia wiecznego. Ich wizja człowieczeństwa łączyła perspektywę religijną i świecką.

antropocentryzm

Naczelną wartością humanizmu była **niezależność umysłu**. Idealem stał się człowiek o **wszechstronnym wykształceniu**, inteligentny i przedsiębiorczy, a także dumny, samodzielnie decydujący o swoim losie i rozwijający swoje talenty. Twórcy kultury renesansowej mieli **rozległe zainteresowania**. Leonardo da Vinci był nie tylko malarzem i twórcą projektów architektonicznych, lecz także myślicielem oraz wynalazcą i teoretykiem w takich dziedzinach, jak: mechanika, akustyka, optyka, anatomia, geologia czy matematyka. Marsilio Ficino (czytaj: ficzino) – twórca Akademii Platońskiej – był filozofem, tłumaczem dzieł Platona, teoretykiem sztuki, lekarzem i znawcą wiedzy tajemnej: magii i astrologii. Humanieści uważali, że istota ludzka może osiągnąć rzeczy wielkie, ale tylko poprzez trud i twórczą pracę. Wierzyli, że można przeniknąć tajemnice natury i zrozumieć świat. Człowieka cenili jako **jednostkę**, a nie tylko jako część zbiorowości (stanu, cechu rzemieślniczego, rodu, wspólnoty wiernych), jak to było w średniowieczu.

Humanieści wykazywali się **krytycyzmem** w stosunku do norm życia społecznego i autorytetów typowych dla epoki średniowiecza, w tym do instytucji Kościoła. Podawali w wątpliwość sposób jego funkcjonowania, a czasami także głoszone przez niego dogmaty. Nie oznacza to, że odwracali się od religii, jednak w większym stopniu poszukiwali indywidualnego sposobu jej przeżywania. Renesans był epoką żywej wiary, a humanieści w swoich dążeniach do doskonałości moralnej potępiali obserwowaną naganną obyczajowość duchowieństwa. Większość z nich nie poparła jednak rozwijającej się od 2. dekady XVI w. reformacji i nie zdecydowała się na przystąpienie do powstałych w jej następstwie Kościołów protestanckich.

Źródło historyczne

Fragmenty traktatu Giovanniego Pico della Mirandoli (czytaj: dziowanego piko dela mirandoli) *O godności człowieka*, 1486 r.

Stworzył On [Bóg] zatem człowieka, dzieło o nieokreślonej postaci, i umieściwszy go pośrodku świata, tak do niego rzekł: „Nie przydajemy tobie Adamie ani ustalonego miejsca, ani właściwego kształtu, ani żadnego szczególnego daru, byś zgodnie z wyborem i zgodnie ze swoim zdaniem posiadał i zajął to miejsce, przyjął tę postać i ten dar, który swobodnie sobie wybierzesz. Ustanowione przez Nas prawa ograniczają określoną naturę innych stworzeń. Ty, niczym nieograniczany, dzięki swej woli, w której mocy cię pozostawiłem, sam ją sobie wyznaczysz. Umieściłem cię pośrodku świata, byś stamtąd dogodnie zgłębiał to, co jest w świecie. Nie uczyniliśmy ciebie ani istotą niebiańską, ani ziemską, ani śmiertelną, ani nieśmiertelną, byś sam siebie, niczym wolny i z nadania rzeźbiarz oraz twórca, wyraził swobodnie w formie, którą nad inne przedłożysz...” [...]

Zwierzęta już od narodzenia wynoszą [...] z łona matki to, co mają posiadać w przyszłości. Wyższe zaś duchy od samego początku bądź zaraz po nim były już tym, czym będą przez nieprzerwaną wieczność. Natomiast nowo narodzonego człowieka Ojciec zaopatrzył w ziarna, które mogą wydać z siebie wszystko, w ziarna wszystkich rodzajów życia. Wzrosną zaś w nim te, które będzie uprawiał, i wydadzą w nim swoje owoce. Jeśli będzie uprawiać ziarna rośliny, stanie się rośliną. Jeśli ziarna zmysłów, stanie się zwierzęciem. Jeśli rozumu, stanie się zwierzęciem niebieskim. Jeśli intelektualne, będzie aniołem i synem Bożym. Jeśli zaś niezadowolony z losu żadnego ze stworzeń zwróci się ku środkowi swej jedności i stanie się jednym duchem z Bogiem, to – pozostając w samotnej ciemności z Bogiem, który jest ponad wszystkim – przewyższy wszystko.

G. Pico della Mirandola, *Oratio de hominis dignitate. Mowa o godności człowieka*, przeł. Z. Nerczuk i M. Olszewski, Warszawa 2010, s. 39–41.

Ćwiczenia

1. Określ, w czym autor cytowanego tekstu dostrzega wyjątkowość istoty ludzkiej, jak rozumie zawartą w tytule swojego traktatu „godność” człowieka.
2. Jakie wartości, typowe dla myśli humanistycznej, dostrzegasz w tekście?

Informacja o źródle

Oratio de hominis dignitate – dosłownie: *Mowa o ludzkiej godności*, to napisane po łacinie najśawniejsze dzieło Giovanniego Pico della Mirandoli, które zostało uznane wręcz za manifest humanistów. Ponieważ powstało pod koniec XV w., można je potraktować jako uwieńczenie ponad stulecia rozwoju tego prądu umysłowego. Jego autor był filozofem i filologiem, zajmował się także naukami przyrodniczymi. Stworzył koncepcję człowieka jako mikrokosmosu – istoty wyodrębniającej się z hierarchii bytów, obdarzonej wolnością i zdolnością doskonalenia się dzięki zgłębianiu wiedzy filozoficznej.

Trzech członków florenckiej Akademii Platońskiej, fragment fresku Cosima Rossellego z kościoła Sant'Ambrogio (czytaj: santambrodzio) we Florencji, lata 80. XV w.

W centrum został przedstawiony Giovanni Pico della Mirandola.

Humanisci szczególnie interesowali się **polityką i życiem społecznym**. Starali się wskazać przyczyny występujących w nich negatywnych zjawisk oraz właściwe rozwiązania. Do czołowych pisarzy podejmujących te kwestie należał Florentyńczyk **Niccolò Machiavelli** (czytaj: nikolo makiaweli). Najbardziej znanym i zarazem kontrowersyjnym jego dziełem jest **Książę**. Autor analizował w nim **mechanizmy sprawowania władzy** w państwie oraz sposoby zapewnienia bezpieczeństwa i dobrobytu jego mieszkańcom. Głosił, że władca w razie konieczności powinien być gotów do posłużenia się wszelkimi niegodziwymi środkami: przemocą, podstępem i manipulacją, jeżeli działa dla dobra kraju i jego obywateli – zgodnie z zasadą „cel uświęca środki”.

Idee humanizmu stopniowo **rozprzestrzeniły się poza Italię**. W XVI w. objęły całą zachodnią i środkową Europę, w tym Polskę. Myśliciele i twórcy kultury z różnych krajów

poczuwali się do **bycia wspólnotą** – dzielili się poglądami, regularnie wymieniali między sobą listy i przesyłali sobie publikowane dzieła. „Księciem humanistów” nazywano niderlandzkiego myśliciela **Erazma z Rotterdamu**. Jego najgłośniejszym dziełem była *Pochwała głupoty*. Zawarł w niej krytykę zasad, jakimi kierowało się ówczesne społeczeństwo, sposobu wychowania młodzieży, a także instytucji Kościoła. Uważał, że naprawę świata może przynieść połączenie dwóch źródeł mądrości: Pisma Świętego i tradycji antycznych. Z kolei Anglik **Thomas More** (czytaj: tomas mor, inaczej Morus) w swojej *Utopii* przedstawił idealny, jego zdaniem, ustrój społeczny, w którym nie ma własności prywatnej, a rządy sprawują ludzie szlachetni i wykształceni.

Erazm z Rotterdamu (1467–1536) na portrecie z 1517 r. autorstwa niderlandzkiego malarza Quentina Massysa (czytaj: kuentina masejsa)

Pochwała głupoty doczekała się za życia Erazma 43 wydań. Miała charakter satyry, będąc zarazem dziełem o charakterze filozoficznym, moralizatorskim i edukacyjnym. Krytyczny wobec współczesnych Erazm uważał, że otaczający go świat przyjął głupotę za swoją zasadę. Pokładał jednak nadzieję w wykształceniu społeczeństwa i w tym, że mądrzy władcy, którzy przyjmą idee humanistyczne, zapewnią ludziom sprawiedliwość i pokój.

Edukacja i wiedza

Edukacja humanistyczna obejmowała **języki antyczne** oraz umiejętność wypowiadania się, zarówno w piśmie, jak i podczas publicznych wystąpień. Szczególny nacisk kładziono na **gramatykę i retorykę, historię antyczną, literaturę oraz filozofię moralną**. Odwoływano się do wzorców **obywatelskich** (zwłaszcza antycznej republiki rzymskiej; szczególnym autorytetem cieszył się Ciceron). Uważano, że będą one dobrym przygotowaniem do życia w społeczeństwie. Jako cel kształcenia wskazywano zarówno przekazanie wiedzy, jak i wychowanie, gdyż sądzono, że wartości moralne muszą opierać się na mądrości i poznaniu piękna.

humanistyczny
model edukacji

Humanistyczny model edukacji szerzono w **kolegiach**. Był to nowy typ szkół, który oddziaływał silniej niż uniwersytety przechodzące kryzys. Nauczanie uniwersyteckie skupiało się na wąskim zakresie wiedzy ustalonym w średniowieczu, a przede wszystkim na teologii. Uniwersytety traktowano także jako miejsce, gdzie można zdobyć wykształcenie specjalistyczne w zakresie medycyny czy prawa. Osoby, które nie zamierzały wykonywać zawodów związanych z tymi dziedzinami, uznawały edukację uzyskaną w kolegiach za dostateczną. Uzupełniały ją lekturami i **podróżami** za granicę, które stały się istotną częścią humanistycznego wykształcenia.

W epoce renesansu i humanizmu wielkie zainteresowanie wzbudzał **świat przyrody** – zarówno natury otaczającej człowieka, czyli roślin i zwierząt, jak i odległych ciał niebieskich oraz rządzących nimi praw. Rozwijały się astronomia, matematyka, kartografia. Uczeni dokonywali odkryć w zakresie biologii oraz ludzkiej anatomii, choć nie potrafili wyciągnąć z nich wniosków, które pozwoliłyby na przełom w medycynie.

Spośród dzieł dotyczących **astronomii** szczególne miejsce w rozwoju ludzkiej wiedzy zajmuje opublikowana w 1543 r. praca toruńskiego astronoma, matematyka, prawnika i lekarza **Mikołaja Kopernika – O obrotach sfer niebieskich**. Kopernik przedstawił w niej **teorię heliocentryczną**, zgodnie z którą w centrum wszechświata nie znajduje się Ziemia, ale Słońce. Koncepcja ta była znana już w starożytności, jednak nigdy nie zdobyła szerszego uznania, a Kościół katolicki uznawał ją za sprzeczną z Pismem Świętym.

teoria
heliocentryczna

Wyobrażenie systemu Kopernikańskiego pochodzące z atlasu nieba opublikowanego w Niderlandach w 1660 r.

Teoria Kopernika obalała m.in. przyjmowany dotąd za Arystotelesem podział wszechświata na świat podksiężycowy (sferę ziemską) i nadksiężycowy (sferę boską).

W renesansie **nie wykształciły się jeszcze naukowe metody badania zjawisk**. Wiedza – w obecnym rozumieniu – wciąż była powiązana z zainteresowaniami, które dziś nazwalibyśmy nienaukowymi: **astrologią, alchemią czy magią**. Nastąpił wręcz wzrost zainteresowania tymi dziedzinami.

Literatura renesansu

W wielu krajach, w tym w Polsce, epoka renesansu stała się momentem przełomowym dla ukształtowania się **literackich języków narodowych**. Wprawdzie łacina pozostawała językiem Kościoła i europejskich myślicieli-humanistów oraz kontaktów międzynarodowych, jednak w **literaturze pięknej** nastąpił rozkwit zapoczątkowanej w schyłkowym średniowieczu twórczości w językach lokalnych. Dzieła literackie poruszały podobną problematykę, jak traktaty filozoficzne czy polityczne – krytkowały i wyśmiewały negatywne zjawiska w życiu społecznym, odnosiły się do kwestii moralności i religii. Twórcy często starali się nadać swoim dziełom walor wychowawczy.

W Italii już XIV w. – czas, kiedy tworzyli Dante, Petrarka i Boccaccio (zobacz podręcznik do klasy 1) – stał się zapowiedzią literatury renesansu. W początkach epoki nowożytnej najwybitniejszymi włoskimi twórcami literatury renesansowej byli między innymi **Ludovico Ariosto** (czytaj: ludowiko ariosto) – autor poematu epickiego *Orlando Szalony* oraz **Baldassare Castiglione** (czytaj: baldasare kastiljone) – autor rozprawy *Dworzanin*, w której zaprezentował idealne reguły dworskiego życia. Natomiast w sztukach plastycznych wyróżniał się **Benvenuto Cellini** (czytaj: benvenuto czellini) – rzeźbiarz i artysta złotnik, który pozostawił po sobie sławne pamiątki. **We Francji** tworzył **François Rabelais** (czytaj: franśla rable) – autor satyrycznego, a zarazem pełnego fantazji dzieła *Gargantua i Pantagruel*, uważanego za pierwszą europejską **powieść**. **W Hiszpanii** na początku XVII w. ukazał się *Don Kichot* **Miguela de Cervantesa** (czytaj: serwantesa) – parodia heroicznych poematów rycerskich z czasów średniowiecza.

Pomnik Miguela de Cervantesa i jego powieściowych bohaterów: Don Kichota (czytaj: kiszota) i Sancho Pansy (czytaj: sanczo pansy) na placu Hiszpańskim w Madrycie

literatura renesansu

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie czynniki umożliwiły rozwój kultury humanistycznej i renesansowej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej.
2. Jak rozumiesz pojęcie *humanizm renesansowy*? Scharakteryzuj myśl humanistyczną.
3. Przedstaw najważniejsze postaci kultury humanistycznej i renesansowej oraz scharakteryzuj ich dokonania.
4. Zastanów się nad miejscem religii w epoce renesansu. Jakie zmiany nastąpiły w tej sferze w porównaniu ze średniowieczem?
5. Współcześnie często używa się sformułowania *człowiek renesansu* w formie komplementu. Wyjaśnij, jak należy je rozumieć.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 8

- **Kolebką** humanizmu oraz sztuki renesansowej były **republiki miejskie północnej Italii**. Rolę mecenasów twórców kultury odgrywali przedstawiciele zamożnych rodów mieszczańskich, a także hierarchowie Kościoła.

s. 8

- **Humanizm** to prąd umysłowy zapoczątkowany **w Italii w XIV w.** Rozwijał się tam w dwóch kolejnych stuleciach (w innych krajach europejskich głównie w **XVI w.**).

s. 9

- W połowie XV w. **Jan Gutenberg** wynalazł **druk**, dzięki czemu książki stały się bardziej dostępne, a wymiana myśli – łatwiejsza.

s. 10

- Humanisci czerpali inspiracje z **dziedzictwa starożytności**. Dążyli do odrodzenia antycznych **wzorców w sztuce, filozofii, literaturze**, a także cenionych w starożytności **wartości** etycznych i obywatelskich.

s. 11

- Myśl humanistyczna cechowała się **antropocentryzmem** – stawiała w centrum zainteresowań **człowieka** jako **indywidualność**, jego **życie doczesne** oraz relacje z naturą i społeczeństwem.

s. 13

- Twórcy renesansowej **kultury umysłowej** interesowali się kwestiami społecznymi, politycznymi, religijnymi i etycznymi. Do najważniejszych należeli m.in.: **Giovanni Pico della Mirandola, Niccolò Machiavelli, Erazm z Rotterdamu i Thomas More**.

s. 14

- Humanistyczny model **edukacji** był rozpowszechniany przez **kolegia**.

s. 14

- Szczególnym osiągnięciem w zakresie ludzkiej wiedzy stało się dzieło **Mikołaja Kopernika** *O obrotach sfer niebieskich*.

s. 15

- W renesansie łacina się odrodziła, a także nastąpił szczególny rozkwit **literatury pięknej w językach narodowych**.

2. Sztuka renesansu

NA TEJ LEKCJI:

- nauczysz się rozpoznawać styl renesansowy oraz manierystyczny w sztukach plastycznych;
- dowiesz się, jakie cele stawiali sobie artyści renesansu;
- poznasz najwybitniejszych twórców włoskiej i europejskiej sztuki renesansowej.

Renesans, czyli odrodzenie antyku w sztuce

Chociaż oznaki przełomu pojawiły się we włoskim malarstwie już na początku XIV w. (od czasów Giotto), to właściwa **sztuka renesansu** zaczęła się rozwijać **od lat 20. XV w.**, a więc u schyłku średniowiecza. Narodziła się we **Florencji**. Najwybitniejszymi twórcami tego wczesnego okresu byli: w **architekturze** **Filippo Brunelleschi**, w **malarstwie** **Masaccio** (czytaj: mazaczio) oraz w **rzeźbie** **Donatello**. Artyści tego czasu uznali dzieła swoich poprzedników z epoki gotyku za barbarzyńskie. Pragnęli natomiast, by sztuka przyjęła kształt, jaki nadali jej starożytni Grecy i Rzymianie. **Harmonię, równowagę i prostotę** sztuki antycznej uważali za wzór doskonałości. Nie ograniczyli się jednak do naśladownictwa, z czasem zaczęli szukać własnego sposobu na rozwinięcie dawnych wzorców. **W XVI w.** styl renesansowy szerzył się właściwie **w całej Europie**.

rozwój sztuki
renesansowej

twórcy wczesnego
renesansu

Szczególnym osiągnięciem renesansu i chlubą jego twórców było odkrycie nieznane starożytnym – mianowicie zastosowanie w malarstwie **perspektywy linearnej**. Opierała się ona na wiedzy z zakresu geometrii i zakładała, że wielkość przedstawianych obiektów maleje wraz z odległością od oka patrzącego, a linie prostopadłe do płaszczyzny obrazu zbiegają się w jednym punkcie na horyzoncie. Zastosowanie tych reguł pozwalało na uzyskanie wrażenia, że ukazana scena rozgrywa się w **trójwymiarowej przestrzeni**.

Masaccio, Grosz czynszowy, fresk z kaplicy Brancaccich (czytaj: brankaczich) we Florencji, 1425–1427

Masaccio był wielkim mistrzem perspektywy linearnej. W swoich obrazach uzyskiwał pełną iluzję głębi przestrzeni.

Ćwiczenie

Na przykładzie prezentowanego obrazu Masaccia wyjaśnij, na czym polega zastosowanie perspektywy linearnej w malarstwie.

odrodzenie sztuki
antyku

Twórczość artystyczna miała być zarówno sposobem **ukazania piękna** człowieka oraz otaczającego go świata, jak i metodą ich lepszego **poznania** oraz zrozumienia. **Człowiek** stanowił najważniejszy temat malarstwa i rzeźby renesansu. Artyści tej epoki przejęli klasyczny, grecki **ideał piękna**. Często, podobnie jak w starożytności, przedstawiali postaci nago, kierując uwagę odbiorców na doskonałość ludzkiego ciała. Posługiwali się przy tym nie tylko antycznym wzorcem, lecz także **wiedzą anatomiczną**, którą sami zdobywali. To właśnie oni, wcześniej niż lekarze, przeprowadzali pierwsze na Zachodzie sekcje zwłok. Dzięki temu mogli przedstawić człowieka w naturalnych pozach, odwzorowując pracę mięśni i proporcje poszczególnych części ciała.

Twórcy renesansowi, zwłaszcza włoscy, **idealizowali** przy tym z reguły wyobrażane osoby. Bardziej realistyczna, podkreślająca wręcz niekiedy brzydotę ukazanych postaci, była twórczość artystów niemieckich i niderlandzkich. Wszędzie natomiast artyści renesansu stawiali sobie za cel ukazanie poprzez swój kunszt głębi **przeżyć, emocji, psychiki** człowieka. Skupiali więc uwagę na sugestywnej mimice czy na wymownym geście.

„Dobry malarz musi namalować dwie rzeczy: człowieka oraz istotę jego duszy.

~ Leonardo da Vinci

dzieła o tematyce
świeckiej

Chociaż w malarstwie i rzeźbie wciąż przeważały dzieła związane z religią chrześcijańską, sztuka zyskiwała w coraz większym stopniu świecki charakter. Świadczą o tym licznie powstające **portrety** czy **sceny mitologiczne** oraz zainteresowanie artystów ukazywaniem **architektonicznego i przyrodniczego otoczenia** człowieka. Także **obrazy religijne** wykraczały poza swoją tematykę – dawały okazję do przedstawiania uczuć, psychiki i budowy anatomicznej ukazywanych postaci oraz prezentowania kunsztu formalnego (np. opanowania zasad perspektywy).

W **architekturze renesansowej** typowa dla gotyku strzelistość i dążenie ku górze zostały zastąpione przez **linie poziome** i **proste figury geometryczne** (prostokąt, koło, łuk półkolisty). Szczególnie ceniono **plan centralny**. Stosowano płaskie stropy lub sklepienia kolebkowe. Szerzyły się charakterystyczne dla antyku elementy, jak **klasyczne kolumny**, trójkątne zwieńczenia fasad (**frontony**) czy **kopuły**. Jednak powstające przy ich zastosowaniu budowle zachowywały również swój własny styl. Wspaniale rozwinęła się **architektura świecka**: prywatne miejskie pałace i kamienice oraz podmiejskie wille, a także ratusze i inne budowle użytku publicznego. **Rzeźba** przestawała pełnić funkcję uzupełnienia architektury. Coraz więcej artystów, zwłaszcza w XVI w., tworzyło posągi wolno stojące, które można było podziwiać z każdej strony, a nie tylko od frontu.

Dziedziniec pałacu Medici Riccardi (czytaj: medyczi rikardi) we Florencji, połowa XV w.

Spokojny układ kolumn, pomiędzy którymi rozpościerają się półokrągłe łuki, regularnie rozmieszczone podwójne okna, również półokrągłe zwieńczone, oraz obiegająca dziedziniec dekoracja nadają tej architekturze wrażenie harmonii i elegancji.

Villa Rotonda (czytaj: willa rotonda) położona w miejscowości Vicenza (czytaj: winczenca) w pobliżu Wenecji, dzieło Andrei Palladia, początek budowy 1567 r.

Styl architektoniczny wypracowany przez Palladia, opierający się na klasycznej prostocie i symetrii, powszechnie naśladowano także w późniejszych stuleciach. Twórcę willi można określić jako jednego z najbardziej wpływowych artystów w dziejach architektury Zachodu.

Ćwiczenie

Przyjrzyj się ilustracjom zamieszczonym w tym rozdziale oraz rozdziale II.4. i na ich podstawie wskaż najbardziej wyróżniające się cechy architektury renesansowej.

W renesansie zmienił się sposób **postrzegania pracy twórców sztuki**, a dzięki hojnemu mecenatowi umocniła się ich pozycja ekonomiczna i społeczna. Nie byli już jedynie sprawnymi rzemieślnikami, którzy należeli do cechów i we własnych warsztatach wykonywali pracę o charakterze fizycznym, jak szewc czy cieśla. Zaczęto ich uważać za artystów, tworzących niepowtarzalne piękne dzieła dzięki swojemu **talentowi, wrażliwości i zdolnościom intelektualnym**. Wybitni twórcy renesansu chętnie podkreślali, że powstające prace są wytworem nie tylko ich rąk, lecz także umysłu. Znajdowali własne rozwiązania problemów artystycznych – swój **indywidualny styl**.

Rozwój sztuki renesansowej w Italii

Najwybitniejszymi malarzami włoskimi **2. połowy XV w.** byli **Piero della Francesca** (czytaj: franczeska), **Andrea Mantegna** (czytaj: mantenja) oraz Sandro **Botticelli** (czytaj: boticzelli).

Sandro Botticelli, *Pallas Atena i centaur*, ok. 1485 r.

Botticelli szczególnie chętnie podejmował tematy mitologiczne, umieszczając w nich aluzje do wywodzących się z antyku, przede wszystkim z poglądów Platona, idei filozoficznych. Artysta pozostawał pod wpływem koncepcji Marsilia Ficina – twórcy Akademii Platońskiej.

Najdojrzalszy okres twórczości renesansowej, charakteryzujący się poszukiwaniem zupełnie nowych, indywidualnych rozwiązań, przypadł na **przełom XV i XVI w.**, gdy tworzył **Leonardo da Vinci** (czytaj: winczi), oraz **1. połowę XVI w.**, gdy działali **Michał Anioł Buonarroti, Rafael Santi i Tycjan**. Cen-

trum sztuki renesansowej przesunęło się w tym czasie stopniowo z **Florencji do Rzymu**, choć wiele wspaniałych dzieł powstawało wciąż także w innych miastach, a szczególnie ważnym ośrodkiem stała się **Wenecja**.

Leonardo tworzył swoje obrazy w sposób wręcz naukowy. Starał się uzyskać jak największą **wiedzę** o ludzkim ciele, zjawiskach optycznych czy mechanice ruchu, aby jego dzieła jak najdokładniej oddawały prawdę o świecie. Do jego najwybitniejszych obrazów należą: **Mona Liza, Ostatnia wieczerza, Święta Anna Samotrzecia**. Ten wszechstronny artysta projektował też budynki, a nawet całe miasta (choć plany te nigdy nie zostały zrealizowane).

Leonardo da Vinci, *Święta Anna Samotrzecia*, początek XVI w.

Obraz ten jest przykładem nowatorstwa Leonarda zarówno w kompozycji układu trzech postaci (Dzieciątka, Maryi oraz jej matki, św. Anny), jak i w posługiwaniu się kolorem i nieco zmiękczone, rozmytym konturem, co dodaje scenie subtelności. Wiele wysiłku autor włożył w ukazanie uczuć przedstawionych postaci. Całe wyobrażenie przepełnione jest wielką czułością. Twarz Maryi wyraża przy tym także smutek, gdyż widzi swego Syna dosiadającego baranka (to przyjęty w malarstwie religijnym symbol przyszłej ofiary na krzyżu).

twórcy dojrzałego
renesansu

Rafaël – malarz i architekt – to autor między innymi fresku **Szkoła ateńska**, wielu **portretów** oraz przedstawień **Madonny z Dzieciątkiem**. Dla jego twórczości typowe były powściągliwość, harmonia i ład. W znacznym stopniu stanowił tym samym przeciwieństwo **Michała Anioła**, którego sztukę cechowały dynamizm, żywiołowość i wielki ładunek emocji, co wykraczało poza renesansowe konwencje. Michał Anioł był między innymi autorem takich **rzeźb** jak: **Pieta watykańska**, **Dawid** czy **Mojżesz**, a także **fresków** (zwłaszcza zdobiących **Kaplicę Sykstyńską** w Watykanie). Pracował także jako architekt. Zarówno Rafaël, jak i Michał Anioł kierowali w różnych okresach budową Bazyliki św. Piotra w Watykanie.

Rafaël Santi, *Madonna Alba*, ok. 1510 r.

Sposób przedstawiania Maryi przez Rafaëla – rysów jej twarzy, wyrazu oczu, sposobu układania się szat – stał się wzorem dla twórców obrazów religijnych w kolejnych stuleciach.

Pieta (wl. *pietà* – współczucie) – wyobrażenie w sztuce ukazujące bolejącą Matkę Bożą, trzymającą na kolanach ciało martwego Chrystusa.

Michał Anioł, *Stworzenie Adama*, fresk z Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie, ok. 1512 r.

Styl malarski Michała Anioła wyróżniał go wśród innych malarzy renesansowych. U przedstawionych przez niego postaci widoczne jest napięcie mięśni, odpowiadające przepelniającej je wewnętrznej sile. W późniejszym fresku artysty zatytułowanym **Sąd Ostateczny** (również z Kaplicy Sykstyńskiej) wyraźniej można zauważyć jego skłonność do tworzenia napięcia pomiędzy postaciami i wypełniania obrazu ruchem, który wywołuje wręcz wrażenie chaosu. W **Stworzeniu Adama** w większym stopniu zachowana jest jeszcze równowaga pomiędzy spokojem a dynamiką.

Najwybitniejszymi przedstawicielami **szkoły weneckiej** w pierwszym okresie jej istnienia byli **Giorgione** (czytaj: dziordżione) i **Tycjan**. Malarze z tego miasta dawali w swojej twórczości pierwszeństwo **walorom kolorystycznym**, które były dla nich ważniejsze niż sam rysunek. Ich obrazy charakteryzowały się intensywnością barw i przepelniającym je wewnętrznym światłem. Szczególnie Tycjan wywarł bardzo silny wpływ na dalszy rozwój malarstwa europejskiego.

Michał Anioł Buonarroti, *Mojżesz*, 1513–1516

Michał Anioł uważał się przede wszystkim za rzeźbiarza. Jednak w dziedzinie malarstwa i architektury stworzył dzieła równie wybitne i wyprzedzające epokę. Ponadto był utalentowanym poetą.

Renesans poza Półwyspem Apenińskim

renesans
w Niderlandach
i krajach niemieckich

Najważniejszymi obszarami rozwoju sztuki renesansowej poza Italią były **Niderlandy i kraje niemieckie**. Rozkwit renesansu nastąpił tam **z początkiem XVI w.** i trwał przez całe stulecie. Jednak nie wyparł zupełnie sztuki gotyckiej, która wciąż jeszcze była równolegle tworzona. Malarzy z wymienionych krajów cechowało zamiłowanie do **odtworzenia** najdrobniejszych szczegółów ubiorów, wyposażenia wnętrz, a także elementów chętnie malowanych przez nich **rozległych krajobrazów**. Wydają się przez to bliżsi codziennego życia niż twórcy włoscy dążący do uogólnienia i idealizujący rzeczywistość. Zainteresowanie malarzy z Niderlandów tworzeniem scen rodzajowych czy krajobrazów związane było także z rozwojem reformacji. Wy-

Albrecht Dürer, *Rycerz, śmierć i diabeł*, grafika z 1513 r.

znania protestanckie nie akceptowały kultu świętych czy wizerunków Matki Boskiej, więc na obszarach, na których zwyciężył protestantyzm, takich obrazów nie tworzone.

Na terenie **Rzeszy niemieckiej** za najwybitniejszego artystę można uznać **Albrechta Dürera** (czytaj: direra), który zdobył sławę w całej Europie zarówno jako malarz, jak i jako grafik. W swojej twórczości łączył zdobycze renesansu włoskiego z malarstwem niderlandzkim i tradycyjną sztuką niemiecką. Inni znakomici niemieccy malarze renesansowi 1. połowy XVI w. to **Lucas Cranach** (czytaj: lukas kranach) i **Hans Holbein** (czytaj: holbajn), który przez znaczną część życia tworzył w Anglii. Holbein specjalizował się zwłaszcza w portretach i był jednym z największych mistrzów w tej dziedzinie w historii malarstwa.

Niezwykle oryginalnym malarzem **niderlandzkim** był **Pieter Bruegel starszy** (czytaj: piter brojgel). Jego dzieła odbiegały od renesansu włoskiego zarówno pod względem tematycznym, jak i stylistycznym. Przepętali je natomiast idee humanizmu. Malarz ten najchętniej ukazywał **sceny rodzajowe** z życia zwykłych ludzi, a jednocześnie skupiał się na **przekazie moralnym**. Był też jednym z naj-

wybitniejszych twórców **pejzaży**, których nierozłączną część stanowił **człowiek** – niedominujący nad naturą, ale **w pełni z nią zespólny**.

Pieter Bruegel starszy, *Żniwa*, 1565 r.

Tematem wielu prac Bruegla była ludność wiejska, uchwycona przez malarza podczas wykonywania pracy albo w chwilach odpoczynku czy zabawy.

Manieryzm

manieryzm

Poczynając **od 3. dekady XVI w.**, wykształcił się prąd artystyczny będący przeciwieństwem, a w dużym stopniu nawet zaprzeczeniem zasad sztuki renesansowej – **manieryzm**. Paradoksalnie twórcy manierystyczni uważali się za uczniów i naśladowców stylu wielkich mistrzów renesansu. Było to uzasadnione w odniesieniu do Michała Anioła, którego twórczość wykazuje wiele cech manieryzmu. Artyści omawianego nurtu uważali, że w sztuce nie można już uzyskać większej doskonałości niż ta osiągnięta przez ich poprzedników. Starali się zatem wzorować na ich osiągnięciach, naśladować ich styl, czyli **manierę** – stąd pochodzi nazwa tego prądu. Inspiracji dla swojej twórczości poszukiwali zatem **w sztuce, a nie w naturze**.

Cechami manieryzmu było odejście od harmonii, prostoty i spokoju renesansu na rzecz **przesady, udziwnienia, niezwykłości efektów**, które miały **zaskakiwać** i przykuwać uwagę. Postaci na manierystycznych obrazach przybierają nienaturalne lub nadmiernie wyrafinowane pozy, ich ciała bardzo często są **nieproporcjonalnie wydłużone i skręcone**, jakby z trudem utrzymywały równowagę. Wielość przedstawionych postaci, ich gwałtowne poruszenia, mnogość kontrastujących barw dają wręcz **wrażenie** przepelniającego obraz **chaosu**. Prekursorem manieryzmu był artysta o całkowicie oryginalnym stylu – tworzący w **Hiszpanii El Greco** (czytaj: el greko). Pochodził z Krety, przez pewien czas mieszkał w Italii. Do najwybitniejszych **włoskich malarzy manierystycznych** należeli artyści ze szkoły weneckiej: Jacopo **Tintoretto** (czytaj: jakopo tintoretto) i Paulo **Veronese** (czytaj: weroneze).

Jacopo Tintoretto, *Cud św. Marka*, 1548 r.

W okresie manieryzmu wielką popularność zdobyło **malarstwo iluzjonistyczne**. Jego przykładem są freski dekorujące sklepienia kościołów, które tak doskonale udawały architekturę, że trudno było się zorientować, gdzie kończy się rzeczywista kolumna, a zaczyna namalowana. Centrum sklepienia natomiast sprawiało wrażenie otwartego na niebo, z którego zlatywały anioły.

W **architekturze manierystycznej** elementów klasycznych używano niezgodnie z ich przeznaczeniem, mieszano style oraz kładziono nacisk na dekoracyjność, która zastępowała renesansową prostotę podstawowych form geometrycznych.

Rozwój sztuki manierystycznej jest często interpretowany jako odpowiedź na **niepokoje religijne i społeczno-polityczne epoki**. Rozpad jedności chrześcijaństwa zachodniego, którego wyrazem była **reformacja**, czy wojny w Italii miały być źródłem zmian w mentalności. Symboliczny stał się **1527 r., w którym Rzym został złupiony** przez wojska cesarza Karola V. Świat nie wydawał się już przepelniony ładem i racjonalny, tak jak to chcieli widzieć humaniści i ludzie renesansu.

Wawrzyniec Wspaniały (Lorenzo il Magnifico) – najślawniejszy z Medyceuszy

Wawrzyniec Wspaniały (1449–1492) stał na czele Republiki Florenckiej od 1469 r. Był już trzecim jej przywódcą z rodu Medyceuszy. Zasłynął jako mecenas sztuki i humanista. Był też poetą. Pod jego opieką tworzyli m.in. Sandro Botticelli i w młodości Michał Anioł. Jego wystawnicy gromadzili dzieła pisarzy i filozofów starożytnych do biblioteki Medyceuszy. Z Wawrzyńcem byli blisko związani Marsilio Ficino i Giovanni Pico della Mirandola.

Wawrzyniec Wspaniały na portrecie wykonanym pomiędzy 1555 a 1565 r. w warsztacie wybitnego malarza manierystycznego Agnolo Bronzino (czytaj: anjolo bronzino)

Początki rodu Medyceuszy (Medici, czytaj: medyczi) nie są pewne. Istniał przekaz mówiący, że ich przodkowie byli lekarzami (*medico* oznacza „medyk”, „lekarz”). Sześć kul znajdujących się w ich herbie miało przedstawiać przepisywane przez lekarzy pigułki. Do wielkiego majątku ród doszedł na przełomie XIV i XV w. Medyceusze prowadzili dom bankowy – byli bankierami papieża i monarchów europejskich. Jako pierwszy spośród przedstawicieli rodu faktyczną władzę we Florencji w latach 30. XV w. zdobył Kosma. Był on dziadkiem Wawrzyńca i podobnie jak on – mecenasem i humanistą. Przywództwo Medyceuszy we Florencji długo nie miało formalnego charakteru. Dopiero w 1569 r. republika przekształciła się w Wielkie Księstwo Toskanii, a Medyceusze stali się rodem książęcym. Władzę sprawowali do 1737 r. Dwie członkinie rodu poślubiły władców francuskich, stając się królowymi Francji. Z rodu tego wywodziło się też trzech papieży.

Herb Medyceuszy na tondzie (płaskorzeźbie w kształcie koła) autorstwa wybitnego rzeźbiarza renesansowego Giovanniego della Robbia

Celem polityki zagranicznej Wawrzyńca było utrzymanie równowagi sił w Italii. W 1474 r. wszedł w konflikt z papieżem Sykstusem IV. Papież dla swojego siostrzeńca, tworzącego powoli samodzielne księstwo, nabył posiadłości, którymi interesowała się także Florencja. Sykstus IV wsparł rody florenckie pozostające w opozycji wobec Medyceuszy, którzy utracili wówczas pozycję głównych bankierów Watykanu. 26 kwietnia 1478 r. podczas mszy w katedrze florenckiej członkowie rodów Salviatic (czytaj: salwiatich) i Pazzich (czytaj: paccich) przeprowadzili zamach na życie Wawrzyńca i jego brata Giuliana (czytaj: dziuliana). Giuliano zginął zasztyletowany, natomiast ranny Wawrzyniec schronił się w zakrystii. Po zamachu nastąpiły represje. Papież ekskomunikował Wawrzyńca za stracenie biorących udział w spisku duchownych (w tym florenckiego arcybiskupa). Przeciwko Florencji zawiązała się koalicja, której głównymi siłami było Państwo Kościelne i Neapol. Mimo przewagi przeciwników Wawrzyniec zdołał ocalić niezależność miasta, a w 1480 r. zawarł pokój z Neapolem. Umocniło to bardzo jego pozycję i znaczenie polityczne Florencji.

We Florencji znajdują się trzy posągi Dawida autorstwa wielkich mistrzów renesansu: Donatella, Verrocchia (czytaj: werokia; zamówiony przez Medyceuszy) i najslawniejszy Michała Anioła. Popularność tego tematu nie była przypadkowa. Postać króla Izraela, Dawida, pokonującego olbrzyma Goliata, stanowiła symbol mocy drzemiącej w ludzkiej jednostce – idei bliskiej humanistom. Była też ważna dla Florentyńczyków jako czytelna aluzja do potęgi ich republiki.

Jego postępowanie, mądrość i szczęście były znane, cenione i podziwiane nie tylko wśród władców Italii, ale także daleko poza jej granicami. Sława jego rosła z każdym dniem. W dyskusjach nad różnymi problemami odznaczał się elokwencją, przenikliwością, dowcipem. Przy podejmowaniu decyzji mądrością. Przy ich wykonywaniu szybkością i energią.

– Niccolò Machiavelli
o Wawrzyńcu Wspaniałym

Plan Florencji pochodzący z dzieła Poggio Braccioliniego (czytaj: podzio bracczioliniego), *Historia florentina* z 2. połowy XV w.

Rysunek przedstawiający rzeźbę Andrei del Verrocchia, *Dawid*, 1473–1475

Bazylika San Lorenzo była rodzinnym kościołem Medyceuszy, w którym znalazły się groby wielu przedstawicieli ich rodu, w tym Wawrzyńca Wspaniałego. Medyceusze dołożyli starań i ponieśli wielkie koszty, aby tę świątynię uczynić jak najwspanialszą, tak by świadczyła o ich świetności. Wnętrze bazyliki to wzorcowy przykład stylu renesansowego w architekturze.

Wnętrze bazyliki San Lorenzo we Florencji wykonane według projektu Filippo Brunelleschiego w 2. połowie XV w.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw najważniejsze założenia sztuki renesansowej i cele, jakie stawiali przed sobą jej twórcy.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało dla twórców renesansu dziedzictwo starożytności w sztuce i w jakim stopniu podjęli oni antyczne wzorce.
3. Scharakteryzuj styl renesansowy w architekturze. Wskaż najważniejsze cechy, które odróżniały go od sztuki gotyckiej.
4. Wyjaśnij pojęcia: *perspektywa linearna*, *plan centralny*, *manieryzm*.
5. Wybierz trzech twórców renesansowych, których sztuka najbardziej ci się spodobała. Przygotuj prezentację na temat ich życia i dokonań artystycznych.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 17

- Sztuka renesansu rozwijała się **w Italii od lat 20. XV w., a w innych krajach europejskich w XVI w.** Za kolebkę tego stylu można uznać **Florencję**. Wybitne dzieła powstawały jednak we wszystkich ważniejszych włoskich miastach, szczególnie w Rzymie i Wenecji.

s. 17

- Twórcami, którzy najbardziej przyczynili się do ukształtowania się stylu renesansowego, byli: **Filippo Brunelleschi** w architekturze, **Masaccio** w malarstwie oraz **Donatello** w rzeźbie.

s. 18

- Sztukę renesansu cechowały **harmonia, spokój i prostota**. Korzystała ona ze wzorów starożytności i miała stanowić **odrodzenie sztuki antyku** (m.in. kanonów piękna). Opierała się jednocześnie na wnikliwej **obserwacji natury**, przy czym często ją **ideali-zowała**.

s. 18

- Najważniejszym **tematem** sztuki renesansowej był **człowiek** – jego fizyczne piękno, przeżywane emocje oraz otaczający go świat. Wciąż dominowały dzieła o charakterze **religijnym**, jednak nastąpił rozwój przedstawień o tematyce **świeckiej**, jak **portrety, sceny rodzajowe, krajobrazy**.

s. 20

- Do najwybitniejszych twórców **dojrzałego renesansu** zalicza się: **Leonarda da Vinci, Rafaela, Michała Anioła i Tycjana**.

s. 22

- Poza Italią tworzyli m.in. Niemcy: **Albrecht Dürer, Lucas Cranach i Hans Holbein** oraz Niderlandczyk **Pieter Bruegel**.

s. 23

- **Manieryzm** w sztukach plastycznych rozwijał się od lat 20. XVI w. Zakładał wzorowanie się na osiągnięciach mistrzów renesansu. Cechowały go: **przesadne wyrafinowanie, chęć zaskoczenia widza, niezwykłość środków artystycznych**.

3. Wielkie odkrycia geograficzne

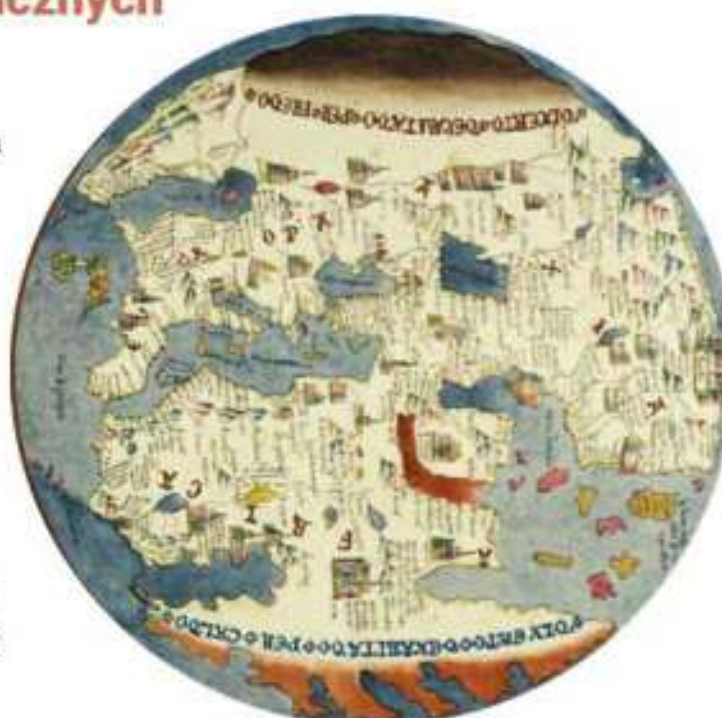
NA TEJ LEKCJI:

- poznasz uwarunkowania i przyczyny wypraw odkrywczych;
- przeczytasz o największych europejskich podróżnikach i odkrywcach u progu nowożytności.

Geneza wielkich odkryć geograficznych

Mapa sporządzona przez weneckiego geografa Giovanniego Leardo (czytaj: dziowanniego leardo) w 1448 r.

Świat znany Europejczykom u progu epoki wielkich odkryć geograficznych ograniczał się do wiedzy o trzech kontynentach: Europie, Afryce i Azji. Przy tym o Afryce na południe od Sahary oraz o środkowej i wschodniej Azji posiadano bardzo mgliste wyobrażenia. Leardo sporządził mapę na podstawie wiadomości zgromadzonych w starożytności, które uzupełnił o nowe informacje. W połowie XV w., gdy dopiero rozpoczynał się okres odkryć geograficznych, te uzupełnienia były jednak niewielkie.

Przyczyny podjęcia przez Europejczyków dalekomorskich wypraw odkrywczych miały charakter głównie **ekonomiczny i społeczny**. Możliwe stały się dzięki poczynionym wcześniej odkryciom w zakresie **techniki żeglugi**.

przyczyny
dalekomorskich
wypraw

Najważniejszą przyczyną ekonomiczną było zapotrzebowanie na luksusowe **dalekowschodnie towary**, takie jak: barwniki, wonności, przyprawy, tkaniny jedwabne i bawełniane, wyroby artystycznego rękodzieła. Sprowadzano je dotąd drogą lądową, co wiązało się z licznymi utrudnieniami, wynikającymi między innymi z faktu, że szlaki handlowe znajdowały się w rękach Turków osmańskich. Ich pośrednictwo w handlu ze Wschodem było bardzo kosztowne i powodowało odpływ **kruszców** (złota, srebra) z Europy. Znajdujące się na terenie kontynentu kopalnie nie dostarczały ich w wystarczającej ilości. Tymczasem coraz szybciej rozwijająca się gospodarka państw europejskich bardzo potrzebowała metali szlachetnych, z których bito monety. Europa miała zatem ujemny bilans handlowy w stosunkach ze światem zewnętrznym. Brak monety w obiegu powodował deflację (spadek cen), a to z kolei spowalniało rozwój gospodarczy. Europejczycy **pragnęli znaleźć drogę morską do Indii, Chin czy Archipelagu Malajskiego**, aby wyeliminować pośrednictwo tureckie w handlu z tymi regionami świata. Mieli nadzieję na uzyskanie bezpośredniego dostępu do znajdujących się tam bogactw, przede wszystkim przypraw i kruszców.

Pochodzące z południowo-wschodniej Azji przyprawy, które stanowiły obiekt pożądania Europejczyków: cynamon, gałka muszkatołowa, goździki

udział szlachty
w wyprawach
odkrywczych

Półwysep Iberyjski był miejscem, z którego wyruszyły kluczowe wyprawy odkrywcze. Nie brakowało tam chętnych do zdobycia majątku i znalezienia w zamorskich podbojach nowego sposobu na życie. Wynikało to z wyjątkowo licznej **szlachty** na tym obszarze Europy (blisko 10% społeczeństwa). Wraz z **załamaniem się systemu feudalnego** źródła dochodów szlachty uległy ograniczeniu, więc potrzebowała ona nowych sposobów osiągania zysków oraz podtrzymania prestiżu.

Od lat 70. XV w. w wyniku małżeństwa króla Aragonii Ferdynanda II i władczyni Kastylii Izabeli I ich państwa połączyły się, tworząc **Hiszpanię**. Jej politycznym konkurentem na Półwyspie Iberyjskim pozostawała **Portugalia**. Rywalizacja tych krajów objęła z czasem także starania o podporządkowanie sobie zamorskich lądów. W 1492 r. po upadku ostatniego na półwyspie państwa muzułmańskiego – emiratu Grenady – **została zakończona rekonkwista** (walka chrześcijan o wyparcie muzułmanów z Półwyspu Iberyjskiego). W tej sytuacji możliwość życia zgodnego z rycerskim wzorcem otwierała się przede wszystkim na nieznanymi jeszcze, odległych ziemiach. Motywacją do podejmowania wypraw mogła też być chęć nawracania na chrześcijaństwo zamieszkujących je ludów. Ku poszukiwaniu nowych lądów pchała ponadto ówczesnych Europejczyków **ciekawość**. Rozwijająca się **myśl humanistyczna** wiązała się ze wzrostem zainteresowania tajemnicami świata i wiarą w możliwość ich odkrycia.

postęp techniczny

Postęp w wiedzy technicznej w XV w. otworzył przed państwami morskimi możliwość podjęcia ekspansji poza kontynent europejski. U schyłku średniowiecza udoskonalono wiele **urządzeń nawigacyjnych**, umożliwiających orientację w położeniu statków także z dala od brzegów. Największe znaczenie miał wynalazek kompasu magnetycznego, czyli **busoli**. Już wcześniej dokonali tego Chińczycy, jednak to Europejczycy w pełni wykorzystali możliwości, jakie dawało to urządzenie. Busola pozwalała na wyznaczenie kierunku północnego na pełnym morzu i utrzymywanie okrętów na kursie, niezależnie od pory doby czy zachmurzenia. Również w **budowie statków** zaszły zmiany, które ułatwiły dalekomorską żeglugę. W 1. połowie XV w. Portugalczycy zaczęli pływać na **karawelach** – okrętach szybszych, bezpieczniejszych i łatwiej sterowalnych niż dotychczas używane.

Portugalska karawela z początku XVI w.

Karawele były wyposażone w dwa żagle prostokątne, dzięki którym okręt mógł nabrać dużej prędkości, oraz jeden trójkątny – nadający okrętowi zwrotności i pozwalający płynąć także przy wietrze wiejącym z boku. Połączenie tych dwóch typów ożaglowania stanowiło nowe rozwiązanie. Ulepszono w tym czasie również konstrukcję statków (m.in. wprowadzono wysokie burty), dzięki której miały one większe szanse przetrwania morskich burz.

Wyprawy odkrywcze

Pierwszych odkryć dokonali **portugalscy żeglarze**, którzy ze swojego kraju, najbardziej wysuniętego na południowy zachód państwa Europy, wyruszyli w kierunku **zachodnich wybrzeży Afryki**. W **1415 r.** opanowali Wyspy Kanaryjskie, a 5 lat później Maderę. Dalekomorskie wyprawy organizował zwłaszcza **Henryk Żeglarz**, syn króla Portugalii. Portugalczycy stopniowo docierali wzdłuż afrykańskiego wybrzeża coraz dalej na południe. Już od lat 40. XV w. przywozili z wypraw **niewolników, złoto i kość słoniową**. Udało się im przekroczyć równik, a w 1487 r. wyprawa, na czele której stał **Bartolomeu Dias**, dotarła do **południowego krańca afrykańskiego kontynentu**. Decyzją króla miejsce to nazwano Przylądkiem Dobrej Nadziei, gdyż jego odkrycie oznaczało, że można opłynąć Afrykę i skierować się na wschód ku Indiom.

odkrycia
portugalskich
żeglarzy

Pomnik Odkrywców w Lizbonie odstonięty w 1960 r.

Postać na przedzie z modelem karaweli w dłoniach to Henryk Żeglarz. Swoją przydomkę zawdzięcza organizacji wypraw odkrywczych, jednak sam nie brał w nich udziału. Założył szkołę morską i obserwatorium astronomiczne, wspierał także rozwój kartografii i technik nawigacji oraz inicjował budowę okrętów.

Drogi wiodącej **do bogactw Indii** poszukiwali wówczas zarówno Portugalczycy, jak i Hiszpanie. Pochodzący z włoskiej Genui **Krzysztof Kolumb** przekonał **hiszpańskich monarchów**, Ferdynanda i Izabelę, że zamierzony cel można osiągnąć, **płynąc na zachód**. Opierał się na założeniu, że Ziemia ma kształt kulisty, więc podróżując na zachód, zdoła dotrzeć do Azji. Nie spodziewał się natomiast, że kula ziemiska jest tak duża, a na szlaku do Indii znajduje się nieznany kontynent. Statki Kolumba wyruszyły w sierpniu **1492 r.** Po ponad 2 miesiącach dotarły do **wysp**

wyprawa
Krzysztofa
Kolumba

leżących u brzegów **nowego** dla Europejczyków **kontynentu**. Pierwszym lądem, na którym wysiedli żeglarze, była prawdopodobnie wyspa San Salvador w archipelagu Bahamów. Kolumb sądził, że dotarli do Indii, więc napotykanym tubylców nazwał **Indianami**.

Dopiero inny podróżnik – Florentyńczyk **Amerigo Vespucci** (czytaj: wespuczczi) – opisał szerzej te ziemie i upowszechnił przekonanie, że jest to nowy, nieznany dotąd ląd. W pierwszych latach XVI w. odkryty kontynent został od jego imienia nazwany **Ameryką**. W 5 lat po Kolumbie kolejny Włoch – Wenecjanin w służbie króla Anglii, znany pod angielskim nazwiskiem John Cabot (czytaj: dżon kabot) – dotarł jako pierwszy do wybrzeży Ameryki Północnej (do Nowej Fundlandii i Labradoru).

Krzysztof Kolumb (1451–1506) na portrecie autorstwa włoskiego malarza Ridolfo Ghirlandaio (czytaj: girlandajo) z 1520 r.

Kolumb od końca lat 70. XV w. pracował jako przedstawiciel genueńskiego domu bankierskiego w Lizbonie. Swój pomysł wyprawy na zachód w celu odkrycia drogi do Indii przedstawił najpierw na dworze portugalskim, gdzie został on jednak odrzucony. Dopiero wtedy Kolumb zwrócił się do władców Hiszpanii. Ich poparcie uzyskał po kilkuletnich staraniach. W nagrodę za spodziewane odkrycia miał otrzymać dziedziczny tytuł admirała oraz wicekróla ziem, które zajmie w imieniu korony hiszpańskiej, oraz 10% procent zysków z wyprawy.

Lądowanie Kolumba na wyspie Hispanioli (dzisiejsze Haiti), ilustracja książkowa z epoki

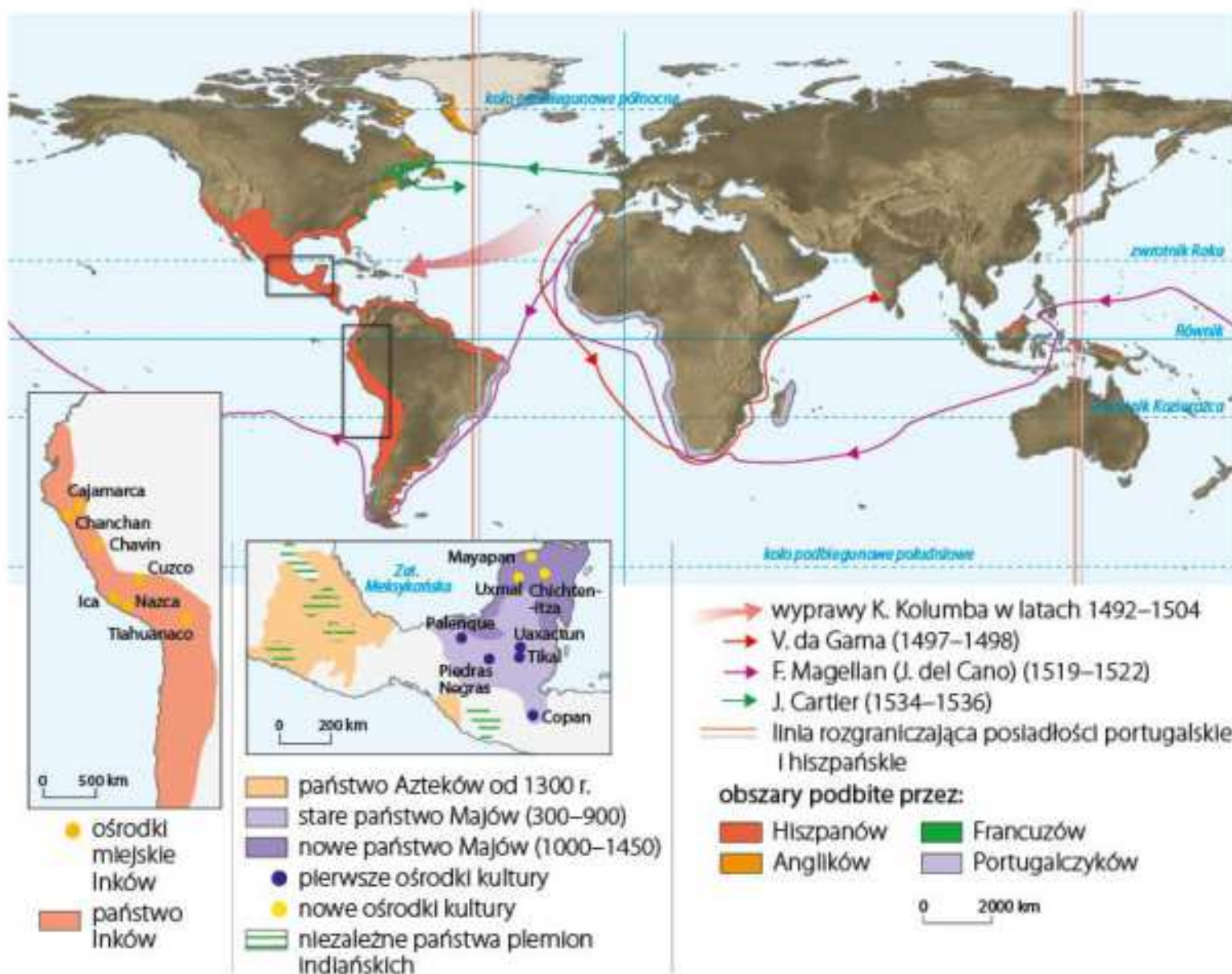
Krzysztof Kolumb w latach 1492–1504 przedsięwziął pod patronatem Hiszpanii cztery wyprawy. W trakcie pierwszej dotarł m.in. do Kuby i Haiti, w trakcie drugiej – do Jamajki. Podczas trzeciej wyprawy po raz pierwszy dotarł do kontynentalnej części Ameryki (do wybrzeży dzisiejszej Wenezueli). Z czasem, pełniąc funkcję wicekróla, popadł w konflikt z napływającą na nowo odkryte ziemie szlachtą hiszpańską. Ponadto fakt, że korzyści uzyskiwane z nowych lądów były początkowo niewielkie w stosunku do oczekiwanych, spowodował, że odkrywca popadł w niełaskę. Znalazł się nawet na krótko w więzieniu. Z ostatniej wyprawy powrócił w listopadzie 1504 r., a w półtora roku później zmarł w zapomnieniu.

odkrycie drogi
morskiej do Indii

Sukces w dążeniu do odkrycia morskiej drogi do Indii ostatecznie osiągnęli **Portugalczycy**. Wyprawa, którą w **1497 r.** podjął **Vasco da Gama** (czytaj: wasko da gama), przekroczyła najdalej na południe wysunięty kraniec Afryki i skierowała się ku wschodowi. Po 10 miesiącach żeglugi dotarła do Indii. W ten sposób została odkryta droga morska do tego kraju, a Portugalczycy rozpoczęli **ekspansję w basenie Oceanu Indyjskiego**. Zakładali na odkrywanych terenach liczne punkty handlowe (faktorie) i twierdze oraz kontrolowali morskie szlaki handlowe z Azji do Europy. W ten sposób zapewnili sobie na dłuższy czas wyłączność na handel towarami cenionymi przez Europejczyków.

Już w 1494 r. Hiszpanie i Portugalczycy porozumieli się w sprawie praw do władania nowo odkrywanych zamorskich terytoriach, które w przyszłości przekształcali stopniowo w swoje kolonie. **Linia rozgraniczająca** ich posiadłości miała przebiegać z północy na południe, w odległości ponad 2000 km na zachód od Wysp Zielonego Przylądka. Obszary na zachód od niej przypadały Hiszpanii, a na wschód – Portugalii (odkryte w kilka lat później wybrzeża **Brazylii** znalazły się więc w strefie wpływów portugalskich). Po kilkudziesięciu latach od pierwszego traktatu odpowiednią linię podziału wyznaczono także na półkuli wschodniej (chodziło zwłaszcza o obszar Archipelagu Malajskiego).

Wielkie odkrycia geograficzne z przełomu XV i XVI w.

opłynięcie kuli
ziemskiej

W latach **1519–1522** odbyła się kolejna wyprawa przełomowa w poznawaniu świata. Dowodził nią Portugalczyk w służbie Hiszpanii **Ferdynand Magellan**. Jego zadaniem było dotarcie do Azji szlakiem zachodnim, co nie udało się Kolumbowi. Magellan jako pierwszy opłynął południowy kraniec Ameryki i dotarł do wysp Azji Południowo-Wschodniej. Zginął jednak w potyczce z lokalnymi mieszkańcami na Filipinach. Szlak, który odkrył, okazał się nieprzydatny dla celów handlowych ze względu na swoją długość. Tylko jeden z pięciu statków Magellana powrócił na Półwysep Iberyjski. Członkowie jego załogi byli pierwszymi ludźmi, którzy **opłynęli dookoła kulę ziemską**. Fakt, że Ziemia istotnie ma kształt kuli, uzyskał ostateczne potwierdzenie. Spośród około 250 marynarzy, którzy wypłynęli 3 lata wcześniej z Sewilli, powróciło zaledwie 18. Przywieźli ze sobą olbrzymie bogactwa – przede wszystkim 25 ton goździków, które nabyli na **Wyspach Korzennych (Molukach)** wchodzących w skład Archipelagu Malajskiego.

Źródło historyczne

Relacja uczestnika podróży floty Magellana dookoła świata – Wenecjanina Antoniego Pigafetty

W środę 28 listopada 1520 r. [...] wypłynęliśmy na spokojne morze [Ocean Spokojny], po którym żeglowaliśmy trzy miesiące i 20 dni nie odnawiając zapasów ani zaopatrzenia: jedliśmy tylko stare suchary, starte na proszek, pełne robactwa i cuchnące [...], piliśmy wodę gnijącą i cuchnącą. Jedliśmy także kawałki skóry wołowej, jakie znajdowały się pod wielką reją [...]; były one bardzo twarde z powodu słońca, deszczu i wiatru; wrzucaliśmy je na cztery czy pięć dni w morze, aby je trochę zmiękczyć, a wtedy wkładaliśmy po trochu na żarzące się węgle i tak zjadaliśmy je; jedliśmy także wióry drzewne tak wstrętne dla człowieka, a nawet szczury, które kosztowały po pół korony każdy, a mimo to nie można było dostać ich dostatecznie dużo. To jeszcze nie wszystko, nasze największe nieszczęście, o którym powiem, było najgorsze: dolne i górne dźwiska naszych ludzi popuchły tak bardzo, że nie mogli oni jeść i wśród cierpień 19 zmarło [...]. Poza tymi, którzy zmarli, 25 lub 30 marynarzy chorowało na różne inne choroby [...], ale ci wyzdrowieli.
[...]

Wszystkie Wyspy Moluckie rodzą goździki, imbir, sago [mączka uzyskiwana z niektórych gatunków palm], [...] ryż, orzechy kokosowe, figi, migdały większe niż nasze, słodkie i kwaśne granaty, trzcinę cukrową, melony, ogórki, tykwy, cukier, jakiś owoc orzeźwiający, wielki jak arbuz, zwany comulicar i jakiś inny owoc jak brzoskwinia, zwany guave, i inne jadalne [rośliny]. Jest tam też olej kokosowy i sezamowy. Ze zwierząt pożytecznych są kozy, kury, rodzaj pszczoł nie większych niż mrówki, które składają miód w pniach drzewnych. Znajduje się tam także wiele różnych gatunków papug, a między innymi są tam białe zwane catara i całe czerwone zwane nori.

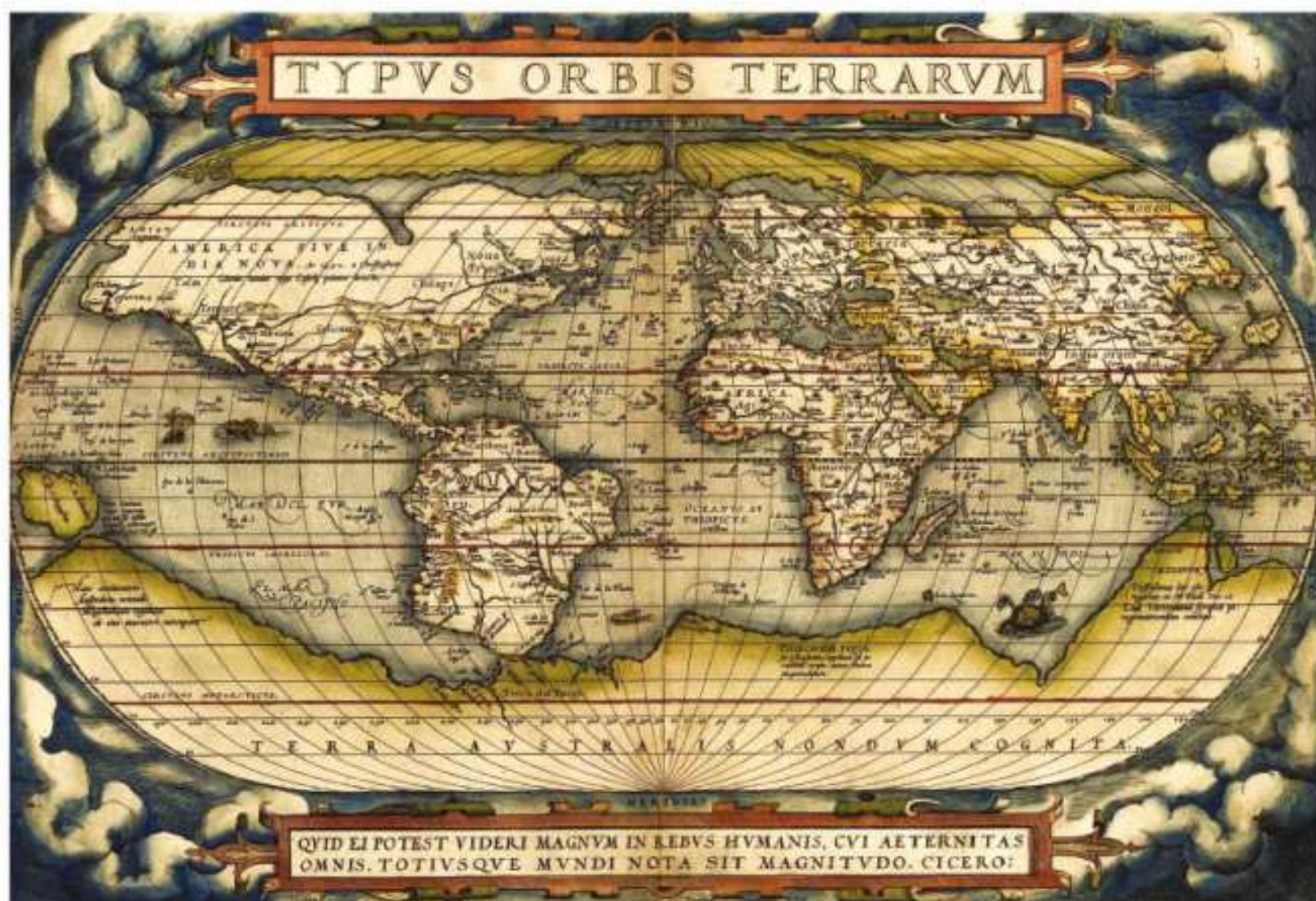
A. Wojcieszak, *Zapomniana logistyka*, t. I, Poznań 2016, s. 70, 79–80.

Ćwiczenia

1. Przedstaw przeżycia, jakich doświadczyli uczestnicy wyprawy Magellana.
2. Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w rozdziale wyjaśnij, dlaczego Azja Południowo-Wschodnia, a zwłaszcza wyspy wchodzące w skład Moluków, były tak pożądanym celem wypraw portugalskich i hiszpańskich.

W latach 30. XVI w. do dalszych odkryć w Ameryce przyczynili się Francuzi dzięki dwóm wyprawom **Jacques'a Cartiera** (czytaj: żaka kartiera), które wpłynęły do Zatoki św. Wawrzyńca. W latach 40. XVI w. okręty portugalskie dotarły do **Japonii**. W XVII w. Holendrzy pływali wzdłuż wybrzeży **Australii**, nie wykazali jednak zainteresowania tym lądem. Dopiero wyprawa angielskiego podróżnika **Jamesa Cooka** (czytaj: dżejmsa kuka) z lat 1768–1771 pozwoliła poznać ten kolejny nowy kontynent i spowodowała, że Australia **stała się posiadłością brytyjską**. Cook odkrył ponadto wiele wysp Oceanu Spokojnego (Pacyfiku).

Mapa świata z 1570 r. autorstwa Abrahama Orteliusa

Dzięki odkryciom geograficznym poszerzyła się wiedza mieszkańców Europy o świecie. Na prezentowanej mapie kształt kontynentu amerykańskiego jest jednak przedstawiony jeszcze bardzo niedokładnie. Wielki ląd wyobrażony na dole mapy opatrzono napisem: *terra australis nondum cognita*, co oznacza „nieznana jeszcze południowa ziemia”.

Ćwiczenie

Porównaj mapę Orteliusa ze współczesnymi nam mapami. Jakie dostrzegasz różnice?

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej Europejczycy podjęli wyprawy odkrywcze. Z jakiego powodu pierwszeństwo w tej dziedzinie należało do Portugalii i Hiszpanii?
2. Wymień największych europejskich odkrywców i ich osiągnięcia.
3. Dlaczego – twoim zdaniem – Krzysztof Kolumb był przekonany, że dotarł do wybrzeży Indii, i nie chciał się pogodzić z faktem, że jest to inny ląd? Jakie nadzieje wiązano z odkryciem drogi morskiej do Indii?
4. Przedstaw, w jaki sposób wielkie odkrycia geograficzne zmieniły wyobrażenie mieszkańców Europy o świecie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 27

- Przyczyną podjęcia **dalekomorskich wypraw** była chęć odnalezienia **morskiego szlaku handlowego do Indii** oraz krajów wschodniej Azji. Liczono na znalezienie tam wielkich bogactw – przede wszystkim przypraw i kruszców.

s. 28

- Udział w wyprawach odkrywczych **szlachty Półwyspu Iberyjskiego** wynikał z jej dążenia do **polepszenia** swojej **pozycji materialnej**, a także z pragnienia przygód i **ciekawości świata** odkrywców.

s. 28

- Szybsze i bezpieczniejsze **statki**, którymi łatwiej można było sterować – karawele – ich lepsze **ożaglowanie** oraz udoskonalone **urządzenia nawigacyjne** (m.in. busola) pozwoliły w XV w. na podjęcie coraz dalszych wypraw.

s. 29

- Wielkie odkrycia geograficzne z przełomu XV i XVI w. były poprzedzone osiągnięciami **Portugalczyków**, którzy **od 2. dekady XV w.** posuwali się wzdłuż zachodniego wybrzeża Afryki ku jej południowemu krańcowi.

s. 29

- W **1492 r.** Krzysztof Kolumb, pozostający na służbie dworu **hiszpańskiego**, dotarł do nieznanego Europejczykom kontynentu, nazwanego później **Ameryką**.

s. 31

- W **1498 r.** Vasco da Gama odkrył drogę morską **do Indii**.

s. 32

- W latach **1519–1522** jeden z okrętów Magellana **opłynął kulę ziemską**.

4. Rozwój europejskiego kolonializmu i jego następstwa

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie obszary świata zostały podporządkowane przez poszczególne państwa europejskie;
- poznasz skutki odkryć geograficznych i kolonizacji dla mieszkańców Europy;
- zrozumiesz, jaki wpływ miała kolonizacja na społeczeństwa pozaeuropejskie.

Ekspansja kolonialna i podział odkrywanych ziem między państwa europejskie

Kolonializm polegał na podporządkowywaniu sobie przez Europejczyków odkrywanych krajów i zamieszkujących je ludów, **eksploatacji ich zasobów** oraz prowadzeniu **osadnictwa** i zakładaniu dochodowych **plantacji**. Kolonizacja danego obszaru wiązała się bardzo często z **niszczeniem miejscowej kultury** i narzucaniem cywilizacji europejskiej, w tym chrześcijaństwa.

imperia kolonialne

Początkowo (w XVI w.) korzyści z odkryć geograficznych czerpały głównie Portugalia i Hiszpania. W rękach **Portugalczyków** znalazł się zyskowny **handel z azjatyckim Wschodem**. Zakładali faktorie handlowe i fortece na wybrzeżu **Indii** oraz na **Półwyspie Malajskim**, opanowali **Moluki**. Zajęli niewielkie terytoria, ale ważne z punktu widzenia ekonomicznego tereny **na wybrzeżu afrykańskim**. Na obszarze Ameryki Południowej zawładnęli **Brazylią**.

Hiszpanie opanowali stopniowo całą (poza Brazylią) **Amerykę Środkową i Południową**. Liczyli przy tym na zdobycie indiańskiego złota i skarbów, o których krążyły legendy. Niedługo po odkryciu nowego kontynentu hiszpańscy **konkwistadorzy** **Hernán Cortés** (czytaj: hernan kortes)

i **Francisco Pizarro** (czytaj: francisko pizarro) złupili i podbili państwa **Azteków** w dzisiejszym **Meksyku** (1519–1521) oraz **Inków** we wschodniej części Ameryki Południowej (1531–1533). Z Ameryki Hiszpanie przywozili do Europy ogromne

Statki wypływające z portu w Lizbonie do posiadłości portugalskich w Ameryce i Azji. Grafika flamandzkiego kartografa i rysownika Théodore'a de Bry (czytaj: teodora de bry) z 1592 r.

ilości **srebra i złota**, które pochodziło z grabieży bogactw zgromadzonych przez rdzennych mieszkańców oraz z eksploatacji złóż odkrytych w połowie XVI w. Kopalnie na kontynencie amerykańskim dostarczały 3/4 światowego wydobycia tych metali szlachetnych. Ponadto na podbitych ziemiach zakładano **plantacje**, zwłaszcza trzciny cukrowej. Do pracy na nich wykorzystywano początkowo Indian, a następnie **niewolników sprowadzanych z Afryki**. W Ameryce Północnej do Hiszpanii należała **Floryda**, a w południowo-wschodniej Azji – **Filipiny**.

Konkwistador – dosłownie: zdobywca; tak określano żołnierzy biorących udział w ekspedycjach zbrojnych, mających na celu podbój Ameryki Środkowej i Południowej w XVI w.

Zdobycie Tenochtitlánu (czytaj: tenocztitlanu), obraz nieznanego artysty z 2. połowy XVII w.

Tenochtitlán był leżącą na wyspie, na jeziorze Texcoco stolicą państwa Azteków. Na początku XVI w. miasto liczyło między 200 a 300 tysięcy mieszkańców (tyle, ile Paryż, a kilkakrotnie więcej niż Londyn czy Sewilla). Cortés, który został przez Azteków uznany za wcielenie jednego z ich bogów, wkroczył początkowo do miasta bez walki. Jednak w czerwcu 1520 r. Aztekowie wznieśli bunt i przepędzili Hiszpanów. Ci odzyskali miasto w rok później, niszcząc je zupełnie, a na jego miejscu założyli nowe: Ciudad de Mexico (czytaj: cjudad de mekiko) – dzisiejszą stolicę Meksyku.

Źródło historyczne

Relacja dominikanina Bartolomé de Las Casas (czytaj: bartolome de las kasas) na temat postępowania Hiszpanów względem Inków i ich władcy Atahualpy

Niedługo potem, gdy przybył najwyższy władca i cesarz owych królestw, zwany Atabaliba [Atahualpa], w otoczeniu wielu ludzi nagich i uzbrojonych jakby dla żartu, nie wiedzących jak trącić miecze, ranią włócznie, jak biegną konie i kim są Hiszpanie – którzy, aby zrabować złoto, napadliby i na szatanów, gdyby ci je mieli – powiedział: „Gdzie są ci Hiszpanie, niech tu wyjdą, nie ruszą się, póki mi nie zadośćuczynią za moich wasali, których pozabijali, za osiedla, które wyludnili i za bogactwa, które im zagrabili”. Hiszpanie natarli na niego, zabili mu mnóstwo ludzi, pojmali jego samego niesionego w lektyce i uwięziwszy go traktują z nim o okup. Obiecuje dać cztery miliony kastelionów, daje piętnaście, a oni obiecują go wypuścić, ale w końcu, nie dotrzymując mu słowa (nigdy w Indiach [Indiami Zachodnimi nazywano nowo odkryte ziemie na kontynencie amerykańskim] Hiszpanie nie dotrzymywali słowa tubylcom) zarzucają mu, że z Jego rozkazu burzy się ludność. On odpowiada, że w całym kraju nawet liść na drzewie nie drgnie bez jego woli; jeśli więc ludność będzie się burzyć, niech wiedzą, że będzie to z jego rozkazu, a wtedy jako zakładnika mogą go zabić. Mimo to skazali go na spalenie żywcem, choć później pewni ludzie uprosili dowódcę, aby go uduszono i uduszonego spalono. Gdy się dowiedział o wyroku, powiedział: „Dlaczego mnie palicie, co wam zrobiłem? Czy nie obiecaliście wypuścić mnie, jeśli dam wam złoto? Czyż nie dałem wam

więcej niż obiecałem? Jeśli chcecie, poślijcie mnie królowi Hiszpanii". I dużo innych rzeczy mówił dla większego zawstydzenia i zohydzenia wielkiej niesprawiedliwości Hiszpanów aż w końcu spalili go. Proszę rozważyć sprawiedliwość i przyczynę tej wojny, pojmanie władcy, wyrok śmierci i jego wykonanie i spokój sumienia, z jakim ci tyrani zatrzymują wielkie skarby, które zrabowali w obcych królestwach wielkiemu królowi i innym niezliczonym władcom i prywatnym osobom.

B. de Las Casas, *Krótką relacją o wyniszczeniu Indian*, w przekł. K. Niklewiczówny, Poznań 1988, s. 109–110.

Ćwiczenie

Przeanalizuj tekst źródłowy i wyjaśnij, jakimi motywami kierowali się Hiszpanie w swoim postępowaniu wobec ludów Ameryki. Jakimi metodami osiągnęli swoje cele?

Informacja o źródle

Krótką relację o wyniszczeniu Indian Bartolomé de Las Casas (1484–1566) opublikował w Sewilli w 1552 r. Jako misjonarz, a następnie biskup Chiapas (czytaj: cziaspas) w Meksyku był bezpośrednim świadkiem działań hiszpańskich konkwistadorów. W młodości sam brał udział w podboju wysp na obszarze Karaibów. Jednak od 1514 r. stał się zagorzałym krytykiem metod stosowanych przez kolonizatorów i obrońcą Indian. Protestował przeciwko czynieniu z nich niewolników. Opowiadał się za ich chrystianizacją na drodze pokojowej, a nie pod przymusem, jak to dotąd czyniono.

Portugalia i Hiszpania utrzymywały dominującą pozycję w ekspansji kolonialnej **do schyłku XVI w.** Układ, jaki zawarły w 1494 r., miał im zapewniać wyłączność w podziale globu i był potwierdzony autorytetem papieża, przyznającego obu monarchiom odkrywane ziemie. Jednak podziału takiego nie zamierzały uznać inne państwa Europy. Również **Anglia, Francja i Holandia** przystąpiły do pozyskiwania kolonii, choć na większą skalę uczyniły to dopiero na przełomie XVI i XVII w.

podział strefy
wpływów

Holendrzy, dysponujący wówczas największą na świecie flotą handlową, zaangażowali się w ekspansję na **Dalekim Wschodzie**, skąd zaczęli wypierać Portugalczyków. Pozyskiwali tereny zwłaszcza w **dzisiejszej Indonezji**, a także Malajów i Indii. Uzyskali ponadto posiadłości w **południowej Afryce**. W **Ameryce Północnej** założyli kolonię nazwaną „Nowa Holandia” ze stolicą w Nowym Amsterdamie (miasto to zdobyli później Anglicy i zmienili jego nazwę na **Nowy Jork**).

ekspansja
kolonialna
w Ameryce
Północnej

Pierwsza **angielska** osada w **Ameryce Północnej** – **Jamestown** (czytaj: dżejmstaŋn) w dzisiejszym amerykańskim stanie Wirginia (czytaj: wirdżinia) – powstała w 1607 r. Ważną kolonią była Nowa Anglia, której najznacniejszym miastem stał się **Boston**. Anglicy w ciągu XVII w. opanowywali stopniowo tereny na **wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej**. W wyniku wojny zmusili Holendrów do wycofa-

walka o dominację
w Indiach

nia się z tego kontynentu. W 2. połowie XVII w. zaczęli sobie podporządkowywać obszary położone daleko na północy – **nad Zatoką Hudsona** (czytaj: hadsona) w dzisiejszej Kanadzie. Na terenie Azji Anglicy zaczęli budować sobie silną pozycję w **Indiach**, choć pojawili się tam później niż Portugalczycy i Holendrzy – dopiero w połowie XVII w. Zyskali też posiadłości **na wybrzeżu afrykańskim**.

Współczesne wyobrażenie wyglądu angielskiej osady Jamestown na początku XVII w.

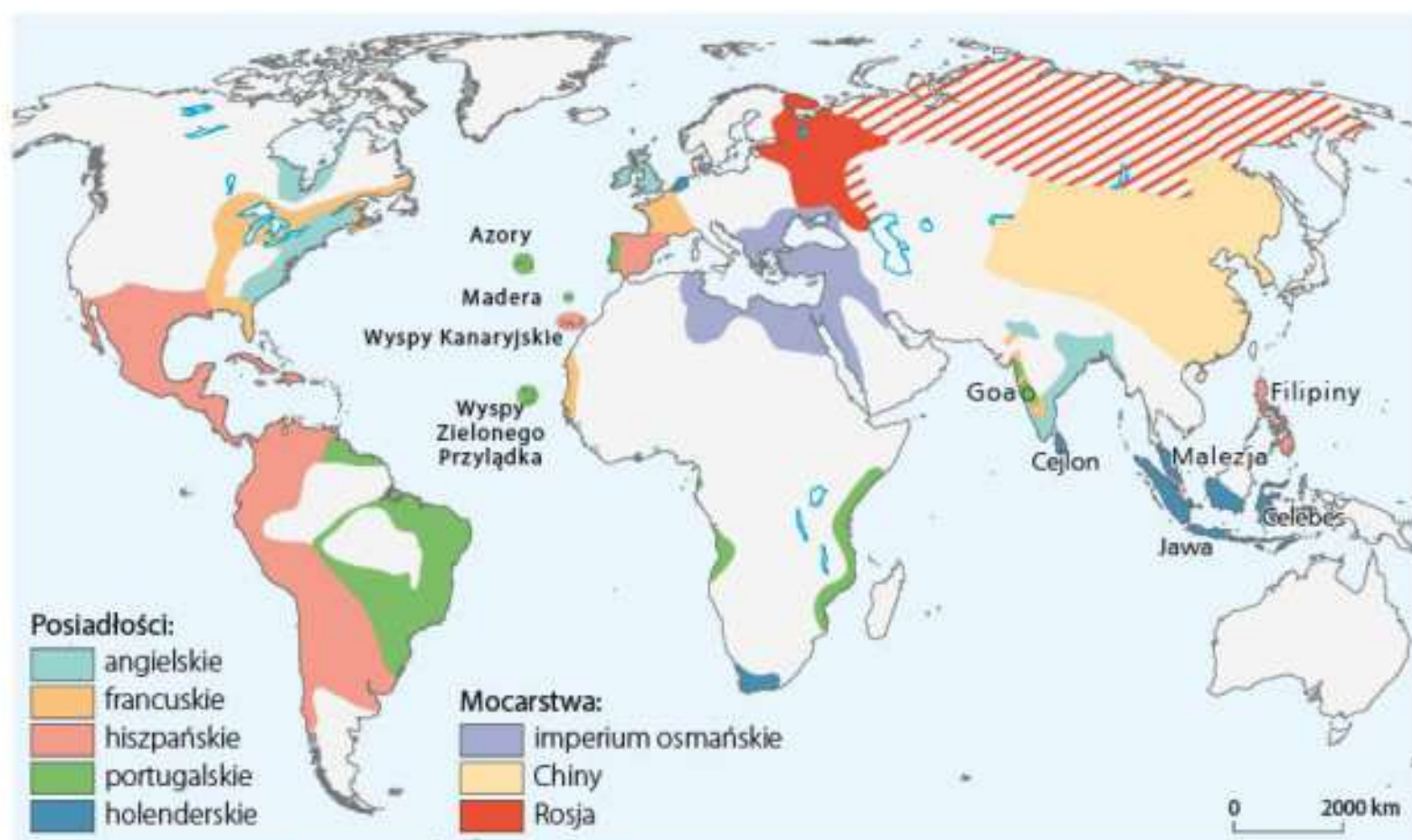
Osadę Jamestown (czytaj: dżejmstaŋn) założyło ok. 100 osób, którym przewodził zawodowy żołnierz John Smith (czytaj: dżon smyf). Pierwszą zimę przeżyło jedynie 38 osób. W następnym roku ich liczbę uzupełnili nowi przybysze, wśród których byli także Niemcy oraz kilku Polaków. Z Johnem Smithem wiąże się opowieść o Pocahontas (czytaj: pokahontas) – córce wodza indiańskiej federacji Powhatanów, która miała uratować kolonistów życie.

handel
niewolnikami

Francuzi usadowili się w Ameryce Północnej u ujścia **Rzeki św. Wawrzyńca** (na terenie dzisiejszej Kanady). Następnie, w XVII w., rozciągnęli swoją kontrolę na obszary w głębi lądu – od amerykańskich Wielkich Jezior aż po ujście rzeki Missisipi do Zatoki Meksykańskiej (ziemie te nazwali **Luizjana**). Zdobyli wpływy również **w Indiach**. Uzyskiwali ponadto kolonie na **atlantyckim wybrzeżu Afryki**, podobnie jak czyniły to inne państwa. Posiadłości, które znalazły się tam w ręku państw europejskich, miały duże znaczenie, gdyż pozwalały rozwinąć **handel niewolnikami**. Mieszkańców Afryki wywożono przede wszystkim do niewolniczej pracy w Ameryce.

ekspansja w Azji

Wielkie Księstwo Moskiewskie (od połowy XVI w. **Rosja**) nie pozyskiwało kolonii na terytoriach zamorskich. Prowadziło natomiast **ekspansję w Azji**, opanowując północną część tego kontynentu i podporządkowując sobie zamieszkujące je ludy. U progu epoki nowożytnej pod panowaniem moskiewskich władców były tereny wschodnioeuropejskie. Poza górami Uralu, odgradzającymi Europę od Azji, władcy ci zajmowali jedynie bardzo nieznaczny obszar. Podbój **Syberii** zapoczątkowany w 1581 r. wyprawą Jermaka – kozackiego atamana (dowódcy wojskowego) znad Wołgi – spowodował, że pomiędzy połową XVI a połową XVII w. granice Rosji sięgnęły północnego Pacyfiku. Rosyjscy podróżnicy odkryli wówczas także **cieśninę oddzielającą Azję od Ameryki**.

Imperia kolonialne u schyłku XVII w.

Ćwiczenie

Przeanalizuj mapę i powiedz, które terytoria należały do poszczególnych państw kolonialnych.

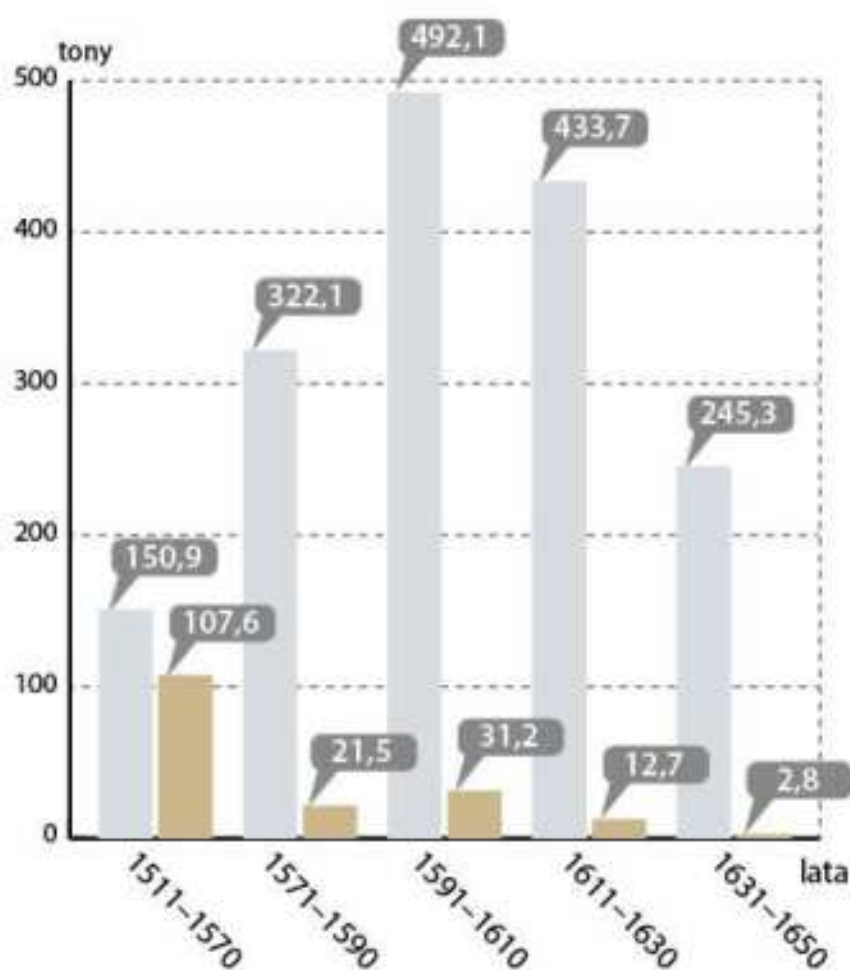
Konsekwencje odkryć geograficznych i ekspansji kolonialnej dla Europy

Posiadanie kolonii było ważnym czynnikiem zwiększania się zamożności państw oraz wzrostu ich potęgi politycznej. Dlatego też **rywalizacja o zamorskie posiadłości** stała się **trwałym elementem polityki międzynarodowej** i przyczyną wielu konfliktów. Najsilniej dała o sobie znać w 2. połowie XIX i na początku XX w. Podporządkowywanie sobie kolejnych obszarów świata zapoczątkowało nowe zjawisko – **dominację Europy w skali globalnej**, która trwała aż do połowy XX stulecia.

kolonializm jako element polityki międzynarodowej

Odkrycia geograficzne i następująca w ich wyniku ekspansja na nowe lądy miały bardzo poważne **skutki ekonomiczne** dla całego kontynentu. Napływ do Europy złota i srebra ułatwił rozwój handlu oraz operacji finansowych, a także spowodował wzrost zamożności **miast w zachodniej części kontynentu**. Przyspieszył w efekcie **rozwój gospodarczy Europy Zachodniej**. Kruszcze z Ameryki trafiały głównie do Hiszpanii i w mniejszym stopniu – do Portugalii. Długotrwałe wojny prowadzone przez Hiszpanię powodowały ich odpływ do innych krajów, głównie Niderlandów, Francji i państw włoskich. Znaczne sumy Hiszpanie wypłacali w formie żołdu najemnym żołnierzom oraz jako spłatę wysoko oprocentowanych pożyczek.

rozwój gospodarczy

Wywóz srebra i złota z kolonii hiszpańskich do Europy w latach 1511-1650 (dane w tonach)

Zwiększona ilość złota i srebra w obiegu doprowadziła w Europie do **wzrostu cen**, zwłaszcza na **towary rolne**. Drożały one szybciej niż produkty rzemieślnicze. Takie zjawisko nierównomierności we wzroście cen różnych kategorii towarów określa się jako **nożyce cen**. Zyskiwały na tym **kraje Europy Środkowo-Wschodniej** (w tym Polska), których gospodarka opierała się na rolnictwie. Dzięki wzrostowi cen mogły korzystnie sprzedawać produkty rolne na Zachodzie.

Negatywne konsekwencje odkrycia geograficznego miały dla **miast włoskich**. Kiedy najważniejsze szlaki przeniosły się na Ocean Indyjski i Atlantycki, prowadzony dotąd przez Włochów handel w basenie Morza Śródziemnego zaczął tracić na znaczeniu.

Quentin Massys, *Bankier z żoną*, 1514 r. Obraz wybitnego malarza niderlandzkiego przedstawia bankiera ważącego monety ze swoją żoną.

Złoto i srebro z Ameryki trafiało do obrotu finansowego w całej Europie. Typowy dla wczesnej nowożytności był wzrost znaczenia monet srebrnych (talarów) kosztem złotych (guldenów). Ważnymi ośrodkami wymiany pieniężnej i bankowości stały się Antwerpia, a następnie Amsterdam w Niderlandach oraz Hamburg w Rzeszy niemieckiej i Londyn w Anglii.

Do Europy docierały nie tylko te towary, które planowano zdobyć na początku wielkich wypraw, lecz także produkty wcześniej nieznane. Ogromna część **artykułów spożywczych**, dziś powszechnych w naszej diecie, była w epoce wielkich odkryć geograficznych **zupełną nowością**.

napływ towarów
rolnych i artykułów
spożywczych

Należą do nich między innymi: ziemniaki (choć dopiero w XVIII w. w Europie zaczęto spożywać je często), pomidory, papryka, kukurydza, kakao, herbata, kawa i tytoń. Cukier wprowadzono do Europy już w średniowieczu, ale stanowił towar rzadki i luksusowy, taki też pozostawał do końca XVIII w. Wszystkie te

produkty bardzo powoli, ale na trwałe zmieniały zwyczaje żywieniowe i wzbogacały kuchnie krajów europejskich.

Dzięki odkryciom geograficznym zmieniły się **wyobrażenia Europejczyków o świecie**. Dowiedzieli się oni o nieznanych lądach i ludach (Ameryka i Indianie). Zyskali nową wiedzę o ziemiach, które dotąd stanowiły dla nich nieomal legendarne krainy (wschodnia Azja). Zdali sobie sprawę, że Ziemia jest o wiele większa, niż sądzili. Mimo tego, że poznawane krainy wydawały się niezwykle, nie kryły one niesłychanych dziwów i potworów, których istnienie podejrzewali ludzie średniowiecza. Wzrastał poziom wiedzy z zakresu **geografii, zoologii, botaniki**. Europejczycy uzyskali **szansę poznania innych kultur**, choć niewielu z nich wykazało dla nich głębsze zainteresowanie i chęć ich zrozumienia. Bardziej typowym zjawiskiem było ich **niszczenie** oraz próba ich **podporządkowania** własnym potrzebom i **europejskim wzorcom cywilizacyjnym**.

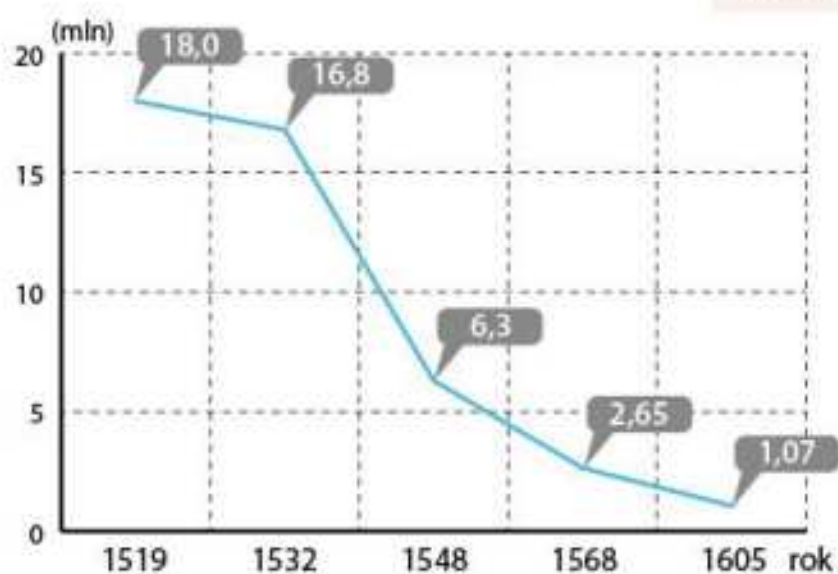
wzrost wiedzy
o świecie

Konsekwencje kolonializmu dla społeczeństw pozaeuropejskich

Europejczycy dokonywali podboju lub uzależnienia od siebie obszarów innych kontynentów stopniowo. Szczytowy okres kolonializmu przypadł dopiero na XIX w. Najwcześniej – już w XVI w. – opanowali Amerykę Środkową i Południową. Na innych obszarach, zwłaszcza tam, gdzie istniały dobrze rozwinięte organizmy polityczne, ograniczali się do rozwijania wymiany handlowej i współpracowali z miejscowymi władcami. Korzyści uzyskiwały wówczas obie strony. Dotyczyło to zwłaszcza środkowej i południowo-wschodniej Azji.

Tam, gdzie na dużą skalę podjęto eksploatację zasobów zdobytych krain, kolonializm przyniósł tragiczne skutki dla miejscowej ludności. **Rdzenni mieszkańcy** Ameryki Środkowej i Południowej ulegli w większości (w 80–90%) zagładzie. **Cywilizacje Azteków, Inków i Majów** zostały zniszczone. Zmuszanie Indian do niewolniczej pracy i okrutne metody utrzymywania ich w posłuszeństwie pociągały za sobą liczne ofiary. Jednak główną przyczyną zgonów wśród tubylców stały się **epidemie chorób** przywiezionych przez Europejczyków, na które miejscowa ludność nie była uodporniona. Wielu **mieszkańców Afryki** stało się **niewolnikami**. Ludność czarnoskórą uznano za bardziej przydatną niż Indianie w niewolniczej pracy na plantacjach trzciny cukrowej, bawełny, kakao, a później także tytoniu i kawy. Miliony Afrykanów zostały przewiezione na kontynent amerykański i prze-

upadek cywilizacji
prekolumbijskich

Zmiany liczby ludności Meksyku w latach 1519–1605 (dane w milionach mieszkańców)

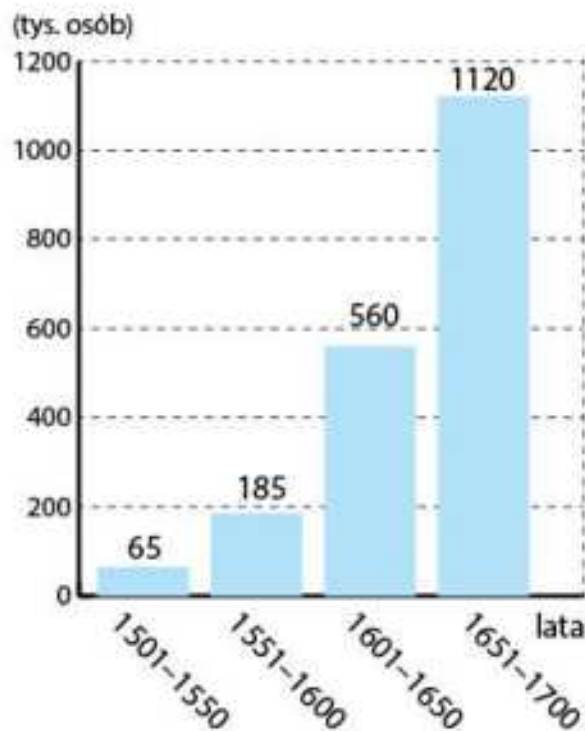
Ćwiczenie

Policz, ile razy zmniejszyła się liczba ludności Meksyku w czasie przedstawionym na wykresie. Wyjaśnij, jakie były przyczyny tego zjawiska.

I. U POCZĄTKÓW NOWOŻYTNEJ EUROPY

znaczone na handel. Największe nasilenie tego procederu miało jednak miejsce w 2. połowie XVIII i na początku XIX w.

Wywóz niewolników z Afryki w XVI-XVII w. (dane w tysiącach osób)

Ozdoba ze złota w kształcie kondora (lub orła) pochodząca z kultury Chavín (czytaj: cziawin), która rozwijała się na obszarze dzisiejszego Peru w okresie 900-200 r. p.n.e.

Ruiny świątyni Majów w Chicanná (czytaj: czikana) w Meksyku. Pochodzą z końca tzw. okresu klasycznego cywilizacji Majów, który trwał od III do VIII w. n.e.

W momencie przybycia Hiszpanów cywilizacja Majów, której centrum znajdowało się na Półwyspie Jukatan w dzisiejszym Meksyku, na południe od państwa Azteków, miała za sobą niemal 2000 lat historii. Zastępną z wybitnych osiągnięć artystycznych oraz wiedzy matematycznej i astronomicznej, na której był oparty bardzo dokładny kalendarz Majów.

Na terenach podporządkowanych przez Europejczyków rozwój życia **społecznego i kulturalnego** zamieszkałych tam ludów był zakłócony. Przybysze wprowadzali obce miejscowym tradycjom zwyczaje oraz nowe elementy życia gospodarczego i społecznego.

Z czasem, zwłaszcza w **Ameryce Łacińskiej** (tereny na południe od późniejszych Stanów Zjednoczonych), doszło do wymieszania ludności o różnych kolorach skóry i różnego pochodzenia. Obok ludności białej i nielicznej czysto indiańskiej pojawiało się coraz więcej **Metysów** pochodzących ze związków Europejczyków (białych) z Indianami oraz **Mulatów** pochodzących ze związków Europejczyków z Afrykanami (czarnoskórymi). Chrześcijaństwo w obrządku **katolickim** stało się na tym ob-

szarze religią dominującą, a miejscowa ludność zaczęła się posługiwać językami hiszpańskim i portugalskim. Emigracja Europejczyków do Ameryki w XVII–XIX w. doprowadziła z czasem do powstania na skolonizowanych ziemiach państw, które pod względem kulturowym zalicza się do cywilizacji Zachodu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień państwa, które wzięły udział w ekspansji kolonialnej, oraz obszary świata, które każde z nich sobie podporządkowało.
2. Wyjaśnij, jakie korzyści osiągały kraje europejskie z pozyskiwania zamorskich posiadłości.
3. Omów wpływ, jaki wywarły odkrycia geograficzne i kolonializm na społeczeństwa Europy.
4. Przedstaw skutki, jakie dla cywilizacji i ludów pozaeuropejskich miały epoka wielkich odkryć geograficznych i następująca po niej kolonizacja.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- W wyniku odkryć geograficznych i europejskich podbojów zaczęły się tworzyć **imperia kolonialne** (portugalskie i hiszpańskie jako pierwsze). s. 35
- **Ameryka Łacińska** została podzielona pomiędzy Hiszpanię a Portugalię. s. 37
- **Ameryka Północna** była podporządkowywana przez Europejczyków w drugiej kolejności – znalazły się tam posiadłości hiszpańskie, angielskie, francuskie i holenderskie. s. 37
- Zajmowanie **wybrzeży afrykańskich** przez państwa europejskie służyło zwłaszcza rozwojowi **handlu niewolnikami**. s. 38
- W **Indiach** ścierały się wpływy portugalskie, holenderskie, angielskie i francuskie. s. 38
- W **Azji południowo-wschodniej** Europejczycy prowadzili korzystne interesy handlowe. Tylko niektóre obszary zostały zajęte przez Portugalczyków, Hiszpanów i Holendrów. s. 38
- **Rywalizacja o kolonie** stała się elementem polityki międzynarodowej w kolejnych stuleciach. **Europejczycy** zaczęli zdobywać **dominującą pozycję w świecie**. s. 39
- Nastąpił **napływ kruszców** do Europy. Przyczyniło się to do **rozwoju gospodarczego** zwłaszcza zachodniej części kontynentu. Europa Środkowo-Wschodnia korzystała natomiast na wzroście cen żywności. s. 39
- Mieszkańcy Europy poznali i zaczęli stopniowo stosować wiele **nowych roślin i produktów spożywczych**, jak ziemniaki, kukurydza, herbata, tytoń. s. 40
- Zmieniły się **wyobrażenia Europejczyków o świecie** i zamieszkujących go ludach. s. 41
- Zniszczono istniejące wcześniej w **Ameryce ośrodki cywilizacyjne**. s. 41

5. Reformacja

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz podłoże reformacji;
- przeczytasz o najważniejszych postaciach, które zapoczątkowały rozwój wyznań protestanckich;
- zapoznasz się z podstawowymi założeniami poszczególnych nurtów reformacji;
- dowiesz się, w których krajach przyjęto religie protestanckie.

Geneza reformacji

U progu nowożytności Kościół katolicki pozostawał w stanie moralnego kryzysu. Od czasów awiniońskich następowało jego **zeświecczenie**. Papież stawał się bardziej świeckim władcą niż duchowym przewodnikiem wiernych. Ponadto wzrastało **bogactwo** całego Kościoła i jego hierarchów. Papieże początku XVI w. – **Juliusz II** (1503–1513) i **Leon X** (1513–1521) – wydawali wielkie sumy na mecenat związany z rozkwitem **sztuki renesansowej** w Rzymie. Krytykowano przepych dworu papieskiego, który wymagał znacznych kwot pieniężnych. Pozyskiwano je między innymi ze sprzedaży **odpustów**, co budziło coraz więcej sprzeciwów. Wiele zarzutów formułowano również wobec **obyczajowości duchownych**, ich zainteresowania sprawami materialnymi i **zaniedbywania obowiązków duszpasterskich**.

Odpust – darowanie kary za grzechy, uzyskanie skrócenia pobytu w czyśćcu w wyniku spełnienia pewnych warunków: modlitwy, pielgrzymki, dobrego uczynku. W omawianej epoce częstą praktyką było udzielanie odpustów w zamian za określoną sumę pieniędzy.

sprzedaż odpustów

zaniedbywanie
obowiązków
duszpasterskich

Hans Holbein (czytaj: holbajn), *Sprzedaż odpustów*, drzeworyt z 1. połowy XVI w.

Przedstawiciel papieża do spraw odpustów w krajach niemieckich Johann Tetzel (czytaj: tecel) powiedział: *Gdy tylko moneta zadzwoni w skrzyni, jedna dusza z czyśćca ulatuje*. Rynek sprzedaży odpustów stał się dochodowym interesem, w który byli zaangażowani także bankierzy.

Wiek XVI był epoką **żarliwej religijności**. Kwestie wiary nadal wywoływały namiętne dyskusje, a poszukiwanie właściwej drogi do Boga traktowano z wielką powagą. Dlatego też, gdy pojawiły się **zarzuty, że doktryna katolicka odeszła od prawdy Pisma Świętego**, wiele osób odczuło potrzebę gruntownego przemyślenia podstaw swojej wiary. Do podważenia autorytetu instytucji Kościoła wśród bardziej wykształconych grup społecznych przyczyniała się ponadto **myśl humanistyczna**. Krytycyzm wobec sposobu funkcjonowania Kościoła narastał, tymczasem papiestwo nie podejmowało oczekiwanych reform.

krytycyzm wobec instytucji Kościoła

Zwolennicy przeobrażenia życia religijnego oraz zmian w organizacji Kościoła znajdowali poparcie wśród różnych środowisk społecznych, w tym także wśród duchowieństwa. **Sytuacja społeczno-gospodarcza** sprzyjała ruchom reformatorskim. Część szlachty, rzemieślników i chłopstwa zubożała w wyniku przemian gospodarczych, więc była gotowa poprzeć każdy ruch, który przyniosłby poprawę warunków życia. Natomiast nowe, bogacące się mieszczaństwo, składające się w dużym stopniu z ludzi przedsiębiorczych, aktywnych i niezależnych, potrzebowało ideologii, która wyrażałaby jego podejście do życia i uprawomocniała zdobytą przez nich pozycję społeczną.

Wystąpienie Marcina Lutra. Luteranizm

Marcin Luter (1483–1546) na portrecie autorstwa Lukasa Cranacha (czytaj: kranacha) z 1529 r.

31 października **1517 r.** zakonnik i profesor uniwersytetu w Wittenberdze (Saksonia) **Marcin Luter** ogłosił **95 tez** skierowanych przeciwko handlowi odpustami. Przekazał w nich, że zbawienie jest owocem głębokiej wiary oraz Bożego miłosierdzia, czego żadne kupione świadectwo nie może zastąpić. Wystąpienie to uważa się za początek **reformacji**, czyli ruchu dążącego do zmian w Kościele i przywrócenia mu apostolskiego charakteru. Tezy Lutra zostały przez jego zwolenników wydane drukiem i w krótkim czasie stały się powszechnie znane. Stanowisko papieża wobec nich było jednoznacznie negatywne. Reformator zyskiwał jednak coraz szersze poparcie, w tym ze strony księcia Saksonii. Dlatego zakwestionował podczas dysputy z papieskimi reprezentantami autorytet zarówno papieża, jak i soborów w sprawie prawd wiary. Według Lutra **jedynym źródłem wiary jest Pismo Święte**. Wierni powinni przestrzegać tylko tych zasad, które w nim się znajdują, a nie tych ustanawianych przez hierarchów Kościoła.

wystąpienie Marcina Lutra

Pismo Święte jako jedyne źródło wiary

Gdy Luter odmówił odwołania swoich poglądów, do czego wzywali go cesarz i **papież Leon X**, ten drugi wydał w 1520 r. **bullę** grożącą reformatorowi z Wittenbergi klątwą. Luter spalił papieską bullę, w odpowiedzi na co **cesarz Karol V Habsburg** skazał go na wygnanie z kraju. Wzrastające w społeczeństwie niemieckim popar-

cie dla haseł reformacji oraz słabość władzy cesarskiej spowodowały, że wyrok nie został wprowadzony w życie (schronienia udzielił Lutrowi książę saski).

Kilka pierwszych lat następujących po wystąpieniu reformatora dowiodło, jak wielkie znaczenie miał w tej epoce wynalazek **druku**. Dzięki niemu pisma Lutra i innych zwolenników reformacji rozprowadzano w ogromnych nakładach. Umożliwiło to **szerokie rozpropagowanie nowych idei** i zdobycie dla nich licznych sympatyków. W Kościele zachodnim – nie tylko w Niemczech – zaczął pogłębiać się **rozłam**.

Źródło historyczne

Fragmenty tekstu Marcina Lutra z 1520 r. zatytułowanego *Do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego o poprawie stanów chrześcijańskich*

Ani anioł, ani papież nie da ci tyle, ile daje ci Bóg w twojej parafii. Papież odwiedzie cię nawet od darów bożych, które masz za darmo, do swoich darów, które musisz kupować, i da ci olów zamiast złota, skórę zamiast mięsa, powróż zamiast sakwy, воск zamiast miodu [...]. Jeśli zechcesz na tym pergaminie i wosku zajechać do nieba, to niebawem wóz ci się połamie, i trafisz do piekła, a nie w objęcia Boga. Pamiętaj zawsze o jednym: to, co musisz kupować od papieża, to nie jest ani dobre, ani też nie pochodzi od Boga. [...]

Z dzieł teologicznych należy czytać nieliczne i najlepsze. Wiele książek nie czyni człowieka uczonym, dużo czytania także nie. Trzeba czytać rzeczy dobre, i to często (a mało ich jest), oto co czyni człowieka uczonym w piśmie i pobożnym. Tak więc, powinno się czytać dzieła ojców Kościoła tylko przez jakiś czas, abyśmy poprzez nie mogli dojść do Biblii [...], jedynie Pismo Święte jest bowiem naszą winnicą, w której powinniśmy się ćwiczyć i pracować.

Przede wszystkim najważniejszą i najpowszechniejszą lekcję w wyższych i niższych szkołach winna stanowić nauka Pisma Świętego, a u młodych chłopców Ewangelii. I chciałby Bóg, aby każde miasto miało także szkołę dla dziewcząt, w której codziennie przez jedną godzinę dziewczynka słuchałaby Ewangelii po niemiecku lub łacinie [...]. Teraz zaś nawet wielce uczeni biskupi i prałaci nie znają Ewangelii.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 125–126.

Ćwiczenia

1. Wyjaśnij, jaki był stosunek Marcina Lutra do papieża.
2. Zastanów się, dlaczego Luter tak mocno podkreślał w cytowanym tekście znaczenie Pisma Świętego, a zwłaszcza Ewangelii. Jakie mogło to mieć znaczenie dla reformy życia religijnego?

Źródło historyczne

Z edyktu cesarza Karola V z 26 maja 1521 r. skazującego Marcina Lutra na banicję

Nakazujemy wam wszystkim [...], abyście [...] Marcinowi Lutrowi nie udzielali dachu nad głową, schronienia, nie dawali mu jedzenia i picia, ani utrzymania, ani też mu [...] nie udzielali żadnej pomocy, wsparcia, [...] lecz gdy tylko [...] będziecie mogli go pojmać, to abyście go uwięzili i bez uszczerbku do nas przysłali [...]. Następnie nakazuje się wam wszystkim [...], abyście żadnego z pism wspomnianego Marcina Lutra, które wyklęte są przez naszego Ojca Świętego [...] nie kupowali, ani sprzedawali, ani czytali, ani przechowywali, ani przepisywali, ani drukowali [...]. Nadto powinniście [...] pisma i księgi Lutra palić w ogniu.

Kronika chrześcijaństwa, Warszawa 1998, s. 235.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w jaki sposób cesarz Karol V miał zamiar zapobiec szerzeniu się nauk Marcina Lutra.

Najważniejszą tezą z zakresu doktryny religijnej, jaką głosił Luter, było przekonanie, że **jedynym sposobem uzyskania zbawienia jest głęboka wiara, której rezultatem jest łaska Boża**. Bóg udziela jej **niezależnie od dobrych uczynków** czy zasług człowieka (w tym uzyskanych odpustów). Nie stanowią więc one podstawy zbawienia. Ponieważ głównym obowiązkiem chrześcijanina jest wiara, powinien on **znać** jej podstawę, czyli **Pismo Święte**. Dlatego też Luter przełożył je na język niemiecki. **Odrzucał** to, co w nauczaniu Kościoła miało źródła późniejsze niż Biblia, czyli **tradycję**, a także **kult Maryi i świętych** oraz **obrazów i posągów**, jak również wiarę w czyściec. Z siedmiu sakramentów **uznał** dwa – **chrzest** oraz **eucharystię** pod dwiema postaciami (chleba i wina). Stwierdzał, że **duchowni nie są koniecznymi pośrednikami pomiędzy wiernymi a Bogiem**. Dlatego odrzucał prawo stanu duchownego do zajmowania szczególnej roli w Kościele i w społeczeństwie. Postulował zniesienie celibatu księży oraz likwidację klasztorów. Duchowni protestanccy (**pastorzy**) mieli być jedynie obdarzonymi autorytetem moralnym przewodnikami dla członków swojej **gminy religijnej**.

odrzućcenie kultu
świętych

Rozwój reformacji w krajach niemieckich

Głoszone przez Lutra postulaty **konfiskaty majątków kościelnych** oraz jego przekonanie, że Kościołem w państwie powinien **kierować władca**, zapewniły mu poparcie wielu spośród niemieckich książąt. Byli oni także zadowoleni z faktu, że postępy reformacji osłabiają pozycję cesarza. Rzesza podzieliła się na dwa wzajemnie zwalczające się obozy: **luterancki**, a przez to antycesarzski i antypapieski, oraz **katolicki**, czyli zarazem procesarski. Sytuacji tej towarzyszyły niepokoje społeczne, których szczególnie gwałtownym przejawem była tak zwana **wojna chłopska** w latach **1524–1525**. Chłopsy, a także mieszczańscy powstańcy wystąpili wówczas

przeciwko wzrostowi obciążeń narzucanych im przez panów, jednocześnie pod hasłami reformy religijnej. Bunt został stłumiony, a potępił go także sam Luter.

Na Sejmie Rzeszy w 1529 r. katolicka większość ponownie napiętnowała Lutra i jego stronników, nakazując ich wygnanie. Zwolennicy reformatora złożyli prze-

ciwko temu protest (stąd nazwa **protestanci**). Na kolejnym sejmie, odbywającym się w 1530 r. w Augsburgu, przedstawili natomiast tak zwaną **Konfesję augsburską**, w której zostały wyłożone podstawowe założenia doktryny reformacyjnej. W nawiązaniu do niej luteranizm zyskał miano wyznania **ewangelicko-augsburskiego**.

Witraż ukazujący scenę zaprezentowania *Konfesji augsburskiej* na sejmie 1530 r. Dwudziestowieczne dzieło pochodzi z protestanckiego kościoła w Bischheim (czytaj: biszajm) w Alzacji (dziś Francja).

Napis w górnej części witraża przedstawia w skróconej formie treść artykułu IV *Konfesji augsburskiej* i brzmi: **Będziemy usprawiedliwieni przed Bogiem z łaski Chrystusowej woli, poprzez wiarę**. Artykuł ten zawiera kluczowe dla wyznań protestanckich przekonanie o roli wiary i łaski.

pokój augsburski

Gdy próby porozumienia nie przyniosły rezultatu, na przełomie lat 40. i 50. XVI w. doszło do wybuchu wojny domowej między katolikami a protestantami w cesarstwie. Zakończył ją w **1555 r. pokój augsburski**. Zgodnie z przyjętą wówczas regułą, o wyznaniu poddanych na obszarze danego księstwa, należącego do niemieckiej Rzeszy, decydował jego władca – czyli wprowadzono zasadę „**czyja władza, tego religia**”. Podział wyznaniowy w cesarstwie tym samym został oficjalnie uznany.

Reformacja w Szwajcarii. Zwingli i Kalwin

**działalność
Huldrycha
Zwingliego**

Huldrych (Ulrich) **Zwingli** (czytaj: cwingli) był kaznodzieją w katedrze w **Zurychu**. Już w 2 lata po wystąpieniu Lutra przyjął podstawowe założenia jego nauki. Po uzyskaniu wsparcia rady miejskiej przystąpił do reform religijnych w mieście. Miały one przywrócić zasady obowiązujące w Kościele w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Rozwiązano zakony i skonfiskowano dobra kościelne, które przeznaczono na szkolnictwo i pomoc ubogim. Świątynie pozbawiono obrazów i rzeźb, a relikwie zniszczono. Zrezygnowano z postów, zakazano natomiast zabaw oraz muzyki. Zwingli domagał się likwidacji mszy świętej, a eucharystię uznawał jedynie za symboliczne upamiętnienie Wieczery Pańskiej, a nie akt nadprzyrodzonej przemiany chleba i wina w ciało i krew Chrystusa. Ten ostatni element jego nauki był sprzeczny nie tylko z doktryną katolicyzmu, lecz także z przekonaniami Lutra.

Jednym z najważniejszych ośrodków protestantyzmu stała się szwajcarska **Gene-
wa**, gdzie zwolennicy reformacji bardzo szybko zdobyli przewagę. Rola tego mia-

nauczanie
Jana Kalwina

koncepcja
predestynacji

sta wzrosła szczególnie po przybyciu w 1536 r. z Francji **Jana Kalwina**. Podstawę jego nauczania, podobnie jak w przypadku luteranizmu, stanowił postulat powrotu do Pisma Świętego jako jedyne źródła wiary. Cechą charakterystyczną kalwinizmu była natomiast nauka o **predestynacji**, czyli o przeznaczeniu. Jej istotą jest przekonanie, że jedni ludzie mocą **Bożego wyroku** zostali jeszcze **przed urodzeniem** przeznaczeni (predestynowani) do zbawienia, z kolei inni pozbawieni tej łaski i skazani na wieczne potępienie. W przeświadczeniu Kalwina **cnotliwe życie** jest zatem nie przyczyną, a skutkiem posiadania Bożej łaski. Kościół kalwiński określa się jako **ewangelicko-reformowany**.

Należy przyznać, że zbawienie nasze polega tylko na miłosierdziu Bożym, wcale zaś nie na zasłudze naszej lub na jakiegokolwiek rzeczy, która jest z nas, dlatego w nim należy pokładać całą nadzieję i głęboko jemu zaufać.

~ Jan Kalwin

Według Kalwina ludziom przeznaczonym do zbawienia Bóg udziela także **doczesnego powodzenia**. Również bogactwo jest świadectwem Bożej przychylności, nie powinno być jednak źródłem uciech. Życie należy skromnie i **oszczędnie**, koncentrując się na **pracy** i **wyrzekając przyjemności**. Kalwinizm narzucał zatem wiernym bardzo **surowe obyczaje**, nad których przestrzeganiem czuwał **konsystorz** złożony z pastorów i zasłużonych członków gminy. Zabawy, tańce i przedstawienia teatralne zostały zakazane, a życie skupiało się na codziennym trudzie. Wobec osób wyłamujących się z narzuconych reguł stosowano surowe kary. Za poważniejsze przewinienia – bluźnierstwa lub podważanie dogmatów wiary – groziła ekskomunika, wygnanie lub nawet kara śmierci. Taki los spotkał między innymi hiszpańskiego humanistę **Michaela Serveta** (czytaj: miszela serweta), który za zaprzeczanie dogmatowi o Trójcy Świętej został w 1551 r. w Genewie spalony na stosie.

W przeciwieństwie do Lutera, Kalwin nie uważał, że świeccy władcy powinni być zwierzchnikami Kościoła. W kalwinizmie to sama **wspólnota wiernych podejmuje decyzje**, a w praktyce – osoby obdarzone największym autorytetem w danej gminie religijnej.

Jan Kalwin (1509–1564)
na rycinie autorstwa
holenderskiego grafika
François Stuerhelta (czytaj:
franśta sztuerhelta)
z 1. połowy XVII w.

Reformacja w Anglii. Kościół anglikański

W Anglii zwolennicy reformacji byli początkowo gorliwie zwalczani przez króla Henryka VIII. Sytuacja się zmieniła, gdy papież odmówił władcy unieważnienia małżeństwa z Katarzyną Aragońską, z którą nie miał męskiego potomka, co groziło zerwaniem ciągłości dynastii. **Henryk VIII** zerwał wówczas z papieżem i nakłonił biskupów do obwołania go **głową Kościoła w Anglii**. W 1534 r. parlament angielski uchwalił **akt supremacji**, na mocy którego oficjalnie został powołany narodowy, niezależny od Rzymu **Kościół anglikański**.

akt supremacji

Henryk VIII (1491–1547, król Anglii od 1509 r.) na portrecie autorstwa Hansa Holbeina z ok. 1526 r.

W 1527 r. król podjął w Watykanie starania o anulowanie swojego małżeństwa z Katarzyną Aragońską. Spośród potomstwa narodzonego z tego związku pozostawała przy życiu jedynie córka Maria i wiadomo było, że królowa nie będzie już mogła mieć więcej dzieci. Władcy zależało natomiast na męskim potomku, ponadto związał się już z Anną Boleyn (czytaj: bolejn) i chciał ją poślubić. Papież odmówił ogłoszenia pierwszego małżeństwa króla za nieważne, gdyż zależało mu na poparciu cesarza Karola V, który był siostrzeńcem Katarzyny Aragońskiej.

W zakresie **doktryny religijnej** wprowadzono niewielkie zmiany w stosunku do nauk Kościoła katolickiego. Uznano jednak Pismo Święte za stojące ponad wszelkimi autorytetami kościelnymi. Odrzucono ponadto wiarę w czyściec oraz kult świętych. Poważniejsze zmiany dotyczyły zasad funkcjonowania Kościoła.

Wprowadzono język angielski do liturgii i komunii pod dwiema postaciami. Celibat przestał być obowiązkowy. Zlikwidowano zakony, a dobra klasztorne przeszły na własność monarchy, który rozdzielił je między oddanych sobie możnych. Spośród innych Kościołów protestanckich wspólnota anglikańska wyróżniała się **zachowaniem** dotychczasowej **hierarchii kościelnej z biskupami**. Podkreślono przy tym sakralny charakter kapłaństwa. Biskupi podlegali odtąd królowi i musieli składać przysięgę na akt supremacji.

Przeciwnicy nowych porządków byli za panowania Henryka VIII prześladowani w sposób bezwzględny. Nawet kanclerz i przyjaciel króla, humanista **Thomas More**, został skazany na śmierć, kiedy odmówił złożenia przysięgi na akt supremacji. Sytuacja się zmieniła, gdy na tronie zasiadła w 1553 r. córka Henryka VIII i Katarzyny Aragońskiej – katoliczka **Maria Tudor**. Doszło wówczas do prześladowań protestantów, którzy nazwali władczynię Krwawą Marią. Był to jednak krótkotrwały epizod. Królowa zmarła po 5 latach panowania, a jej następczyni **Elżbieta I**, córka Anny Boleyn, zwolenniczki reformacji, przywróciła niezależny od Rzymu Kościół anglikański.

Nie oznaczało to zakończenia sporów religijnych. W XVII w. prześladowani byli członkowie nowych radykalnych wyznań – **purytanie** i wywodzący się od nich **kwakrzy**. Purytanie dążyli do zreformowania Kościoła anglikańskiego w duchu kalwińskim. Ich ideałem było życie poddane rygorystycznie pojętej moralności, wypełnione pracą i studiowaniem Biblii. Uciekający przed prześladowaniami w Anglii purytanie dotarli w 1620 r. do północnoamerykańskiej Zatoki Massachusetts (czytaj: masacziusets) i zapoczątkowali **osadnictwo w Nowej Anglii**. Kwakrzy między innymi zwalczyli niewolnictwo i odrzucali wszelkie przejawy przemocy. Podkreślali wartość indywidualnego objawienia oraz zrezygnowali z obrzędów religijnych i sakramentów.

Konflikty religijne we Francji

We Francji popularność zyskał przede wszystkim **kalwinizm**. Jego zwolenników nazywano tam **hugenotami**. Wkrótce stanowili oni już około 10% ludności kraju i odgrywali znaczną rolę polityczną oraz gospodarczą. Spory religijne powiązane były z rywalizacją wielkich rodów, co doprowadziło ostatecznie do krwawej **wojny domowej**. Stronnictwo katolickie uzyskało poparcie dworu królewskiego, po czym przeprowadziło w **1572 r.** w trakcie tak zwanej **Nocy św. Bartłomieja** (23/24 sierpnia) brutalną rozprawę z hugenotami w Paryżu, mordując większość ich przywódców. Wojna trwała jednak nadal.

François Dubois (czytaj: franśła dibła), *Noc świętego Bartłomieja*, pomiędzy 1572 a 1584 r.

W 1589 r. zmarł ostatni władca z rodu Walezjuszy – Henryk III (będący w latach 1573–1574 królem Polski). Głównym kandydatem do korony stał się **Henryk Burbon**, który był jednym z przywódców stronnictwa protestantów. Tron musiał sobie jednak wywalczyć zbrojnie, a w **1593 r.** zdecydował się **przejsć na katolicyzm** – wiarę większości poddanych. W następnym roku został koronowany na króla. Aby zakończyć wojnę religijną, wydał w **1598 r. edykt nantejski**. Zagwarantował w nim hugenotom swobodę kultu religijnego, własne szkolnictwo wyznaniowe i dostęp do urzędów państwowych oraz tak zwanego miejsca bezpieczeństwa, czyli miast i twierdz stanowiących schronienie na wypadek wznowienia konfliktu religijnego. Po śmierci Henryka IV Burbona doszło jednak do kolejnych walk, które zakończyły się klęską protestantów. W XVII w. tracili oni stopniowo większość zagwarantowanych im praw, co wiązało się z prowadzoną wówczas polityką centralizacji władzy i osłabiania grup, które zachowywały niezależną pozycję (zobacz rozdz. III.1.).

edykt nantejski

Rozprzestrzenianie się wyznań protestanckich

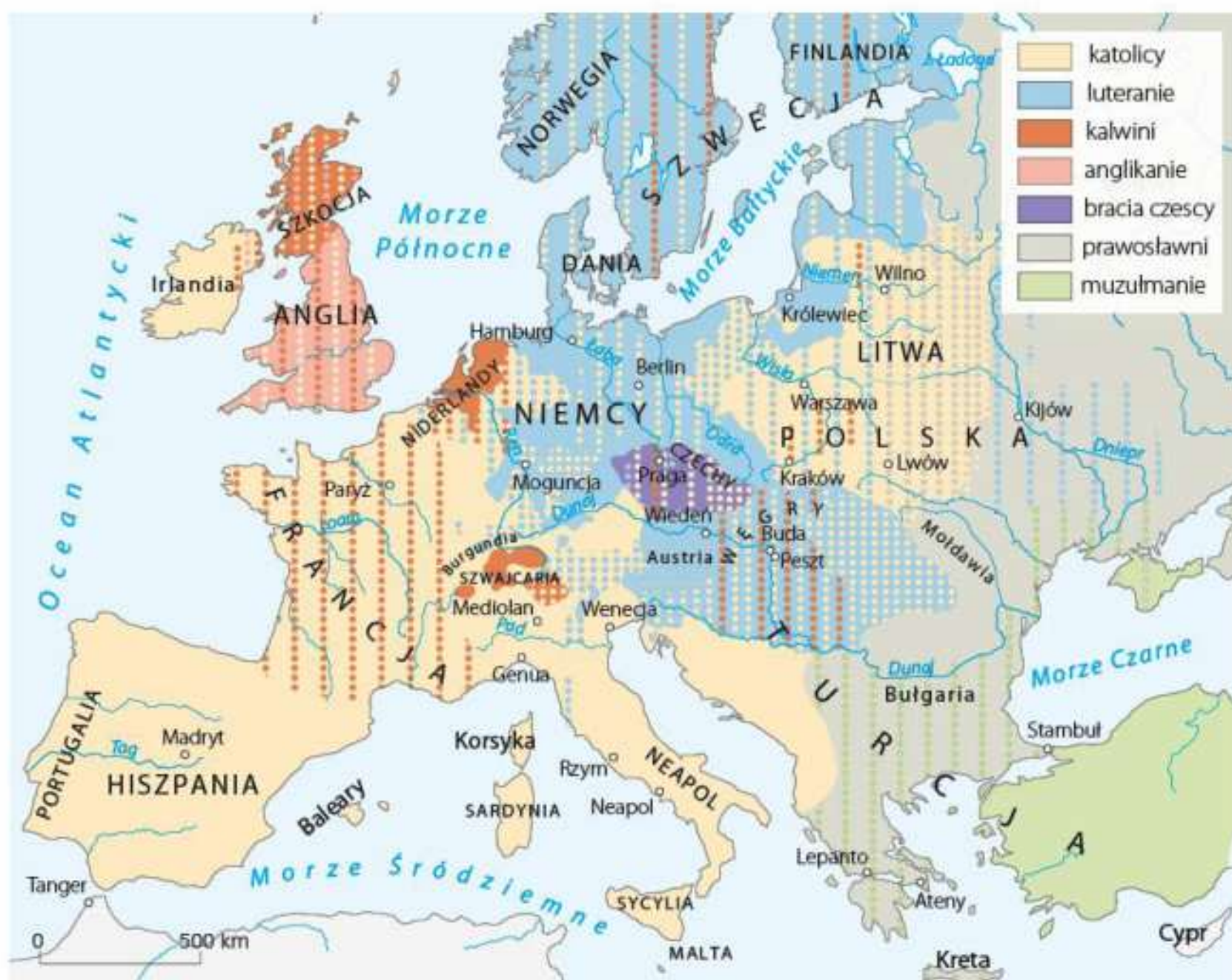
Pierwszym europejskim państwem, gdzie luteranizm stał się oficjalnie religią państwową, były **Prusy Książęce**. Wielki mistrz zakonu krzyżackiego Albrecht Hohen-

zollern w 1525 r. porzucił katolicyzm i przekształcił państwo zakonne w świeckie księstwo pozostające lennem Polski. **Luteranizm** zwyciężył ponadto w całej **Skandynawii**. W **Danii** i związanej z nią **Norwegii** został uznany za religię państwową w 1537 r., a w **Szwecji** i **Finlandii** – 7 lat później, choć reformy religijne rozpoczęto tam już wcześniej.

Kalwinizm stał się religią niektórych **kantonów Szwajcarii** (inne pozostały przy katolicyzmie) oraz **Szkocji**. Zdobył też, poczynając od XVII w., silną pozycję w koloniach angielskich w **Ameryce Północnej**. Natomiast o sytuacji religijnej w należących do korony hiszpańskiej **Niderlandach** zadecydował wybuch powstania północnych, kalwińskich prowincji, które w 1581 r. ogłosiły niepodległość. Wywalczyły ją sobie ostatecznie w wyniku długoletniej krwawej wojny. W efekcie nastąpił **podział** Niderlandów na **niepodległą kalwińską północ** i pozostające nadal pod **zwierzchnictwem Hiszpanii katolickie południe**.

W Europie Środkowo-Wschodniej reformacja zwyciężyła w XVI w. na **Węgrzech** wraz z **Siedmiogrodem** oraz w **Czechach**. Wyznania protestanckie zyskały także wielu zwolenników w **Rzeczypospolitej** (w Polsce i na Litwie), choć zdecydowaną **przewagę utrzymał tam katolicyzm** i – na wschodzie – **prawosławie**.

Podział religijny Europy w 2. połowie XVI w. Barwa tła odpowiada dominującej na danym obszarze grupie wyznaniowej. Kolory pionowych linii oznaczają mniejszości wyznaniowe.

Ćwiczenie

Wymień państwa, w których dominowały wyznania protestanckie, oraz te, w których panowała religia katolicka.

Dirck van Delen (czytaj: dirk wan delen), *Ikonołazm w kościele*, 1630 r.

Świątynie protestanckie (czyli zbory) były bardzo skromnie wyposażone. Odrzucono przepychy charakterystyczny dla kościołów katolickich. Ze świątyń przejmowanych przez kalwinistów czy purytanów usuwano wizerunki świętych (ikonoklazm), które wcześniej otaczano kultem.

W sferze politycznej podziały wyznaniowe na Zachodzie oraz fanatyzm i nietolerancyjne postawy wobec wyznawców odmiennej wiary prowadziły do **prześladowań** oraz licznych **wojen religijnych**. Trwały one ze szczególnym nasileniem do połowy XVII w. (do zakończenia wojny trzydziestoletniej). Na tym tle pozytywnie wyróżniała się Rzeczpospolita (państwo polsko-litewskie), w której w tym czasie polityczny naród szlachecki cieszył się możliwością swobodnego wyboru wyznania, i w której panował pokój religijny (zobacz konfederacja warszawska z 1573 r., s. 119).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż przyczyny wystąpień zwolenników reformacji przeciwko doktrynie i sposobowi funkcjonowania Kościoła katolickiego.
2. Jakie znaczenie w narodzinach i rozwoju reformacji miały – twoim zdaniem – uwarunkowania religijne i kulturowe, a jakie społeczno-gospodarcze i polityczne?
3. Wymień najważniejsze postaci reformacji oraz nurty religijne zapoczątkowane przez nie i kraje, w których działały.
4. Przedstaw najważniejsze założenia wyznań protestanckich. Czym różnił się luteranizm od kalwinizmu?
5. Omów okoliczności, w jakich doszło do walk religijnych w różnych krajach europejskich.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 44

- Kapłani oraz dwór papieski byli krytykowani za skupianie się na sprawach materialnych (m.in. **sprzedaż odpustów**), **obyczaje** niegodne osób duchownych i **zaniedbywanie obowiązków duszpasterskich**.

s. 45

- **Autorytet Kościoła podważały** także wątpliwości, czy doktryna katolicka jest wierna nauce zawartej w Piśmie Świętym. Krytyczny stosunek wobec Kościoła wyrażali zwłaszcza humaniści.

s. 45

- Wystąpienie **Marcina Lutra** w 1517 r. zapoczątkowało ruch społeczno-religijny nazywany **reformacją**.

s. 45

- Luter przekonywał, że to **wiara i łaska Boża**, a nie dobre uczynki, są źródłem zbawienia.

s. 45,
47

- Protestanci za **jedyne źródło wiary** uznawali **Pismo Święte**, a nie tradycję będącą późniejszym dziełem hierarchów Kościoła. **Odrzucali kult** Maryi i świętych oraz wszelkich wizerunków.

s. 48

- Reformacja w **Rzeszy** doprowadziła do **wojen** pomiędzy katolikami a protestantami. W wyniku **pokoju augsburskiego** (1555 r.) cesarstwo uległo trwałemu podziałowi religijnemu.

s. 48

- W **Szwajcarii** rozwinęli działalność **Huldrych Zwingli** i **Jan Kalwin**.

s. 49

- **Kalwinizm** stał się najważniejszym obok luteranizmu odłamem protestantyzmu. Kluczowe znaczenie w jego doktrynie miała koncepcja **predestynacji**.

s. 49

- W **Anglii** król **Henryk VIII** ogłosił się głową Kościoła narodowego. Z czasem pojawiły się w tym kraju kolejne, radykalniejsze wyznania.

s. 51

- Wojnom religijnym, jakie toczyły się **we Francji**, miał położyć kres **edykt nantejski** z 1598 r. Tolerancja wobec **hugenotów** okazała się jednak nietrwała.

6. Reakcja na reformację i reforma Kościoła katolickiego

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie środki podjął Kościół katolicki w odpowiedzi na pojawienie się protestantyzmu;
- poznasz postanowienia soboru trydenckiego;
- przeczytasz o wewnętrznej reformie w Kościele katolickim.

Reakcja na reformację

Kościół katolicki tracił wpływy w kolejnych państwach Europy, a liczba zwolenników reformacji wrastała. W obozie przeciwników protestantyzmu coraz wyraźniej zdawano sobie sprawę z **konieczności przeprowadzenia reform w obrębie Kościoła katolickiego** i jego wewnętrznej **odnowy**. Naciskał na to między innymi cesarz. Rozwiązaniem narastających problemów miał się zająć **sobór powszechny**. Papiestwo zwlekało z decyzją, obawiając się odrodzenia idei koncyliarizmu, czyli dążeń do przyznania soborowi pozycji nadrzędnej nad papieżem. Do lat 40. XVI w. istniała jeszcze w Kościele silna grupa dopuszczająca możliwość kompromisu z protestantami. Toczono z nimi wciąż dyskusje, aby znaleźć porozumienie w sprawach wiary. Stopniowo jednak zwyciężyło nieustępliwe stanowisko, zmierzające do bezwarunkowej **walki z reformacją**. Kościół przystąpił do aktywnego zwalczania wyznań protestanckich i reformy wewnętrznej. Działania te są określane mianem **kontrreformacji**.

działania
kontrreformacyjne

Ważną rolę w działaniach Kościoła odegrały zakony. W latach 20. i 30. XVI w. powstawały **nowe zgromadzenia zakonne**, których starania miały stanowić odpowiedź na zarzuty zwolenników reformacji, że mnisi opływają w dostatki, a są przy tym bezużyteczni. Tworzone zakony zajęły się między innymi **działalnością charytatywną** (jak pomoc ubogim i chorym).

zakon jezuitów

Odmienne cele miało Towarzystwo Jezusowe, czyli **jezuici** – zakon utworzony przez Hiszpana **Ignacego Loyolę** (czytaj lojolę) w 1534 r. Szczególnym zadaniem tego zgromadzenia stało się prowadzenie **polemik ze zwolennikami reformacji**. Ranga, jaką zyskali jezuici w dziejach Kościoła, wynikała z faktu, że byli świetnie wykształceni. Nie tylko potrafili zdobyć wpływowe **stanowiska na dworach** katolickich monarchów Europy, lecz także zyskać swoimi kazaniami popularność wśród znacznej części wiernych. W odróżnieniu od innych zakonników nie musieli nosić strojów zakonnych ani przebywać w klasztorze. Znajdowali się tam, gdzie Kościół ich potrzebował. Jezuici rozwinęli stojące na wysokim poziomie **szkolnictwo**. Stworzyli sieć szkół średnich (kolegia) i wyższych (akademie). Wprowadzili w nich nowoczesny program nauczania, uwzględniający również zagadnienia typowe dla edukacji humanistycznej. Wykształcenie uzyskane w szkołach jezuickich uchodziło za elitarne. Jezuici prowadzili ponadto **działalność misyjną** poza Europą, szerząc katolicyzm na nowo odkrytych lądach.

rozwój szkolnictwa

Obraz z rzymskiego kościoła Il Gesù (czytaj: il dżezu), przedstawiający zatwierdzenie reguły zakonu jezuitów przez papieża Pawła III (klęcząca postać to Ignacy Loyola)

Jezuici składali dodatkowy ślub posłuszeństwa nie tylko bezpośrednim przełożonym, lecz także w sposób szczególny papieżowi. Bywali doradcami i spowiednikami królów, książąt i arystokratów oraz wychowawcami ich synów. Zyskiwali sobie dzięki temu silną pozycję i mogli oddziaływać na sferę polityczną zgodnie z interesami Kościoła. Spotykali się z tego powodu z zarzutami o intryganctwo i podstępne manipulowanie europejskimi dworami.

Źródło historyczne

Zalecenia i sentencje Ignacego Loyoli

Niech wszyscy [zakonnicy Towarzystwa Jezusowego] dokładnie znają te sprawy, które w dziedzinie dogmatów są zazwyczaj sporne między katolikami i heretykami, zwłaszcza w tym czasie i w tym miejscu, gdzie będą, i z tymi osobami, z którymi będą mieć kontakty. W razie potrzeby niech przedstawia i udowodnią prawdę katolicką, niech zbiją błędy, a wątpiących i wahających się niech umocnią zarówno przez wykłady i kazania, jak i przez spowiedź i rozmowy.

Niech więc w taki sposób bronią Stolicy Apostolskiej i jej autorytetu i w taki sposób pociągają ludzi do prawdziwego jej posłuszeństwa, by wskutek nierozważnej obrony nie uważano ich za „papistów” i nie odmawiano im zaufania. Ich gorliwość zaś w zwalczaniu herezji powinna być taka, by heretykom jako ludziom okazywać miłość, pragnienie ich zbawienia i współczucie.

Tak dalece powinniśmy być zgodni z Kościołem katolickim, ażeby uznać za czarne to, co naszym oczom wydaje się białe, jeśliby Kościół określił to jako czarne.

Tak Bogu ufaj, jakby całe powodzenie spraw zależało tylko od Boga, a nie od ciebie. Tak jednak dokładaj wszelkich starań, jakbyś ty sam miał to wszystko zdziałać, a Bóg nic zgoła.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 134–135.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, na czym miała się opierać skuteczność działań jezuitów według zaleceń Ignacego Loyoli.

Na początku lat 40. **papież Paweł III** zreorganizował istniejącą od przełomu XII i XIII w. **inkwizycję**, tworząc centralny urząd zwany **Świętym Oficjum**. Jego zadaniem było zwalczanie herezji. Z czasem inkwizytorzy podejmowali też coraz więcej spraw związanych z oskarżeniami o niemoralność czy odprawianie czarów. Mieli prawo stosować tortury, karać oskarżonych więzieniem, konfiskatą majątku oraz śmiercią.

Giordano Bruno (czytaj: dziordano bruno) przed sądem Świętego Oficjum, fragment pomnika na Campo de' Fiori (czytaj: kampo de fjori) w Rzymie

Giordano Bruno to włoski filozof przyrody, którego poglądy były radykalnie sprzeczne z doktryną Kościoła katolickiego. Podważał też wartość religii. Po kilkuletnim procesie został skazany na śmierć na stosie. Wyrok wykonano 17 lutego 1600 r.

W walce z reformacją pomoc miała także **sztuka** – architektura, malarstwo, muzyka i literatura. W odróżnieniu od Kościołów protestanckich Kościół katolicki odwoływał się bardziej do **wyobraźni, uczuć i emocji** ludzkich niż do intelektu. Aby przyciągnąć wiernych do katolickich świątyń, przeciwstawił prostocie i surowości protestanckich zborów **wnętrza kościelne pełne przepychu i bogactwa**. Takie były źródła rozwoju **sztuki barokowej**. Kościół starał się uczynić obrzędowość katolicką jak najbardziej różnorodną i atrakcyjną. Popularnością cieszyły się na przykład widowiska pasyjne, przedstawiające mękę Chrystusa, oraz jasełka, a także procesje organizowane przy okazji licznych świąt.

Sobór trydencki i jego rola w zwalczaniu reformacji

Decyzję o zwołaniu soboru powszechnego podjął ostatecznie Paweł III. Sobór zebrał się jednak dopiero w 10. roku jego pontyfikatu. Otwarcie obrad **soboru w Trydencie** nastąpiło w grudniu **1545 r.** Trwał on z przerwami **do 1563 r.** i objął pontyfikaty kilku następców Pawła III. W tym czasie ogłoszono szereg postanowień dotyczących doktryny katolickiej, odrzucono idee religijne wysuwane przez protestantów i **potwierdzono ważność uznawanych dotychczas prawd wiary**.

sobór trydencki

potwierdzenie
założeń doktryny
katolickiej

Obrady soboru w Trydencie na fresku włoskiego malarza Pasquale Cati (czytaj: paskale kati)

Postaci na pierwszym planie nie mają charakteru realnego – stanowią alegorię Kościoła triumfującego, niszczącego herezję. Uczestników soboru artysta przedstawił na drugim planie.

Sobór trydencki podkreślił zatem, że **papież** jest głową Kościoła i największym autorytetem w sprawach religijnych. Stwierdził, że zbawienie **poza Kościołem katolickim nie jest możliwe**. Odnosząc się do kluczowego postulatu zwolenników reformacji, **wykluczył możliwość indywidualnej interpretacji Pisma Świętego** przez wiernych. Jednocześnie uznał **tradycję** Kościoła za źródło wiary na równi z Biblią. **Odrzucił postulat wprowadzenia języków narodowych do liturgii**. Jednak dopuszczano tłumaczenie na nie Pisma Świętego. Odbывало się to pod ścisłą kontrolą Kościoła, zgodnie z jego interpretacją i na podstawie łacińskiej wersji Biblii (Wulgata).

Sobór potępił luterzańską naukę o wyłączonej roli wiary i łaski Bożej jako drogi do zbawienia oraz kalwińską doktrynę predestynacji. Podkreślił znaczenie **dobrych uczynków** dla zbawienia człowieka, a także ważność odpustów oraz **kultu świętych**, relikwii i obrazów. Potwierdził również wiarę w **siedem** uznawanych dotąd **sakramentów**. Utrzymał ponadto **celibat** księży.

El Greco, *Ekstaza św. Franciszka*, ok. 1580 r.

Kościół katolicki stanął zdecydowanie w obronie kultu świętych odrzucanego przez reformację. Dlatego też z jego polecenia powstało w 2. połowie XVI i w XVII w. wiele obrazów przedstawiających świętych. Zwracanie się do nich o pomoc w problemach życia codziennego było powszechną praktyką wśród wiernych katolickich.

Indeks ksiąg
zakazanych

Instrumentem służącym zwalczaniu poglądów uznanych za niezgodne z nauczaniem Kościoła katolickiego lub zagrażające moralności stał się opublikowany po raz pierwszy w 1559 r. **Indeks ksiąg zakazanych**. Stanowił on listę dzieł, których katolikom nie wolno było czytać ani posiadać. Znalazły się na niej pisma nie tylko przywódców ruchu reformacyjnego, lecz także wielu filozofów, uczonych i pisarzy. Na początku XVII w. trafiło na nią między innymi *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaja Kopernika i pozostawało tam do początku XIX w. Stosowano tak zwaną **cenzurę prewencyjną** – na wydrukowanie książki należało uzyskać zgodę.

Indeks ksiąg zakazanych – edycja z 1664 r.

Postanowienia soboru trydenckiego w zakresie reformy Kościoła

Na mocy postanowień soboru trydenckiego została przeprowadzona także **reforma wewnętrzna Kościoła**. Kładła ona nacisk na zaostrzenie **dyscypliny wśród duchowieństwa**, wzrost poziomu jego **wykształcenia** i intensyfikację **działalności duszpasterskiej**. Miało to umożliwić sprawniejsze działanie Kościoła, zapewnić wyższy poziom etyczny i intelektualny kapłanów, a w konsekwencji zahamować proces odchodzenia wiernych od katolicyzmu ku wyznaniom protestanckim. Postanowienia soborowe umocniły też pozycję papieża względem podległych mu hierarchów.

reforma wewnętrzna
Kościoła

Dekrety soboru **zakazywały biskupom łączenia stanowisk kościelnych** – nie mogli posiadać więcej niż jednego biskupstwa, co wcześniej było powszechne. Musieli co roku **wizytować parafie** w podległej im diecezji i systematycznie składać sprawozdania papieżowi. Zobowiązani zostali do zakładania **seminariów** kształcących przyszłych duchownych. Zgodnie z wytycznymi soboru rozbudowano szkolnictwo parafialne, a duchowni podjęli się powszechnej katechizacji wiernych. Proboszczowie mieli osobiście odprawiać msze, a nie posługiwać się zastępcami. Większą wagę zaczęto przywiązywać do **regularnego udziału wiernych** w nabożeństwach, spowiedzi i przyjmowania sakramentów. Księża zostali zobowiązani do zapisywania w **księgach metrykalnych** najważniejszych wydarzeń w życiu człowieka – chrztu, ślubu, pogrzebu.

Potwierdzone na soborze dogmaty wiary znalazły się w opracowanej na nowo syntezie doktryny katolickiej – **Trydenckim wyznaniu wiary** oraz w pierwszym oficjalnym katechizmie katolickim – **Katechizmie rzymskim**. Zostały one opublikowane wkrótce po zakończeniu obrad soboru.

Centrum katolicyzmu – Bazylika św. Piotra w Watykanie. Na zdjęciu jest widoczny baldachim nad grobem św. Piotra, dzieło Giovanniego Lorenza Berniniego (czytaj: dziowanniego lorencio berniniego) z lat 1625–1633

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie wyzwania i zadania stanęły przed Kościołem katolickim w związku z rozwojem reformacji i wyznań protestanckich.
2. Omów działalność i znaczenie zakonu jezuitów.
3. Jaką rolę odegrał sobór trydencki? Przedstaw jego najważniejsze postanowienia.
4. Na czym polegała wewnętrzna reforma Kościoła katolickiego?
5. Wyjaśnij pojęcia: *trydenckie wyznanie wiary*, *kontrreformacja*, *Święte Oficjum*, *Indeks ksiąg zakazanych*.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 55

- Próby porozumienia pomiędzy katolikami a protestantami w kwestii prawd wiary się nie powiodły. **Kościół katolicki** podjął **walkę z reformacją**, a także postanowił przeprowadzić **wewnętrzną odnowę**.

s. 55

- Ignacy Loyola założył nowy zakon – Towarzystwo Jezusowe. Zadaniem **jezuitów** było zwalczanie reformacji poprzez **polemikę** z jej zwolennikami. Zakon zdobył też znaczne **wpływy polityczne**. Jego zasługą był rozwój **szkolnictwa**.

s. 56

- **Kontrreformacja** sprawiła, że zreorganizowano m.in. **inkwizycję** i utworzono **Święte Oficjum**.

s. 57

- W latach 1545–1563 trwały obrady **soboru trydenckiego**.

s. 57

- Sobór trydencki **potwierdził podstawowe założenia doktryny katolickiej**, które były atakowane przez protestantów.

s. 58

- Zwalczaniu poglądów uznawanych przez Kościół za nieprawomyślne służył **Indeks ksiąg zakazanych**.

s. 59

- Sobór trydencki dokonał także wewnętrznej **reformy Kościoła**. Jej celem było podniesienie poziomu moralnego i intelektualnego kleru oraz skuteczniejsze oddziaływanie na wiernych.

7. Przemiany społeczne i polityczne w Europie XVI w.

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie były najważniejsze przemiany społeczno-gospodarcze w Europie w XVI w.;
- przeczytasz o największych mocarstwach europejskich i nowych formach rządów monarchicznych;
- zapoznasz się z charakterem konfliktów międzynarodowych na Zachodzie oraz ekspansji tureckiej.

Przeobrażenia społeczno-gospodarcze w Europie w XVI w.

Przemiany społeczne, jakie zaszły w XVI w., obejmowały nie tylko kwestie religijności, mentalności czy upowszechniania się nowych postaw i idei. Dotyczyły również zmian w życiu społeczno-ekonomicznym, w organizacji produkcji, handlu czy operacji finansowych. Miały one charakter stopniowy i stanowiły kontynuację zjawisk, które dały o sobie znać u schyłku średniowiecza. Zapowiadały jednocześnie nowoczesne formy gospodarowania i przyczyniały się do osłabiania tradycyjnych podziałów stanowych w społeczeństwie.

W XVI w. systematyczny rozwój ekonomiczny Europy Zachodniej, a właściwie jej centrum wokół wybrzeży Morza Północnego, powodował, że **wzrastała liczba ludności miejskiej** i osób, które zajmowały się innymi zajęciami niż rolnictwo. W tej sytuacji produkcja rolnicza z trudem tylko nadążała za **zapotrzebowaniem na żywność**. W niektórych regionach występowały jej znaczne niedobory, zwłaszcza na terenach najmocniej zurbanizowanych (czyli o największym procencie ludności miejskiej), przede wszystkim w Niderlandach. Mimo że pod względem technologii i metod upraw kraj ten przodował w Europie, i tak był zmuszony do sprowadzania żywności z innych państw (m.in. z Polski). **Ceny żywności** w Europie Zachodniej wzrosły w XVI w. kilkukrotnie, co stanowiło skutek rewolucji cen.

Rynek w Augsburgu na obrazie niemieckiego malarza Heinricha Vogtherra (czytaj: hajnricha wogtera) z ok. 1550 r.

Augsburg – wolne miasto Rzeszy Niemieckiej – był jednym z najważniejszych centrów handlowych i finansowych Europy. To tutaj znajdowała się główna siedziba mieszczańskiego rodu Fuggerów, do którego należał największy europejski dom handlowo-bankowy. Fuggerowie zajmowali się kredytami oraz handlem tekstyliami i metalami, byli też właścicielami kopalń i hut.

wymiana handlowa

Produkty rolne, a także surowce dla rozwijającego się rzemiosła z jednej strony, a z drugiej – jego luksusowe wytwory, stanowiły przedmiot **europejskiego handlu dalekosiężnego**. Obejmował on niejednokrotnie bardzo odległe kraje i był prowadzony na dużą skalę, przede wszystkim drogą morską. Bardzo ważną rolę odgrywał tu Bałtyk, przy czym pośrednictwo w handlu artykułami rolnymi i leśnymi stopniowo przejmowali kupcy holenderscy. Jeszcze większe zyski, choć obarczone też poważniejszym ryzykiem, niósł ze sobą **handel z koloniami**. Średniowieczne gildie kupieckie traciły w tym okresie znaczenie, jakie zyskały w poprzednich stuleciach. Działalność kupiecka wymagała ogromnych finansów. W jej prowadzeniu dużą rolę odgrywali **bankierzy**, którzy albo sami organizowali wyprawy handlowe, albo udzielali kredytu na przedsięwzięcia podejmowane przez **grupy kupców**. Dla ułatwienia handlu banki mające przedstawicielstwa w różnych miastach Europy wprowadzały **weksle i listy kredytowe**. Stanowiły one gwarancję, że kwota wpłacona lub pożyczona w jednym mieście będzie do odebrania w innym. Rostał w ten sposób rola usług finansowych.

Widok Antwerpii na obrazie flamandzkiego malarza Jana Wildensa, przełom XVI i XVII w.

Antwerpia była w XVI w. najbogatszym miastem handlowym Europy i jednym z zaledwie kilku na kontynencie, których ludność sięgała 100 tysięcy mieszkańców. Przez jej port przechodziła znaczna część hiszpańskich i portugalskich towarów kolonialnych, trafiających następnie do innych krajów Europy. W Antwerpii powstała w 1531 r. pierwsza na świecie giełda – miejsce, gdzie sprzedawano i kupowano papiery wartościowe oraz dokonywano transakcji handlowych.

nowe formy produkcji

Bardzo duże znaczenie dla rozwoju ekonomicznego Europy miało także pojawienie się **nowych form produkcji**: nakładu oraz manufaktury. Zastępowały one mało wydolny system wytwarzania towarów w cechach rzemieślniczych. Reguły funkcjonowania cechów (zobacz podręcznik do klasy 1) ograniczały możliwość zwiększania produkcji.

W systemie nakładczym produkcję organizował zamożny **kupiec**, który dostarczał rzemieślnikom nienależącym do cechu surowce, a często też narzędzia pracy, a następnie odbierał od nich gotowy towar i go sprzedawał. Przejmował więc zadania, które w średniowiecznych cechach należały do właściciela warsztatu rzemieślniczego.

Manufaktura stanowiła system produkcji oparty na nowym elemencie – **podziale i specjalizacji pracy**. Kolejnymi **etapami** wytwarzania danego produktu zajmowały się różne osoby. Zgromadzenie wielu pracowników manufaktury w jednym miejscu umożliwiało ponadto szersze zastosowanie **urządzeń mechanicznych** (na które nie byłoby stać małego warsztatu rzemieślniczego). Rozwiązanie takie zmniejszało koszty produkcji oraz podnosiło wydajność pracy. **Towary** stawały się **tańsze** i łatwiej dostępne, choć ich jakość bywała niższa niż wytwarzanych przez warsztaty rzemieślnicze.

Nowe formy produkcji stosowano początkowo głównie w sukiennictwie, a także w piernictwie i drukarstwie oraz w produkcji metalurgicznej.

Zachód i wschód Europy – dualizm gospodarczy

Na zachodzie Europy **mieszczanie** (zwłaszcza bankierzy i kupcy) **odgrywali coraz większą rolę** gospodarczą, kulturową, a nieraz i polityczną. To ich dziełem stał się rozwój handlu, usług pieniężnych i nowych form produkcji, przy czym dziedziny te były ściśle ze sobą powiązane i finansowane często przez te same osoby. Szybki rozwój miast stanowił charakterystyczną cechę Europy Zachodniej w XVI w.

wzrost znaczenia
mieszczaństwa

Pozycja warstwy szlacheckiej na zachodzie kontynentu uległa zachwianiu już u schyłku średniowiecza. Przyczyniły się do tego takie czynniki, jak zastąpienie armii rycerskiej przez najemną i zaciężną oraz rozwój nowych zamożnych warstw mieszczaństwa. Ponadto zwyczajka cen, a tym samym spadek realnej wartości pieniądza spowodowały, że **czynsze** ustalone w sztywnych kwotach płacone przez chłopów przynosiły szlachcie **coraz mniejsze dochody**. Zgodnie z dawnymi zasadami podniesienie raz ustalonej kwoty czynszu nie było z reguły możliwe.

osłabienie pozycji
szlachty

Szlachcie zachodnioeuropejskiej udawało się do pewnego stopnia zapobiec spadkowi dochodów poprzez przeznaczanie posiadanej ziemi pod **nowe krótko-terminowe dzierżawy**. Kiedy umowa dobiegała końca, możliwe było podpisanie kolejnej z wyższym czynszem. Wobec dobrej koniunktury na produkty rolne nie brakowało chłopów, którzy mogli sobie pozwolić na zawieranie takich umów. Metoda ta jednak nie wystarczała, by zagwarantować rodom szlacheckim dawną pozycję ekonomiczną. Bogacili się ci szlachcice, którzy potrafili skorzystać z **nowych form gospodarowania**, podejmując działalność handlową czy finansową. Pozostali ubożeli, a nawet ulegali **deklasacji** (tracili pozycję społeczną). Część opuszczała Europę, szukając możliwości wzbogacenia się w koloniach.

wolność osobista
chłopów

W zachodniej Europie poddaństwo chłopów praktycznie już nie istniało. Byli oni ludźmi osobiście wolnymi, którzy mogli swobodnie zawierać umowy dzierżawne. W warstwie tej nasilały się procesy **zróznicowania społecznego**. Zamożniejszych chłopów stać było na inwestycje poprawiające dochodowość ich gospodarstw. Uzyskiwane nadwyżki gotówki mogli przeznaczać na zakup produktów rzemieślniczych. Przyczyniało się to do **rozwoju produkcji w miastach oraz handlu**.

Prace rolne (siew) na miniaturze autorstwa niderlandzkiego malarza Simona Beninga (czytaj: simona benina) z 1. połowy XVI w.

system folwarczno-
-pańszczyźniany

Szczególna sytuacja była w **Anglii**, gdzie przemiany gospodarczo-społeczne wynikały między innymi ze wzrostu cen na **sukno** w krajach europejskich i w koloniach. Dzięki innowacjom technicznym oraz rozwojowi nakładu, a następnie manufaktur, nastąpił bardzo poważny wzrost jego produkcji. Anglia stała się głównym producentem tkanin wełnianych. Oznaczało to gwałtowne narastanie **zapotrzebowania na wełnę, której ceny rosły**. W tej sytuacji właścicielom ziemskim bardziej opłacało się gromadzenie gruntów przeznaczonych na **pastwiska dla owiec** niż oddawanie ziemi w dzierżawę i pobieranie czynszu. Szlachcice powiększali obszar należących do nich pastwisk poprzez odbieranie gruntów drobnym dzierżawcom oraz zajmowanie łąk użytkowanych dotąd wspólnie przez mieszkańców wsi. Ziemie takie otaczano zwykle kamiennym murkiem. Stąd pochodzi nazwa procesu przejmowania gruntów – **grodzenie**.

W Europie Środkowo-Wschodniej (w tym w Polsce) sytuacja szlachty i chłopów wyglądała inaczej niż na Zachodzie. Umownie przyjmuje się, że **granica** oddzielająca **dwa europejskie systemy gospodarcze** przebiegała **na Łabie** płynącej przez

wschodnią Rzeszę Niemiecką (przecinała Czechy i Saksonię, po jej wschodniej stronie leżała Brandenburgia). Na wschód od tej linii nastąpiły **powrót do poddaństwa chłopów** i oparcie szlacheckiej gospodarki na ich **pracy pańszczyźnianej**. Szlachta nie przeznacziała swojej ziemi pod dzierżawę, lecz skupiała znaczną jej część w swoich rękach, tworząc **folwarki**. Uprawiała przede wszystkim zboże, eksportując je bardzo zyskownie na zachód Europy. W tej sytuacji największe korzyści ekonomiczne odnosiła warstwa szlachecka, choć w XVI w. również położenie ekonomiczne mieszczan i zamożniejszych chłopów było jeszcze bardzo dobre. Dopiero w kolejnym stuleciu te grupy społeczne znalazły się w poważnym kryzysie.

Wskazane powyżej różnice skutkowały zjawiskiem określanym jako **dualizm gospodarczy Europy**. Oznaczał on odmienne drogi przemian gospodarczych regionów na zachód i na wschód od Łaby. Przejawiał się w wielu dziedzinach. **Na zachodzie** kontynentu głównym ośrodkiem rozwoju gospodarczego stały się **miasta**, a umożliwiały go operacje handlowo-pieniężne i nowe formy produkcji. Natomiast **w Europie Środkowo-Wschodniej** miasta **mniej się liczyły**, a z czasem ich pozycja jeszcze osłabła. Rola mieszczaństwa w przemianach społecznych, a także światopoglądowych nie była tu tak znaczna. Przeprowadzano tu mniej operacji handlowych. Z olbrzymim opóźnieniem pojawiały się nowe formy produkcji i usług bankowych. Z czasem powiększyły się różnice w poziomie rozwoju ekonomicznego. Wschód kontynentu **pozostawał zapóźniony w przemianach gospodarczych**.

Imperium Habsburgów

Od połowy XV w. aż do początku XIX w. na kolejnych królów i **cesarzy** Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego wybierano przedstawicieli **dynastii Habsburgów**. Choć ich władza w Rzeszy była słaba, a zwierzchności nad innymi monarchiami Europy nie mogli sprawować, tytuł cesarski pozostawał nadal bardzo prestiżowy. **Karol V** marzył wprawdzie o odnowieniu uniwersalistycznej idei cesarskiej i przywództwie w katolickiej Europie, jednak próba realizacji tej koncepcji się nie powiodła. Okres panowania tego władcy przypadł bowiem na czas rozpadu jedności religijnej Zachodu spowodowanego rozwojem reformacji.

imperium
Habsburgów

Prawdziwa potęga Habsburgów wynikała z podporządkowania sobie **licznych terytoriów** i skupienia w swoich rękach **wielu tronów**. Centrum ich władania stanowiły posiadane od końca XIII w. dziedziczne ziemie, leżące na obszarze dzisiejszej **Austrii**. Pod koniec XV w. zyskali część ziem dawnej Burgundii, z których najcenniejsze to **Niderlandy**. Karol V Habsburg, jeszcze zanim w 1519 r. został cesarzem, objął tron **Hiszpanii**, ponieważ był synem hiszpańskiej królowej Joanny Szalonej. Do Hiszpanii należała wówczas także **część Italii** położona na **południe** od Państwa Kościelnego wraz z Sycylią oraz Sardynia. Wkrótce włączono do niej także **Mediolan**. Wraz z koroną hiszpańską pod panowaniem Karola V znalazły się **hiszpańskie kolonie**.

W 1526 r. brat Karola V – **Ferdynand I** – uzyskał (dzięki układowi dynastycznemu z 1515 r. z Jagiellonami) korony **Czech i Węgier**. Już w XV w. Habsburgowie przejściowo władali w tych państwach, teraz jednak zawładnęli nimi na stałe – aż do początku XX w. W połowie XVI w. większość ziem węgierskich podporządkowali sobie jednak na półtora stulecia Turcy osmańscy.

Rozrost posiadłości Habsburgów wynikał raczej z zawieranych związków małżeńskich niż z prowadzonych wojen. Kierowali się słowami: *Niech inni prowadzą wojny, ty, szczęśliwa Austrio, żeń się*. Karol V abdykował w 1556 r. **Tron hiszpański** objął jego syn **Filip II**. W Hiszpanii wraz z jej włoskimi posiadłościami wywodząca się od niego linia Habsburgów panowała **do końca XVII w.** W **północnych Niderlandach** utraciła władzę po ogłoszeniu przez nie **niepodległości w 1581 r.** **Południowe Niderlandy** pozostały pod panowaniem Hiszpanii do początku XVIII w., gdy przeszły w ręce austriackiej linii Habsburgów – potomków Ferdynanda I.

Karol V na portrecie konnym autorstwa Tycjana z 1548 r.

I. U POCZĄTKÓW NOWOŻYTNEJ EUROPY

W XVI i XVII w. posiadłości habsburskie były zatem rozdzielone pomiędzy dwie **linie rodu: hiszpańską i austriacką**, które jednak kierowały się wspólnymi interesami dynastycznymi i rywalizacją przede wszystkim z Francją.

Europa w okresie panowania cesarza Karola V Habsburga

Ćwiczenie

Wymień największe państwa istniejące w Europie w XVI w. Omów rozmieszczenie geograficzne posiadłości należących do Habsburgów.

Formy rządów monarchicznych na Zachodzie

Hiszpania była w XVI w. mocarstwem, do czego przyczyniła się między innymi budowa przez nią imperium kolonialnego. Jednak napływających z Nowego Świata kruszców nie inwestowano w gospodarkę, lecz w znacznej mierze wydawano na **cele konsumpcyjne**, co przyspieszało rozwój krajów takich jak Anglia i Niderlandy. Ponadto ogromne środki pochłaniały **wojny** prowadzone przez Karola V i jego syna Filipa II, który panował w latach 1556–1598 (od 1581 r. był także królem Portugalii). Władca ten dążył do zniszczenia protestantyzmu

i ugruntowania hiszpańskiej dominacji w Europie. Jednak podjęte przez niego działania militarne nie przyniosły zakładanych sukcesów, a ogromne wydatki wojenne doprowadziły do bankructwa finansów królewskich. Hiszpania w okresie jego rządów była nieustannie zadłużona, a trzykrotnie ogłaszała niewypłacalność. Bogactwa płynące z kolonii nie zapobiegły pojawieniu się **problemów gospodarczych**. Filip II uważał swoją władzę za **nieograniczoną** i starał się skupić w swoich rękach wszystkie sprawy państwowe. Rozbudował królewską **administrację**, która nie zawsze jednak sprawnie działała. Zrezygnował z odwoływania się do przedstawicielstw stanowych, a pomocą służyły mu **radę królewskie**.

załamanie się potęgi Hiszpanii

W Anglii długotrwały konflikt zbrojny z lat 1455–1485 (wojna **Dwóch Róż**) pomiędzy rywalizującymi ze sobą liniami dynastycznymi Plantagenetów doprowadził do wyniszczenia lub utraty znaczenia **starych rodów szlacheckich**. Ułatwiło to Henrykowi VII, który wyszedł zwycięsko z wojny i stał się założycielem dynastii **Tudorów**, umocnienie władzy królewskiej. Przemiany gospodarcze zachodzące w XVI w. i związane z nimi **awans nowych grup społecznych** utrwaliły ten proces. Kolejni władcy mieli bowiem możliwość oparcia się na nowych grupach i wystąpienia przeciwko dawnym elitom. **Henryk VIII**, a także jego córka **Elżbieta I** sprawowali **rządy silnej ręki**, choć nie mogli zupełnie ignorować parlamentu i starali się szukać z nim kompromisu. Panowanie Elżbiety I trwało długo (1558–1603). Uznawane jest za epokę świetności Anglii. Za czasów tej władczyni nastąpiło ostateczne podporządkowanie kościoła angielskiego koronie, co bardzo wzmocniło pozycję monarchów w państwie.

Elżbieta I na portrecie Nicholasa Hilliarda (czytaj: nikolasa hyljarda), ok. 1585 r.

We Francji silna w 1. połowie XVI w. władza **Walezjuszy** została zachwiana w wyniku **wojen religijnych**. Dopiero pierwszy władca z dynastii **Burbonów** – **Henryk IV** – przywrócił na przełomie XVI i XVII w. autorytet władzy monarchicznej i podjął działania zmierzające do **centralizacji systemu rządów**. Zapewnił **wzrost dochodów** do skarbca królewskiego i rozbudował system **urzędów** związanych z władzą. Działania te zostały przerwane przez jego śmierć w 1610 r. i objęcie władzy przez regencję wobec niepełnoletności Ludwika XIII. Do polityki tej powrócił kardynał Richelieu – pierwszy minister Ludwika XIII.

centralizacja systemu rządów

W XVI w. rozwijały się w Europie koncepcje wskazujące na **silną władzę monarcha** jako najlepszy sposób zapewnienia pomyślności państwa. Oprócz Niccolò Machiavellego idee takie propagował między innymi Francuz **Jean Bodin** (czytaj: żan bodę), uważany za jednego z głównych teoretyków **absolutyzmu**, autor **Sześciu ksiąg o Rzeczypospolitej** (1576 r.). Forma rządów określana jako monarchia absolutna rozwinęła się w pełni dopiero w XVII w. Jednak już w XVI w. działania najwybitniejszych władców europejskich stanowiły jej zapowiedź (dobrym przykładem jest np. Hiszpania Filipa II).

Monarchia absolutna

- To ustrój państwa i system sprawowania władzy, który **zaczął się rozwijać w Europie w XVI w.**; stał się natomiast **typowy dla XVII i XVIII w.**
- Wytworzyła się wraz z **kryzysem społeczeństwa stanowego** i postępującą **centralizacją władzy w państwach narodowych**.
- Charakteryzowała się skupieniem **pełnej, niepodzielnej władzy w rękach monarchy**, który w swoich decyzjach nie był ograniczony przez przedstawicieli społeczeństwa.
- Wraz z umacnianiem się tej formy rządów rozbudowywano **aparatus administracyjny**, który dawał jej oparcie.
- Wzrost liczebności **armii** zaciężnej, pozostającej w dyspozycji monarchów, umożliwiał im tłumienie ewentualnych buntów i zapanowanie nad ambicjami wielmożów.

Źródło historyczne

Fragmenty *Sześciu ksiąg o Rzeczypospolitej* Jeana Bodina

Główne znamię rzeczypospolitej, jakim jest prawo suwerenności, może istnieć właściwie tylko w monarchii, albowiem tylko jeden może być suwerenem w rzeczypospolitej. Jeśli są dwaj lub trzej, to żaden nie jest suwerenem, tym więcej, że żaden nie może otrzymywać prawa od swego towarzysza. I chociaż imaginuje się [można sobie wyobrazić] ciało zbiorowe, złożone z kilku optymatów albo z ludu, jako dzierżące suwerenność, to przecież nie ma ona wcale prawdziwego podmiotu ani oparcia, jeśli nie ma jednego naczelnika z władzą suwerenną, który by łączył jednych z drugimi, bo nie może tego zrobić prosty urzędnik bez suwerennej władzy. I jeśli się zdarzy, że optymaci lub rody ludu są zwaśnione, jak to się często dzieje, to trzeba uciec się do rąk, do siły i chwycić za broń, jedni przeciw drugim. [...] Widzi się także trudności, jakie są i zawsze były w rzeczypospolitych ludowych i arystokracjach, gdy jedni trzymają jedną, a drudzy drugą stronę i są za różnymi urzędnikami: jedni chcą pokoju, drudzy wojny, jedni chcą tego prawa, drudzy tamtego, jedni chcą tego tu naczelnika, drudzy tego tam. [...] Co więcej, w państwie ludowym i arystokratycznym największa część zawsze każe się słuchać, a jako że mądrzy i cnotliwi są wszędzie w mniejszej liczbie, w ten sposób najzdrowsza i najlepsza część jest zmuszona ugiąć się przed większą na życzenie jakiegoś bezwstydneho trybuna lub bezczelnego mówcy. Natomiast monarcha suwerenny może się przyłączyć do części najzdrowszej a najmniej i dokonać wyboru ludzi mądrych, sposobnych do spraw państwa.

J. Derek i in., *Słownik myśli społeczno-politycznej. Doktryny i procesy społeczne*, Bielsko-Biała 2004, s. 329–330.

Ćwiczenie

Wskaż, jakie zalety dostrzega Jean Bodin w silnej, jednoosobowej władzy monarszej.

Zmiany układu sił międzynarodowych w XVI w.

Areną wojen między państwami europejskimi była już od schyłku XV w. Italia (tzw. **wojny włoskie** 1494–1559). Ten rozwinięty gospodarczo i cywilizacyjnie obszar stał się dla nich atrakcyjnym kierunkiem ekspansji, którą ułatwiało rozbiecie polityczne

rywalizacja
Habsburgów
z Francją

Półwyspu Apenińskiego. W 1515 r. w jego północnych regionach toczyły się działania zbrojne nowego **króla Francji Franciszka I Walezjusza**, który żywił wielkie ambicje i zaciekle rywalizował z **Karolem Habsburgiem**. Podjął on także starania o tron cesarski, gdyż chciał odebrać Habsburgom ten tytuł. Jednak podczas elekcji w 1519 r. wybrano jego rywala (odtąd znanego jako Karol V). Franciszka I niepokoił ponadto fakt okrażenia Francji przez państwa będące we władaniu Habsburgów.

W Italii wojska francuskie, mimo początkowych sukcesów, zostały rozbite w 1525 r. pod Pawią przez cesarza, a sam król dostał się do niewoli. Gdy walki wznowiono, **koalicja antyhabsburska**, obejmująca także Anglię oraz papieża, znów **poniosta klęskę**. Półwysep Apeniński dostał się pod dominację Habsburgów. Również fakt, że Franciszek I, choć katolik, poparł walczących z Karolem V niemieckich protestantów, nie umożliwił Francuzom zwycięstwa. Działania zbrojne prowadzone przez kolejnego króla Francji – Henryka II – także niewiele zmieniły. Podpisany w 1559 r. pokój oznaczał **wycofanie się Francuzów z Italii**. Do Hiszpanii należało południe półwyspu, a północ stała się od niej zależna.

W tym czasie wzrosło na arenie międzynarodowej znaczenie **Anglii**, która za rządów Elżbiety I umocniła się i rozwijała ekonomicznie. Najpoważniejszym rywalem tego kraju stała się **Hiszpania**. Hiszpański król Filip II początkowo brał pod uwagę małżeństwo z angielską królową, jednak ona odrzuciła ten pomysł. Jego realizacja sprawiałaby zresztą trudności, gdyż Elżbieta doprowadziła do ostatecznego zwycięstwa protestantyzmu w Anglii, a Filip był zagorzałym katolikiem. Dlatego za sojuszniczkę uznał w tych okolicznościach **królową Szkocji** – katoliczkę **Marię Stuart**. Jej uwięzienie przez Elżbietę I, a po kilkunastu latach stracenie wzmogło wrogość między Anglią i Hiszpanią. Powiększały ją także działania **korsarzy angielskich** rabujących statki hiszpańskie płynące ze skarbami Nowego Świata oraz **wsparcie Anglii dla rewolty niepodległościowej w Niderlandach** skierowanej przeciw hiszpańskim rządóm.

Filip II zdecydował się ostatecznie w **1588 r.** na zaatakowanie Anglii. Zgromadził potężną flotę, która zyskała miano **Niewzyciężonej Armady**. Wbrew tej nazwie czekała ją jednak **klęska**. Przegrała bitwę z okrętami angielskimi w kanale La Manche (czytaj: la mansz), a następnie uległa atakom burzy. Hiszpanie stracili blisko połowę okrętów. Porażka ta oraz utrata północnych Niderlandów pokazywały, że u schyłku XVI w. mocarstwowa pozycja Hiszpanii w Europie ulega załamaniu.

wojna angielsko-
hiszpańska

Obraz przedstawiający zagładę hiszpańskiej Niewzyciężonej Armady przypisywany (zapewne błędnie) Nicholasowi Hilliardowi (czytaj: nikolasowi), przełom XVI i XVII w.

I. U POCZĄTKÓW NOWOŻYTNEJ EUROPY

ekspansja Turków
osmańskich

Państwo **Turków osmańskich** kontynuowało rozpoczętą jeszcze w XIV w. ekspansję w **basenie Morza Śródziemnego** i na **Bałkanach**. Wojska tureckie zaczęły się wdzierać do **środkowej Europy**. W **1526 r.** zaatakowały **Węgry**, co zmieniło układ sił w tej części kontynentu. W **bitwie pod Mohaczem** zginął król Czech i Węgier Ludwik Jagiellończyk, dzięki czemu po korony tych państw sięgnął Ferdynand

I Habsburg. W kolejnych latach Węgry były nadal celem najazdów Turków, a także polem rywalizacji pomiędzy Ferdynandem I a Janem Zápolyą wybranym równocześnie na króla przez stronnictwo antyhabsburskie. Na mocy układu z 1547 r. **centralne Węgry** zostały **przyłączone do Turcji**, a **Siedmiogród** stał się księstwem od niej **zależnym**. Natomiast **zachodnie i północne Węgry** pozostały we władaniu **Habsburgów**. Porozumienie to nie powstrzymało jednak Turków od kolejnych zbrojnych wypraw.

Wojska tureckie i tatarskie w czasie kampanii na Węgrzech w 1566 r., miniatura turecka z 1579 r.

Ćwiczenie

Przypomnij sobie informacje z klasy 1 na temat pojawienia się Tatarów oraz Turków osmańskich w średniowiecznej Europie. Jaką rolę odegrali w historii kontynentu?

bitwa morska
pod Lepanto

We **wschodniej części Morza Śródziemnego** Turcja opanowywała kolejne wyspy, należące dotąd do Wenecji i Genui. Podjęła nawet próbę zdobycia Malty w 1565 r. bronięnej przez zakon joannitów. W **1571 r.** papież, Hiszpania, Wenecja i zakon joannitów zawiązali **Świętą Ligę**. Zadała ona Turkom klęskę w **bitwie morskiej pod Lepanto**. Powstrzymało to dalszą ekspansję Turcji w basenie Morza Śródziemnego, zachowała ona jednak dominację w jego wschodniej części.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż najważniejsze nowe zjawiska w życiu społecznym i gospodarczym u progu nowożytności.
2. Wyjaśnij, na czym polegał dualizm gospodarczy w Europie.
3. Przedstaw kierunek zmian, jakie zachodziły w sposobie sprawowania rządów w monarchiach europejskich w XVI w. Jakie elementy zapowiadające wykształcenie się systemu absolutystycznego dostrzegasz w tych przemianach?
4. Scharakteryzuj źródła, przebieg i następstwa konfliktów międzynarodowych w Europie w XVI w.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- W XVI w. bardzo dużą rolę w gospodarce Europy odgrywała **wymiana handlowa** zarówno w obrębie kontynentu, jak i z koloniami. Na operacjach finansowych i towarowych bogacili się **kupcy i bankierzy**. s. 62
- W dziedzinie wytwarzania towarów nierolniczych cechy rzemieślnicze były wypierane przez nowe, wydajniejsze formy organizacji produkcji – **nakład i manufakturę**. s. 62
- **Na zachodzie Europy** mieszczaństwo zyskiwało coraz większe znaczenie, podczas gdy znaczna część szlachty przeżywała trudności ekonomiczne i nie potrafiła utrzymać swojej dawnej pozycji społecznej. Chłopi byli osobiście wolni. s. 63
- **W Europie Środkowo-Wschodniej** miasta i mieszczaństwo nie odegrali tak wielkiej roli. Korzyści z eksportu zboża na Zachód czerpała głównie szlachta rozbudowująca **folwarki** oparte na **pracy pańszczyźnianej** poddanych chłopów. s. 64
- W XVI w., zwłaszcza za czasów cesarza Karola V, **Habsburgowie stworzyli ogromne imperium**. s. 65
- Państwem, które dominowało w Europie w XVI w., była habsburska **Hiszpania**, choć u schyłku stulecia dały o sobie znać pierwsze zapowiedzi załamania jej potęgi. s. 67
- W Hiszpanii **Filipa II Habsburga**, Anglii **Henryka VIII i Elżbiety I Tudorów**, Francji **Henryka IV Burbona** wyraźne były dążenia monarchów do **wzmocnienia władzy i centralizacji państwa**. Tendencje te stanowiły zapowiedź rozwoju systemu ustrojowego monarchii absolutnych. s. 67
- W XVI w. do najważniejszych konfliktów politycznych kontynentu można zaliczyć rywalizację **Habsburgów z Francją** (m.in. wojny włoskie) oraz **Hiszpanii z Anglią**. s. 69
- **Turcy osmańscy** kontynuowali podjętą w XIV w. ekspansję w Europie i podporządkowali sobie większość **Węgier**. Ponieśli natomiast porażkę w bitwie morskiej **pod Lepanto**, co zahamowało ich postępy na Morzu Śródziemnym. s. 70

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

I. U początków nowożytnej Europy

- s. 8 • Kolebką humanizmu były, już od XIV w., **republiki miejskie północnej Italii**.
- s. 9 • Wielką rolę w upowszechnianiu nowych idei odegrał wynalazek **druku** z połowy XV w. Dokonał go **Jan Gutenberg**.
- s. 10 • Humanisci odwoływali się do **dziedzictwa antyku** – zwłaszcza w zakresie sztuki, filozofii, literatury i wartości etycznych i obywatelskich.
- s. 11 • Myśl humanistyczna cechowała się **antropocentryzmem** – stawiała w centrum zainteresowań **człowieka** jako **indywidualność**, jego **życie doczesne** oraz relacje z naturą i otoczeniem społecznym.
- s. 13 • Do najważniejszych twórców **kultury umysłowej** epoki należeli m.in.: **Giovanni Pico della Mirandola**, **Niccolò Machiavelli**, **Erazm z Rotterdamu**, **Thomas More**.
- s. 14 • Szczególnym osiągnięciem stało się dzieło **Mikołaja Kopernika** *O obrotach sfer niebieskich*.
- s. 15 • W czasach renesansu nastąpił rozkwit **literatury pięknej w językach narodowych**.
- s. 17 • Sztuka renesansu rozwijała się w **Italii** od lat 20. XV w., a w innych krajach europejskich w **XVI w.**
- s. 17 • Twórcami, którzy najbardziej przyczynili się do ukształtowania się stylu renesansowego, byli: **Filippo Brunelleschi** w architekturze, **Masaccio** w malarstwie oraz **Donatello** w rzeźbie.
- s. 18 • Sztukę renesansu cechowały **harmonia, spokój i prostota**. Artyści renesansowi korzystali ze **wzorów antycznych**, opierając się jednocześnie na **obserwacji natury**.
- s. 18 • Najważniejszym **tematem** sztuki renesansowej był **człowiek** – jego fizyczne piękno i przeżywane emocje. Choć wciąż dominowały dzieła o charakterze **religijnym**, coraz większe znaczenie zyskiwała tematyka **świecka** – **portrety, sceny rodzajowe, krajobrazy**.
- s. 20 • Do najwybitniejszych twórców **dojrzałego renesansu** zalicza się: **Leonarda da Vinci**, **Rafaela**, **Michała Anioła** i **Tycjana**.
- s. 22 • Poza Italią tworzyli m.in. Niemcy: **Albrecht Dürer**, **Lucas Cranach** i **Hans Holbein** oraz Niderlandczyk **Pieter Bruegel**.
- s. 23 • **Manieryzm** w sztukach plastycznych rozwijał się od lat 20. XVI w.
- s. 27 • **Przyczyną** podjęcia **dalekomorskich wypraw** była chęć odnalezienia **morskiego szlaku handlowego do Indii** oraz krajów wschodniej Azji, zasobnych w cenne przyprawy i kruszce.
- s. 28 • Odkrycia z XV i XVI w. stały się możliwe m.in. dzięki innowacjom technicznym w zakresie **konstrukcji statków i urządzeń nawigacyjnych**.
- s. 29 • **Portugalczyki** od 2. dekady XV w. posuwali się wzdłuż zachodniego wybrzeża Afryki ku jej południowemu krańcowi.
- s. 29 • W 1492 r. Krzysztof Kolumb, pozostający na służbie dworu **hiszpańskiego**, dotarł do nieznanego Europejczykom kontynentu – nazwanego później **Ameryką**.
- s. 31 • W 1498 r. Vasco da Gama odkrył drogę morską **do Indii**.
- s. 32 • W latach 1519–1522 jeden z okrętów Magellana **opłynął kulę ziemską**.
- s. 35 • Od XVI w. kraje europejskie tworzyły **imperia kolonialne**. Jako pierwsze powstały imperium portugalskie i imperium hiszpańskie.
- s. 37 • **Ameryka Łacińska** została podzielona między Hiszpanię a Portugalię.
- s. 37 • W **Ameryce Północnej** znalazły się posiadłości hiszpańskie, angielskie, francuskie i holenderskie.

- W **Indiach** ścierały się wpływy portugalskie, holenderskie, angielskie i francuskie. s. 38
- W **Azji południowo-wschodniej** Europejczycy prowadzili korzystne interesy handlowe. Niektóre jej obszary zostały bezpośrednio podporządkowane przez Portugalczyków, Hiszpanów i Holendrów. s. 38
- Nastąpił **napływ kruszców** do Europy. Przyczyniło się to do jej **rozwoju gospodarczego**, a zarazem było powodem wzrostu cen. s. 39
- Mieszkańcy Europy zaczęli stopniowo używać sprowadzonych z kolonii **roślin i produktów spożywczych**. s. 40
- Zmieniły się **wyobrażenia Europejczyków o świecie**. s. 41
- **Zniszczono** istniejące wcześniej w **Ameryce ośrodki cywilizacyjne**. s. 41
- Nastąpił rozwój **niewolnictwa** – mieszkańców Afryki wykorzystywano do pracy na plantacjach w koloniach. s. 38
- U progu nowożytności duchowieństwo i Kościół katolicki były krytykowane za skupianie się na sprawach materialnych (m.in. **sprzedaż odpustów**) i naganne etycznie zachowania. s. 44
- Kościołowi **zarzucano** także **odejście** od religii pierwszych chrześcijan i przekazu zawartego w Piśmie Świętym. s. 44
- Wystąpienie **Marcina Lutra** w 1517 r. zapoczątkowało ruch społeczno-religijny nazywany **reformacją**. s. 45
- Luter przekonywał, że to **wiara i łaska Boża**, a nie dobre uczynki, są źródłem zbawienia. s. 45
- Protestanci za **jedyne źródło wiary** uznawali **Pismo Święte**, a nie tradycję będącą późniejszym dziełem hierarchów Kościoła. Stwierdzili, że **kapłani nie są koniecznymi pośrednikami** między Bogiem a człowiekiem. s. 45
- **Wojny religijne** katolików z protestantami w cesarstwie zakończył **pokój augsburski** (1555 r.), który przypieczętował jego podział religijny. s. 48
- Najważniejszym, obok luteranizmu, odłamem protestantyzmu stał się **kalwinizm**. Kluczowe znaczenie w jego doktrynie miała koncepcja **predestynacji**. s. 49
- W **Anglii** król **Henryk VIII** ogłosił się głową Kościoła narodowego (anglikańskiego). s. 49
- Wojnom religijnym, jakie toczyły się **we Francji**, miał położyć kres **edykt nantejski** z 1598 r. Tolerancja wobec **hugenotów** okazała się jednak zjawiskiem nietrwałym. s. 51
- **Kościół katolicki** podjął zarówno **walkę z reformacją**, jak i zadanie **wewnętrznej odnowy**. s. 55
- **Ignacy Loyola** założył Towarzystwo Jezusowe – zakon, którego zadaniem było zwalczanie reformacji poprzez **polemikę** z jej zwolennikami. **Jezuici** zyskali też duże wpływy polityczne. s. 55
- Dzięki **kontrreformacji** zreorganizowano m.in. **inkwizycję**. s. 56
- W latach 1545–1563 trwały obrady **soboru trydenckiego**, który potwierdził podstawowe założenia doktryny katolickiej podważone przez protestantów. s. 57
- Zwalczaniu poglądów uznawanych przez Kościół za nieprawomysłne służył **Indeks ksiąg zakazanych**. s. 58
- Sobór trydencki dokonał także wewnętrznej **reformy Kościoła** – wśród jej celów znalazły się podniesienie poziomu moralnego i intelektualnego kleru oraz skuteczniejsze oddziaływanie na wiernych. s. 59
- Rozwój **handlu i operacji finansowych** powodował bogacenie się mieszczaństwa, głównie **kupców i bankierów**. s. 62
- Znaczącą rolę w gospodarce Europy zaczęły odgrywać nowe, wydajniejsze formy produkcji: **nakład i manufaktura**. s. 62

s. 63,
64

- Umowna **granica na Łabie** oddzielała **Europę Zachodnią**, gdzie coraz większą rolę odgrywało mieszczaństwo i nowe, **wczesnokapitalistyczne** formy gospodarowania, od **Europy Środkowo-Wschodniej**, gdzie miasta były słabsze, a korzyści z gospodarki **folwarczno-pańszczyźnianej** czerpała głównie szlachta.

s. 65

- Największe imperium stworzyli w XVI w. **Habsburgowie**, a państwem dominującym na kontynencie była rządzona przez nich **Hiszpania**.

s. 67

- Monarchowie europejscy podjęli skuteczne działania na rzecz **wzmocnienia swojej władzy i centralizacji państwa**. Były to tendencje zapowiadające rozwój monarchii absolutnych.

s. 69

- W XVI w. do najważniejszych konfliktów politycznych w Europie należały rywalizacja **Habsburgów z Francją** oraz rywalizacja **Hiszpanii z Anglią**.

s. 70

- **Turcy osmańscy** podporządkowali sobie większość **Węgier**. Ponieśli natomiast porażkę w bitwie morskiej **pod Lepanto**, co zahamowało ich postępy na Morzu Śródziemnym.

II. „Złoty wiek” państwa polsko-litewskiego

▶ Państwo polsko-litewskie i jego społeczeństwo u progu epoki nowożytnej

▶ Polska ostatnich Jagiellonów – dzieje wewnętrzne

▶ Polska ostatnich Jagiellonów i jej stosunki z sąsiadami

▶ Kultura renesansu w Polsce

▶ Unia lubelska i narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów

▶ Pierwsze wolne elekcje i ich wpływ na kształtowanie się systemu ustrojowego Rzeczypospolitej

▶ Społeczeństwo i gospodarka państwa polsko-litewskiego w XVI w.

1. Państwo polsko-litewskie i jego społeczeństwo u progu epoki nowożytnej

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z polityką wewnętrzną i przemianami ustrojowymi na przełomie XV i XVI w.;
- poznasz pojęcie demokracji szlacheckiej i dowiesz się, jak funkcjonował sejm;
- dowiesz się, jakie były podstawy rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

Rządy Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka

W 1492 r. zmarł Kazimierz Jagiellończyk, który zasiadał na tronie Królestwa Polskiego przez 45 lat (jeszcze dłużej był wielkim księciem litewskim). Jego najstarszy syn Władysław był już wówczas królem Czech i Węgier. Kazimierz przed śmiercią wskazał jako swojego następcę **na tronie litewskim Aleksandra**, a starszego od niego **Jana Olbrachta** proponował jako kandydata do **korony polskiej**. Mimo że stronnictwo skupione wokół arcybiskupa gnieźnieńskiego Zbigniewa Oleśnickiego wysuwało inne kandydatury, senatorowie opowiedzieli się za Olbrachtem. Zgromadzeni przedstawiciele szlachty i mieszczaństwa wybór ten przyjęli. Rozwiązanie takie oznaczało rozdzielenie tronu polskiego i litewskiego między dwóch synów Kazimierza Jagiellończyka. Można to było odczytywać jako zerwanie unii polsko-litewskiej. Jednak król Polski Jan Olbracht przyjął jednocześnie tytuł *supremus dux Lithuaniae* (najwyższy książę Litwy) – tak jak niegdyś Władysław Jagiełło, gdy chciał podkreślić swoją władzę zwierzchnią wobec wielkiego księcia Witolda.

Męscy potomkowie Kazimierza Jagiellończyka

Wkrótce po wstąpieniu na tron polski Jana Olbrachta podjęto decyzję o **zwołaniu sejmu**. Zebrał się on w styczniu 1493 r. W jego ramach wybrani na sejmikach ziemskich przedstawiciele szlachty tworzyli odrębną izbę poselską (zasada

początek
parlamentu
I Rzeczypospolitej

przywileje
piotrkowskie

Jan I Olbracht, król w latach 1492–1501 na rycinie pochodzącej z dzieła Macieja z Miechowa *Chronica Polonorum* z 1519 r.

ta ustaliła się prawdopodobnie już w 1468 r.). W 1496 r. na sejmie w Piotrkowie król, w zamian za zgodę szlachty na udział w planowanej przez władcę wyprawie zbrojnej do Mołdawii, zaakceptował nowe, korzystne dla niej rozwiązania. Szlachta została **zwolniona z opłat celnych** za wywóz wytwarzanych w jej gospodarstwach produktów oraz przywóz towarów na domowe potrzeby. Zostało wzmocnione **podporządkowanie chłopów panom** (czyli **poddaństwo osobiste**), gdyż odtąd tylko jeden syn chłopski rocznie mógł opuścić wieś. **Mieszczanom zabroniono posiadać dobra ziemskie**. W ten sposób szlachta zdobywała coraz silniejszą pozycję w społeczeństwie kosztem innych warstw oraz zyskiwała ułatwienia w prowadzeniu zyskowej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

W polityce zagranicznej ważną rolę odgrywała kwestia **Mołdawii**, która była polskim lennem,

jednak za rządów hospodara Stefana Wielkiego starała się wyrwać spod tej zależności. Polska wyprawa zbrojna podjęta w 1497 r. zakończyła się niepowodzeniem i podległość lenna została zerwana. Mołdawia stała się wkrótce zależna od Turcji.

Jan Olbracht panował w Polsce **do 1501 r.** Nie pozostawił po sobie potomstwa, więc znowu pojawił się problem następstwa tronu. Na przełomie XV i XVI w. w polskiej polityce wewnętrznej kluczową rolę odgrywało **ścieranie się interesów możnowładztwa i średniej szlachty** (uboższa nie odgrywała samodzielnej roli politycznej). Nie było jeszcze wiadomo, która z tych grup zdobędzie decydującą pozycję w państwie. Atutem w ręku możliwych stał się fakt, że to reprezentujący ich **senat** (wywodzący się ze średniowiecznej rady królewskiej) rozstrzygał w praktyce o wyborze króla. Możnowładcy poparli najbardziej oczywistą kandydaturę wielkiego księcia litewskiego **Aleksandra Jagiellończyka**, uczynili to jednak w zamian za **zagwarantowanie senatowi faktycznych rządów w kraju**. Przywilej, jaki nadał nowy władca w październiku 1501 r. w Mielniku, zapewniał między innymi senatowi prawo wypowiedzania posłuszeństwa władcy, gdyby ten nie przestrzegał ustanowionych praw.

panowanie
Aleksandra
Jagiellończyka

przywilej mielnicki

Na Litwie, której księciem Aleksander był od 1492 r., możnowładztwo już na początku jego panowania zapewniło sobie bardzo duże uprawnienia. Kontrolowało rozdawanie urzędów przez władcę oraz finanse państwa litewskiego. Poważnym zagrożeniem dla państwa litewskiego stało się Wielkie Księstwo Moskiewskie.

Przywilej mielnicki osłabiał pozycję Aleksandra jako króla Polski. Władca zmierzał więc do zmniejszenia jego skutków i zahamowania wzrostu roli możnowładztwa. Naturalnego sojusznika znalazł w **średniej szlachcie**, która również nie zaprzestała dążeń do ograniczenia wpływów możnych rodów. Porozumienie ze szlachtą doprowadziło do uchwalenia w 1505 r. **konstytucji** (jak wówczas określano wszystkie uchwały sejmowe) **Nihil novi** (z łac. nic nowego). Unieważniała ona przywilej mielnic-

konstytucja
Nihil novi

ki dla senatorów. Zgodnie z jej postanowieniami **żadne nowe prawa i przywileje nie mogły być odtąd wydawane bez wspólnej zgody reprezentantów szlachty, możnowładztwa oraz króla**. Formalnie uzyskiwano w ten sposób prawną równowagę pomiędzy ogółem szlacheckim, największymi rodami możnych i autorytetem monarchy. Rok uchwalenia konstytucji *Nihil novi* uznaje się często za początek **demokracji szlacheckiej** w Królestwie Polskim. Przyjęte rozwiązania to jedna z przyczyn, dla których w Polsce możnowładztwo (inaczej: magnateria) nie oddzieliło się pod względem prawnym od szlachty jako odrębny stan. Formalnie byli oni sobie równi, a rozróżnienie między tymi dwiema grupami dotyczyło ich odmiennej pozycji ekonomicznej i społecznej. Nie rozdzielały ich natomiast żadne formalne granice i niejedna rodzina średnioszlachecka, bogacąc się, mogła z czasem znaleźć się pośród magnackich.

Aleksander Jagiellończyk zmarł w **1506 r.**, a tron po nim objął kolejny z synów Kazimierza Jagiellończyka – **Zygmunt I** (nazwany później **Starym**).

Źródło historyczne

Przywilej mielnicki króla Aleksandra Jagiellończyka dla możnowładztwa z 1501 r.

Nie byłoby rzeczy bardziej pożądaney na świecie, niż żyć pod dobrym i sprawiedliwym panującym. Jednakże częste doświadczenie nauczyło, że panujący rządzić chcą tylko samowolnie, a gdy przedniejsi spośród doradców sprzeciwiają się ich zamachom, wtedy srożą się bezmiernie, zwracając wszystkie swe siły i myśli przeciw ich prawu, osobom i mieniu. Lepiej więc poddanym być radzie ludzi roztropnych i prawom, niż dowolności i namiętności panującego, a póki senat powagą swą rozstrzyga i stanowi, póty państwo w sile swej się utrzymuje.

P. Wiszewski, *Aleksander i jego czasy*, Wrocław 2003, s. 23.

Źródło historyczne

Konstytucja *Nihil novi* z 1505 r.

Ponieważ prawa ogólne i ustawy publiczne dotyczą nie pojedynczego człowieka, ale ogółu narodu, przeto na tym walnym sejmie radomskim, wraz z wszystkim królestwa naszego prałatami [biskupami], panami rad [senatorami] i posłami ziemskimi, za słuszne i sprawiedliwe uznaliśmy, jako też postanowiliśmy, iż odtąd na potomne czasy nic nowego [*nihil novi*] stanowionym być nie ma przez nas i przez naszych następców, co by było z ujmą i uciemieniem Rzeczypospolitej oraz ze szkodą i krzywdą czyjąkolwiek, tudzież zmierzało ku zmianie prawa ogólnego i wolności publicznej.

K. Baczkowski, *Rady Kallimacha*, Kraków 1989, s. 18.

Ćwiczenia

1. Porównaj oba cytowane dokumenty. W jaki sposób uzasadniano w nich wprowadzane regulacje ustrojowe?
2. Wskaż fragmenty, które w każdym z dokumentów określają, kto ma stanowić i gwarantować system prawny państwa. W jaki sposób konstytucja *Nihil novi* zmieniała postanowienia przywileju mielnickiego?

Król Aleksander Jagiellończyk otrzymuje spisane prawa z rąk kanclerza Jana Łaskiego, ilustracja według Statutu Łaskiego z 1506 r.

Kanclerz Jan Łaski (w przyszłości arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski) przygotował na polecenie władcy zbiór obowiązujących w Polsce praw i przywilejów szlacheckich. Został on wydrukowany i rozestany do starostw i niektórych kościołów.

Charakter demokracji szlacheckiej

Demokracja szlachecka

- To popularne w historiografii określenie **systemu ustrojowego** panującego w I Rzeczypospolitej.
- Zgodnie z jej zasadami wszyscy **przynależący do stanu szlacheckiego** posiadali takie same **przywileje** oraz **prawa polityczne**.
- Polegała na współdecydowaniu o sprawach dotyczących całego państwa oraz spraw lokalnych przez członków stanu szlacheckiego poprzez **sejmiki**, **sejm** oraz **sądownictwo**.

Nadanie herbu Odrowąż protoplaście rodu Szydłowieckich na miniaturze autorstwa Stanisława Samostrzelnika z *Liber geneleos illustris familie Schidlovicie*, przed 1532 r.

Ilustracja ta znalazła się w księdze genealogicznej powstałej na zlecenie kanclerza wielkiego Krzysztofa Szydłowieckiego herbu Odrowąż. Herby stanowiły prestiżowy wyróżnik przynależności do stanu szlacheckiego i określonego rodu. Pozwalały odwoływać się do tradycji dokonań i zaszczytów, jakie zdobyli szlachetnie urodzeni przodkowie.

stan szlachecki

Utrwalenie się w Rzeczypospolitej w XVI w. ustroju demokracji szlacheckiej było konsekwencją wzrostu znaczenia politycznego szlachty, wzbogaconej dzięki rozwojowi gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. **Wyjątkowa pozycja stanu szlacheckiego** miała swoje oparcie w **przywilejach** uzyskanych jeszcze u schyłku średniowiecza, nadanych przez takich władców, jak Ludwik Węgierski, Władysław Jagiełło i Kazimierz Jagiellończyk. Szlachta została na ich mocy zwolniona z większości podatków i zagwarantowano jej nietykalność osobistą (bez wyroku sądowego szlachcic nie mógł być uwięziony ani pozbawiony majątku). Dawало jej to dużą niezależność i możliwość zarówno bogacenia się, jak i zyskiwania wpływów poprzez swobodną działalność publiczną. Szlachta stanowiła **naród polityczny państwa polskiego** – tylko przynależność do tego stanu umożliwiała udział w decydowaniu o losach kraju. Stawał się on **Rzeczpospolitą** (odpowiednik łacińskiego *res publica* – rzecz publiczna, republika) – dobrem wspólnym członków uprzywilejowanego stanu. Dotyczyło to **Korony Polskiej**, ale po unii lubelskiej z 1569 r. prawa polityczne zostały rozciągnięte także na szlachtę Wielkiego Księstwa Litewskiego.

uprawnienia sejmu

Od chwili uchwalenia konstytucji *Nihil novi* bez zgody całego **sejmu**, czyli **króla, senatu i izby poselskiej**, nie mogły zostać podjęte żadne decyzje dotyczące państwa. Sejm, oprócz **stanowienia prawa**, uchwalał **podatki** i wyrażał zgodę na zwołanie **pospolitego ruszenia**. Rozstrzygał o **wypowiedzeniu wojny i zawarciu pokoju**. Przejął również od króla **prawo nobilitacji**, czyli nadawania szlachectwa. Nie obradował stale, lecz był zwoływany przez króla na sześciotygodniowe sesje. W XVI w. sejmy odbywały się najczęściej w Krakowie oraz Piotrkowie.

Sejm polski, karta ze *Statutu Łaskiego*

Na drzeworycie ukazano króla Aleksandra Jagiellończyka w otoczeniu świeckich i duchownych senatorów (zasiadających wokół niego) oraz postów szlacheckich (stojących poniżej). Pośród herbów znajdują się: w centrum herby Polski i Litwy, po bokach herby poszczególnych ziem oraz lenn polskich. Wyobrażenie to stanowi zarazem alegorię Rzeczypospolitej.

W **senacie** zasiadały osoby sprawujące najwyższe godności centralne (marszałkowie, kanclerze, podkanclerze, podskarbiowie), a także terytorialne (wojewodowie i kasztelanowie) oraz biskupi katoliccy. Senat był najwyższym organem administracyjnym oraz sprawował funkcje doradcze wobec króla.

Członków **izby poselskiej**, reprezentujących stan szlachecki, wybierano na **sejmikach ziemskich**, czyli zebraniach ogółu szlachty danego województwa lub ziemi. Sejmiki uchwały dla wybranych przez siebie posłów **instrukcje** na sejm, określające stanowisko, jakie powinni oni zająć w kluczowych sprawach. Następnie wysłuchiwały ich **relacji** z odbytego sejmiku. Posłowie nie byli więc swobodni w podejmowaniu decyzji.

sejmiki ziemskie

Podczas uchwalania praw w izbie poselskiej obowiązywała **zasada jednomyślności**. Oznaczało to, że postanowień nie podejmowano większością głosów, lecz że powinni się na nie zgodzić wszyscy posłowie. Teoretycznie sprzeciw kilku czy nawet jednego z nich mógłby oznaczać odrzucenie ustawy, jednak w XVI w. tak się nie zdarzało. Prowadzono dyskusje i negocjacje tak długo, aż nieprzekonanych posłów pozostało niewielu i ci powstrzymywali się od dalszych sprzeciwów. Cel takiego rozwiązania stanowiło szukanie kompromisu, zamiast narzucania przez większość swojego zdania mniejszości. Było to konieczne, gdyż posłowie reprezentowali różne ziemie Rzeczypospolitej, których mieszkańcy mieli nieraz sprzeczne interesy. Dopiero od połowy XVII w. zasada jednomyślności w formie **liberum veto** stała się przyczyną zrywania sejmów i uniemożliwiała uchwalanie nowych ustaw poprzez zgłoszenie sprzeciwu przez jednego posła. Po raz pierwszy w 1652 r. uczynił to poseł ziemi upickiej Władysław Siciński.

uprawnienia monarchy

Król, mimo że był tylko jednym z trzech „stanów sejmujących”, nadal miał znaczną władzę – **zwoływał sejm i sejmiki**, wyznaczał program obrad, zatwierdzał i **ogłaszał uchwały**, które bez takiego ogłoszenia nie miały mocy prawnej. Bez jego zgody (podobnie jak bez zgody senatu lub izby poselskiej) nie mogło być uchwalone żadne prawo. Do kompetencji monarchy należała **nominacja** urzędników, biskupów, wojewodów, kasztelanów. W przypadku powoływania ziemskich urzędników sądowych, król mianował kandydatów wskazanych przez sejmiki. Ponadto mógł rozdzielać w formie dożywotnich nadań dobra koronne (**królewszczyny**). Były to sposoby na jednanie sobie stronników. W rękach monarchy spoczywało **kierowanie polityką zagraniczną**, jednak **bez możliwości wypowiedzenia wojny**. Był naczelnym wodzem wojska, nad którym nadzór najczęściej sprawowali profesjonaliści dowódcy zwani hetmanami.

Polscy żołnierze z 1. połowy XVI w. w wyobrażeniu Jana Matejki

Podłoże rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

Na **rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej** złożyło się wiele czynników. W **1466 r.** Polska odzyskała **Pomorze Gdańskie**, zdobywając w ten sposób bezpośredni dostęp do Morza Bałtyckiego. Umożliwiło to rozwój handlu, w tym najbardziej opłacalnego eksportu zboża, transportowanego **Wistą do Gdańska** i sprzedawanego na zachodzie Europy. Wiązało się to z opisanymi w poprzednim rozdziale różnicami w zakresie przemian społeczno-gospodarczych między zachodnią a wschodnią Europą (**dualizm gospodarczy**). W XVI w. relacje pomiędzy cenami eksportowanej z Polski żywności i surowców a kosztami importowanych artykułów rzemieślniczych stawały się coraz korzystniejsze dla polskiej szlachty. Stanowiło to dla niej zachętę do **rozwój produkcji rolnej**.

eksport produktów
rolnych

**Nabrzeże Motławy
w Gdańsku z Żurawiem –
ogromnym dźwigiem
portowym wybudowanym
w latach 40. XV w.**

Kupcy gdańscy kupowali zboże od szlachty polskiej, a następnie sprzedawali je kupcom z Zachodu, głównie holenderskim.

W XIV–XV w. gospodarstwa szlacheckie były zwykle niewielkie, a ich produkcja służyła głównie wyżywieniu rodziny właściciela, natomiast w XVI w. nastąpił ich rozrost w celu **produkcji na sprzedaż**. Szlachta wykorzystwała możliwość czerpania zysków ze zbytu towarów rolnych na rynkach zachodnioeuropejskich. U progu nowożytności źródłem jej utrzymania, podobnie jak wcześniej w zachodniej Europie, przestała być wojna.

Szlacheckie dochody pochodziły z własnych gospodarstw rolnych (**folwarków**). Ich uzyskiwanie było możliwe dzięki **pańszczyźnie** – darmowej pracy chłopów, którzy wykonywali ją w zamian za prawo do użytkowania swoich działek. **Przywilej piotrkowski** z 1496 r. oznaczał poważne ograniczenie wolności osobistej chłopów – ich „przywiązanie do ziemi”, której nie mogli opuszczać bez zgody pana. Ułatwiło to szlachcie stopniowe podnoszenie wymiaru pańszczyzny zatwierdzone przez kolejne sejmy i tym samym osiąganie większych zysków dzięki darmowej sile roboczej. Powiększanie obszarów gospodarstw folwarcznych odbywało się natomiast głównie poprzez zagospodarowywanie nieużytków. Ponadto już w XV w. szlachcice wykupywali ziemię należącą do sołtysów lub wręcz usuwali ich na mocy statutu warckiego, co znacznie zwiększyło powierzchnię należących do nich gruntów.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegał konflikt pomiędzy możnowładztwem a średnią szlachtą na przełomie XV i XVI w. Jaką rolę w kształtowaniu się polskiego systemu ustrojowego odegrały wydarzenia związane z datami: 1501 i 1505?
2. Wytłumacz pojęcie *demokracja szlachecka*. Na czym opierała się pozycja stanu szlacheckiego w państwie?
3. Przedstaw uprawnienia króla, senatu i izby poselskiej oraz sposób funkcjonowania sejmiku polskiego.
4. Wyjaśnij, jakie były przyczyny rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Na tronie polskim po śmierci Kazimierza Jagiellończyka zasiadł **Jan Olbracht** (1492–1501). s. 76
- Obrady **sejmu**, który zebrał się w styczniu **1493 r.**, uważa się za początek dziejów parlamentu I Rzeczypospolitej. s. 77
- Sejm z **1496 r.** ustanowił szereg praw (**przywileje piotrkowskie**), które umacniały **pozycję społeczną i ekonomiczną stanu szlacheckiego**. s. 77
- **Aleksander Jagiellończyk**, w zamian za wybór przez senat na króla polskiego (1501–1506), wydał w **1501 r.** przywilej **mielnicki**, oddający znaczną część władzy w państwie w ręce **możnowładztwa**. s. 77
- Konstytucja ***Nihil novi* z 1505 r.** unieważniała porządek ustrojowy ustanowiony przywilejem mielnickim i wprowadzała formalną równowagę pomiędzy królem, możnymi a ogółem szlachty. Jej uchwalenie stanowiło sukces **średniej szlachty**. s. 77
- **Stan szlachecki**, ponieważ miał prawa dające mu udział w sprawowaniu władzy, stanowił **naród polityczny** I Rzeczypospolitej. s. 80
- **Sejm polski** składał się z trzech „stanów sejmujących”: **króla, senatu i izby poselskiej**. Senatorami byli wysocy **urzędnicy i biskupi**. Posłów wybierały **szlacheckie sejmiki ziemskie**. s. 80, 81
- **Król** zachował wiele **uprawnień** zapewniających mu decydującą rolę w polityce państwowej. s. 81
- Popyt na zboże na zachodzie Europy oraz uprzywilejowanie gospodarcze, społeczne i polityczne szlachty pozwoliły jej na zwiększenie **produkcji rolnej na eksport**. Rozwijala ją w **folwarkach** dzięki pracy **pańszczyźnianej** chłopów. s. 82

2. Polska ostatnich Jagiellonów – dzieje wewnętrzne

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o najważniejszych wydarzeniach w polityce wewnętrznej w okresie panowania Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta;
- dowiesz się, w jaki sposób funkcjonował ustrój demokracji szlacheckiej za ostatnich Jagiellonów;
- zapoznasz się z postępami reformacji na ziemiach polsko-litewskich i wytworzoną przez nie sytuacją wyznaniową.

Panowanie Zygmunta I Starego

Zygmunt I Stary objął tron w **1506 r.** i panował aż do **1548 r.** Był władcą, który starał się w pełni wykorzystać uprawnienia przysługujące królowi, a nawet je przekraczał. Niejednokrotnie nie respektował woli stanów sejmujących i uniemożliwiał szlachcie pełne korzystanie z współuczestnictwa we władzy wprowadzonego przez konstytucję *Nihil novi*. Gromadził wokół siebie **stronników** wspierających jego politykę, rozdając im królewszczyzny i nadając ważne urzędy państwowe. Nie wszyscy pochodzili z najmożniejszych rodów, choć król w większym stopniu opierał się **na możnowładztwie** niż średniej szlachcie. Nie zamierzał przy tym dopuścić do nadmiernego wzrostu znaczenia żadnej z tych grup.

Medal z podobizną Zygmunta I Starego z 1526 r.

W 1518 r. król pojął za żonę **Bonę Sforzę** (czytaj: sforcę) wywodzącą się z rodu książąt Mediolanu. Jego małżonka, bardzo aktywna w polskiej polityce, wspierała go w dążeniach do wzmocnienia władzy królewskiej. Starła się zwłaszcza o **zapewnienie skarbowi królewskiemu dochodów** niezależnych od uchwalanych przez sejm podatków. Wykupywała między innymi zastawione królewszczyzny na rzecz dynastii, przez co znajdowały się one poza kontrolą sejmu. Wspólnym osiągnięciem pary królewskiej było doprowadzenie w **1529 r.** do elekcji, a w kolejnym roku do koronacji ich syna – **Zygmunta Augusta na króla Polski**. Dokonanie takiego aktu **vivente rege** (to znaczy: za życia króla) było sprzeczne z istniejącą w Polsce od schyłku XIV w. zasadą elekcyjności tronu (ograniczonej do członków panującej dynastii Jagiellonów).

objęcie tronu przez Zygmunta I Starego

małżeństwo z Boną Sforzą

Ważnym wydarzeniem za rządów Zygmunta Starego było włączenie do Korony w **1526 r.** ostatniej części będącego dotąd lennem **Mazowsza wraz z Warszawą**. Nastąpiło to po wygaśnięciu tamtejszej linii książąt mazowieckich wywodzących się z dynastii Piastów.

Królowa Bona na drzeworycie pochodzącym z dzieła Ludwika Decjusza *De vetustatibus Polonorum* (O starożytnościach polskich) z 1521 r.

Bona Sforza d'Aragona (1494–1557) była córką Giana Galeazza Sforzy (czytaj: dzian galeacca sforcy), księcia Mediolanu, który zmarł, gdy miała zaledwie kilka miesięcy. W kilka lat później jej matka Izabela Aragońska (córka króla Neapolu) objęła władzę w księstwach Bari i Rossano na południu Włoch i tam wychowywała się Bona. Zyskała wszechstronne, humanistyczne wykształcenie, a także zapoznała się z mechanizmami władzy. Gdy w 1515 r. zmarła pierwsza żona Zygmunta Starego – Barbara Zápolya (czytaj: zapoja) – król za pośrednictwem cesarza Maksymiliana I Habsburga zwrócił się o rękę Bony. 18 kwietnia 1518 r. została koronowana na królową Polski.

IN BONAE REGINAE EFFIGIEM

Polityka wewnętrzna władcy doprowadziła do **zatargu ze szlachtą** i narodzin w ostatnim okresie jego panowania tak zwanego **ruchu egzekucyjnego**. Ruch polityczny skupiał w swoich szeregach **średnią szlachtę**, która dążyła do **wykonania**, czyli egzekucji (łac. *executio*, czytaj: egzekucjo) **praw** nieprzestrzeganych przez króla. Chodziło zwłaszcza o uchwały sejmu zakazujące **łączenia w jednym ręku kilku urzędów** oraz rozdawania przez władcę **królewszczyzn** i zaciągania przez niego pożyczek pod ich zastaw. Królewszczyzny szlachta uważała za dobra państwowe. Ich odzyskanie na rzecz skarbu miało **uzdrowić finanse państwa**, gdyż brakowało środków między innymi na wojsko. Zwiększenie dochodów z królewszczyzn miało pozwolić na przeznaczenie ich części na utrzymanie stałej armii. Szlachta uchwałała co jakiś czas podatki na sfinansowanie konkretnych przedsięwzięć militarnych, nie była jednak skłonna zgodzić się na wprowadzenie stałych podatków. Ruch egzekucyjny domagał się także reformy w takich dziedzinach, jak **wojskowość** i **sądownictwo**. Postulował ponadto, aby władze państwowe nie były wykonawcami **wyroków kościelnych** wobec szlachty i aby duchowieństwo zostało obciążone podatkami. Domagał się ponadto **silniejszego związku Polski z Litwą**.

ruch egzekucyjny

W **1537 r.** doszło do **rokoszu lwowskiego**. Kiedy król zwołał pod Lwów pospolite ruszenie na wyprawę przeciwko Mołdawii, zgromadzona szlachta przedstawiła mu w 35 punktach najważniejsze postulaty ruchu egzekucyjnego. Debaty trwały przez kilka tygodni. Bunt wobec władcy nie miał krwawego charakteru, a ponieważ – jak mówiono – ofiarą padło jedynie mnóstwo zjedzonego przy okazji drobiu, wydarzenie nazwano ironicznie **wojną kokoszą**. Rokoszanie usłyszeli z ust króla zapewnienia o realizacji najważniejszych postulatów, jednak w praktyce do tego nie doszło. Nie osiągnęli swoich celów i byli zmuszeni przeprosić króla. Jednak Zygmunt Stary zrezygnował z dalszego wzmacniania władzy królewskiej. Na sejmach w latach 1538–1539 złożył ważne zapewnienie, że elekcja *vivente rege* nie ma się w przyszłości powtórzyć i że po śmierci Zygmunta Augusta odbędzie się elekcja z udziałem całej szlachty.

rokosz lwowski

Rokosz – zbrojne wystąpienie szlachty przeciw królowi, podjęte, aby realizować jej cele polityczne i bronić swobód stanowych.

Polska za Zygmunta II Augusta

panowanie
Zygmunta II
Augusta

W 1548 r. objął władzę ostatni z Jagiellonów na tronie polskim – **Zygmunt II August**. Przez znaczną część swojego panowania prowadził podobną politykę jak ojciec – **opierał się na możnowładztwie**, rezygnując nawet ze zwoływania sejmów. Dopiero w latach 60., w okresie wojny o Inflanty i podejmowanych starań o zacieśnienie unii Polski z Litwą, zdecydował się **współpracować** z rosnącym w siłę **ruchem egzekucyjnym**. Było to konieczne, gdyż tylko w ten sposób mógł uzyskać zgodę szlachty na podatki niezbędne do kontynuowania wojny. Wpływ na zmianę stanowiska króla miała również niechęć możnych litewskich do zacieśnienia unii, na którym coraz bardziej zależało władcy w ostatnich latach panowania.

Zygmunt August na portrecie nieznanego autora z ok. 1554 r.

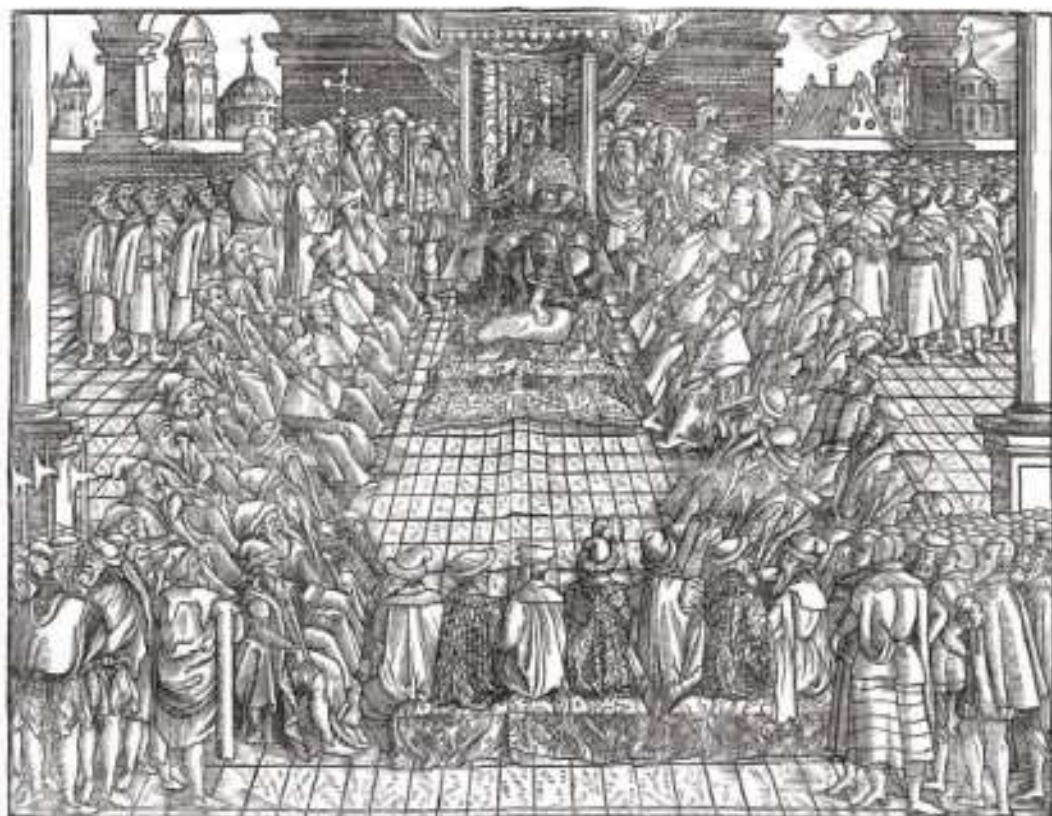
Arras wawelski z herbami Polski i Litwy z ok. 1555 r.

Zmiana postawy króla i wsparcie postulatów ruchu egzekucyjnego doprowadziły w latach 60. do **odzyskania większości królewskich ziem** rozdanych i zastawionych bez zgody sejmu lub zagarniętych przez możnowładców. Ustalono wówczas zasadę, że królewskie ziemie, które będą legalną drogą przekazywane w dzierżawę, mają być odtąd objęte kontrolą wysokości dochodów. **Dzierżawca** zatrzyma dla siebie **20%** zysków, a **80%** przekaże do **skarbcza królewskiego**. Zastrzeżono przy tym, że **1/4 (kwarta) z dochodów królewskich** będzie przeznaczona na utrzymanie stałych oddziałów zaciężnych, nazywanych **wojskiem kwarcianym**. Liczyło ono jednak zaledwie kilka tysięcy żołnierzy. Egzekucja królewskich ziem doprowadziła do faktycznego przekształcenia dóbr królewskich w dobra państwowe i chwilowego osłabienia pozycji możnych. Ustrój określany mianem demokracji szlacheckiej

wojsko kwarciane

w 2. połowie XVI w. uległ wzmocnieniu – to szlachta (poprzez izbę poselską sejmu) w porozumieniu z królem odgrywała w tym czasie najważniejszą rolę w państwie.

Obrady sejmu za czasów Zygmunta Augusta. Grafika z dzieła Jana Herburt *Statuta i przywileje koronne* z 1570 r.

Reformacja w państwie polsko-litewskim

Państwo polsko-litewskie – w odróżnieniu od krajów Europy Zachodniej – jeszcze przed epoką reformacji w bardzo znacznym procencie zamieszkiwała ludność **wyznań innych niż katolickie**. Bardzo liczni byli prawosławni Rusini, a w miastach wyznający judaizm Żydzi. Mieszkali też na ziemiach polskich Ormianie wyznający monofizytyzm (wiarę w tylko jedną – boską naturę Chrystusa), a także muzułmańscy Tatarzy.

Reformacja już w kilka lat po wystąpieniu Lutera zwyciężyła w stanowiącym polskie lenno państwie zakonu krzyżackiego, które zostało w 1525 r. przekształcone w księstwo protestanckie. Na ziemiach Korony Polskiej reformacja w pierwszej kolejności objęła **Prusy Królewskie i Wielkopolskę**, rozprzestrzeniając się głównie wśród **mieszczan i ludności niemieckojęzycznej**. Znajdowała wielu zwolenników także wśród mieszkańców **Krakowa i Lwowa**. Dotyczyło to również stolicy Litwy – **Wilna**.

Niechętny ideom reformacji Zygmunt Stary chciał ograniczyć ich szerzenie się w Rzeczypospolitej. W tym celu między innymi wydawał od 1520 r. edykty zakazujące przywożenia książek protestanckich pod karą konfiskaty mienia i wygnania. Prawa te nie były jednak przestrzegane i do kraju napływały liczne protestanckie publikacje. Silnie oddziaływał również na Rzeczpospolitą ośrodek luterański w Prusach Książęcych, zwłaszcza od chwili powstania w 1544 r. protestanckiego uniwersytetu w Królewcu. Natomiast **miasta Prus Królewskich**, w których **luteranizm** stał się wyznaniem dominującym, uzyskały na przełomie lat 50. i 60. **przywileje gwarantujące im swobody wyznaniowe**. W Elblągu, Gdańsku i Toruniu znajdowały się protestanckie gimnazja, w których poziom nauczania był wysoki.

reformacja
w państwie polsko-
litewskim

kalwinizm polskiej
szlachty

Szlachta polska już od dłuższego czasu dążyła do reformy Kościoła katolickiego, ograniczenia jego uprawnień i zniesienia obciążającej ją dziesięciny. Podobnie jak na Zachodzie, także i w Polsce zarzucano duchowieństwu niski poziom moralny oraz brak wykształcenia i zaangażowania w sprawy wiary. Reformacja znalazła pośród szlachty bardzo licznych zwolenników. Miało to jednak miejsce nieco później niż wśród mieszczan, bo na większą skalę dopiero **około połowy XVI w.** Szlachta przechodziła przy tym głównie na **kalwinizm**, ponieważ luteranizm traktowano jako religię pogardzanego stanu mieszczańskiego. Ponadto kalwinizm był postrzegany przez szlachciców jako bardziej „demokratyczny”, ponieważ nie oddawał gminy religijnej pod zwierzchność władzy świeckiej. Odpowiadało to wolnościowym ideom szlacheckim.

Źródło historyczne

Dokument kapituły krakowskiej z 1551 r. dotyczący sytuacji w Kościele katolickim w Polsce

Przed wszystkim należy wyznać, że te wszystkie przeciwności i prześladowania Kościoła i służebników Bożych [rozwój reformacji] słusznym wyrokiem boskim spadły na Kościół i sługi jego z powodu grzechów, zgorszeń i złych obyczajów kapłanów i biskupów, dalej z powodu ich próżności i zbytniej chciwości. [...] I nie tylko ci sami biskupi nie powstrzymują heretyków od swej owczarni, lecz powiadają, że sami oni wykonywają czyny heretyckie i bałwochwalcze i że do tego stopnia mają w pogardzie święte postanowienia Kościoła, iż nie zachowują świąt od Kościoła ustanowionych, pobożnych uroczystości i postów, spożywają publicznie mięso z świeckimi w Wielki Post, udzielają im komunii pod obiema postaciami, a niektórzy tylko trzy sakramenty pozostawiają w Kościele, resztę odrzucają...

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 31, Zygmunt August i rozkwit reformacji w Polsce, (1548–1572), w świetle źródeł przedstawił S. Kot, Warszawa 1929, s. 4.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj stan Kościoła katolickiego w Polsce przedstawiony w dokumencie kapituły krakowskiej.

Informacja o źródle

Dokument ten został przygotowany przez kanoników krakowskich na synod kościelny zwołany do Piotrkowa, gdzie miała się odbyć debata nad wewnętrzną reformą w Kościele i sposobami przeciwstawienia się reformacji. Stanowił rodzaj instrukcji dla biorących w nim udział przedstawicieli kapituły krakowskiej. Nie miał być rozpowszechniany poza środowiskiem kościelnym. Autorami dokumentu były osoby mocno zaangażowane w zwalczanie reformacji w Polsce, wśród nich sekretarz króla Zygmunta Starego, późniejszy biskup warmiński Marcin Kromer.

Kalwinizm był popularny nie tylko wśród średniej szlachty, lecz także **możnowładztwa**, zwłaszcza w **Małopolsce** i na **Litwie**. Szczególnie ważnym ośrodkiem kalwinizmu w Koronie stał się należący do rodu **Oleśnickich Pińczów**, gdzie odbywały się regularnie synody zwolenników tego wyznania i funkcjonowała kalwińska drukarnia. Przy organizacji gimnazjum działał tu wybitny zwolennik reformacji **Jan Łaski (młodszy)**. Na Litwie podobną rolę odgrywał **Nieśwież Radziwiłłów**. Także inne wielkie rody, jak **Stadniccy** (Małopolska) czy **Chodkiewiczowie** (Litwa) związały się z kalwinizmem.

W okresie szczytowego powodzenia reformacji w Rzeczypospolitej protestantyzm stał się wyznaniem około **15–20% szlachty**, a znacznie jeszcze większej części możnowładztwa. Grupa ta stanowiła przy tym najbardziej wykształconą i aktywną politycznie elitę stanu. W latach 60. XVI w. 2/3 przedstawicieli Małopolski i Wielkopolski w izbie poselskiej było protestantami. Wśród przywódców ruchu egzekucyjnego obejmowali około 30%. Na ziemiach litewskich, gdzie dominowało prawosławie, kalwinizm zajął drugą pozycję przed katolicyzmem.

Ludność chłopska w niewielkim stopniu ulegała wpływom reformacji, z racji braku zainteresowania kwestiami teologicznymi. Jej szlacheccy panowie, którzy przeszli na protestantyzm, nie odczuwali natomiast potrzeby nawracania swoich poddanych. Jednak tracili oni miejsca kultu (kościół parafialny), kontrolowane przez szlachtę (prawo prezentacji, czyli wyznaczania proboszcza).

Dawny zbór kalwiński w Oksie, niedaleko Kielc, ufundowany w latach 60. XVI w. przez właściciela miasta – pisarza **Mikołaja Reja**, rysunek J.G. Olszewskiego z 1902 r.

Mikołaj Rej, uważany za najważniejszego obok Jana Kochanowskiego twórcę polskiego języka literackiego w epoce renesansu, przeszedł na kalwinizm w latach 40. XVI w. Brał udział w dysputach teologicznych, w swoich dobrach zakładał protestanckie szkoły i zbory. Był kilkakrotnie posłem na sejm, zwolennikiem ruchu egzekucyjnego.

JOANNES A LASCO

Jan Łaski (1499–1560), określany jako najwybitniejszy polski działacz reformacyjny, na holenderskiej rycinie z 1720 r.

Jan Łaski (młodszy) był bratankiem kanclerza i prymasa Polski, twórcy **Statutu** z 1506 r. Jana Łaskiego (starszego). Początkowo był księdzem katolickim. Wiele podróżował za granicę i kształcił się na kilku europejskich uniwersytetach. Zawarł przyjaźń z Erazmem z Rotterdamu. Na początku lat 40. porzucił katolicyzm i został organizatorem Kościoła protestanckiego we Fryzji (część Niderlandów). Następnie przeniósł się do Londynu, gdzie został przełożonym zborów skupiających protestantów uciekających do Anglii przed prześladowaniami w swoich krajach. Po powrocie w 1556 r. do Polski próbował doprowadzić do stworzenia Kościoła narodowego i do porozumienia między różnymi odłamami protestanckimi. Jego poglądy i działalność organizacyjna wywarły olbrzymi wpływ na oblicze polskiego kalwinizmu.

W 2. połowie XVI w. bardziej radykalnie nastawieni zwolennicy kalwinizmu w Polsce odłączyli się od współwyznawców. Stworzyli zbor mniejszy i określili się jako **bracia polscy**. Byli też nazywani **arianami**, a także antytrynitarzami (gdyż większość z nich odrzucała dogmat o Trójcy Świętej, przyjmując jedność istoty Boga). Ich przywódcy głosili równość ludzi, potępiali pańszczyznę, poddaństwo, a nawet wzywali do wspólnego posiadania ziemi. Odrzucali również służbę w wojsku. Takie poglądy podważały porządek społeczny, wzbudzając niechęć wśród szlachty. W rzeczywistości jednak znaczna część braci polskich nie była tak radykalna. Brała udział w wojnach, sprawowała urzędy i korzystała z pracy pańszczyźnianej chłopów – nie wyróżniała się spośród ogółu szlachty.

idea polskiego
Kościoła
narodowego

W Rzeczypospolitej byli zwolennicy, w tym wśród biskupów katolickich, utworzenia **Kościoła narodowego** na wzór Kościoła anglikańskiego. Do urzeczywistnienia tych planów jednak nie doszło. Projekt ten nie znalazł poparcia króla Zygmunta Augusta, na co początkowo liczone. Realizacja postulatów ruchu egzekucyjnego przyniosła natomiast **przejściowe osłabienie pozycji Kościoła katolickiego**. Przejawem tego była między innymi przyjęta przez sejm w latach 60. konstytucja zakazująca wykonywania przez władzę świecką wyroków sądów duchownych. Starano się także zmniejszyć zależność Kościoła w Polsce od papieża – sejm zabronił mu wysyłania pieniędzy do Rzymu.

ugoda
sandomierska

Niepowodzeniem zakończyła się próba zjednoczenia wyznań protestanckich w jeden Kościół. W **1570 r.** doszło natomiast do podpisania **ugody sandomierskiej** między **kalwinistami, luteranami** i wywodzącymi się z husytyzmu **braćmi czeskimi**. Ze względu na negowanie Trójcy Świętej, zostali z niej **wykluczeni bracia polscy**. Zawarta umowa zakładała wspólne działanie na rzecz wolności religijnej i uzyskania dla protestantów praw równych z katolikami. Takiego porozumienia nie zawarto w żadnym innym kraju europejskim. Jego celem było wzmocnienie środowisk sprzyjających reformacji (w dużym stopniu z obawy przed rozwojem sytuacji politycznej po spodziewanej w najbliższym czasie śmierci Zygmunta Augusta).

Sytuacja wyznaniowa na ziemiach polsko-litewskich w 2. połowie XVI w. (przed 1596 r.)

Ćwiczenia

1. Nazwij obszary, na których reformacja zyskała szczególnie duże wpływy.
2. Wskaż na mapie wymienione w tekście podręcznika ośrodki protestantyzmu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw cele polityki wewnętrznej Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta oraz metody, jakimi się posługiwali.
2. Scharakteryzuj i oceń działania podejmowane przez szlachtę w walce o umocnienie swojej pozycji politycznej. W jakim pozostawały one związku z regułami stojącymi u podstaw demokracji szlacheckiej?
3. Zastanów się, czy dążenia szlachty były zbieżne z interesem państwa polsko-litewskiego. Uzasadnij swoją opinię.
4. Omów rozwój reformacji w państwie polsko-litewskim. Jakie grupy społeczne ona objęła?
5. Przedstaw sytuację wyznaniową, która wytworzyła się w Rzeczypospolitej w 2. połowie XVI w.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 84

- **Zygmunt I Stary**, panujący w latach 1506–1548, w trakcie swoich rządów opierał się na **grupach możnowładców**. Ważną rolę w polityce państwowej odgrywała jego żona **Bona Sforza**.

s. 85

- Para królewska weszła w konflikt ze **średnią szlachtą**, której program polityczny był realizowany przez **ruch egzekucyjny**.

s. 85

- W 1537 r. miał miejsce **rokosz lwowski**, który zahamował dążenia króla do umocnienia władzy.

s. 86

- Ostatni z Jagiellonów, **Zygmunt II August**, panował w latach 1548–1572. Początkowo kontynuował założenia polityki ojca, w **latach 60.** doszedł jednak do **porozumienia ze szlachtą**.

s. 86

- Sejm zdecydował o **odebraniu** większości nieprawnie posiadanych przez możnych **królewszczyzn**. Dochody z ich dzierżaw miały odtąd zasilać skarb królewski, a w części być przekazywane na **wojsko kwarciane**.

s. 87

- **Reformacja** znalazła początkowo zwolenników głównie wśród **mieszczan** i ludności niemieckojęzycznej, zwłaszcza Prus Królewskich, a także Wielkopolski.

s. 88

- Około połowy XVI w. narastało zainteresowanie **szlachty kalwinizmem**, który stał się wyznaniem znacznej części członków stanu. Zdobył też wielką popularność wśród możnowładztwa, zwłaszcza na Litwie i w Małopolsce.

s. 90

- Próby utworzenia **polskiego Kościoła narodowego**, a także zjednoczenia wyznań protestanckich **się nie powiodły**.

s. 90

- W 1570 r. doszło do zawarcia **ugody sandomierskiej** między protestantami, z której byli jednak wykluczeni bracia polscy (arianie).

3. Polska ostatnich Jagiellonów i jej stosunki z sąsiadami

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak układały się stosunki państwa polsko-litewskiego z sąsiadami i jakie wojny toczyła Rzeczpospolita;
- przeczytasz o holdzie pruskim i jego znaczeniu.

Państwo polsko-litewskie oraz jego sąsiedzi przed 1525 r.

Traktat wiedeński z Habsburgami

Na przełomie średniowiecza i nowożytności ważnym elementem polityki międzynarodowej była **rywalizacja** między dynastiami **Jagiellonów** i **Habsburgów** w **Europie Środkowo-Wschodniej**. Habsburgowie wspierali wówczas Wielkie Księstwo Moskiewskie toczące wojny z Litwą oraz pragnące uniezależnić się od Polski państwo zakonu krzyżackiego. **Zygmuntowi I Staremu** zależało więc na tym, aby porozumieć się z Habsburgami i zerwać w ten sposób to groźne dla państwa polsko-litewskiego przymierze. Z kolei król Czech i Węgier **Władysław II Jagiellończyk** potrzebował wsparcia Habsburgów w związku z zagrożeniem, jakie stanowiła dla niego ekspansja turecka.

zjazd wiedeński

układy małżeńskie
między dynastiami

W **1515 r.** w **Wiedniu** odbyło się spotkanie Zygmunta i Władysława z cesarzem **Maksymilianem I Habsburgiem**, zakończone zawarciem **traktatu**. Potwierdzono istniejące już wcześniej plany **podwójnego układu małżeńskiego** między dynastiami. W związku z tymi postanowieniami Anna, córka Władysława Jagiellończyka, zawarła kilka lat później małżeństwo z Ferdynandem Habsburgiem (wnukiem cesarza Maksymiliana). Siostra Ferdynanda, Maria, poślubiła zaś Ludwika, syna Władysława Jagiellończyka.

Otwierało to drogę do wzajemnego **dziedziczenia tronów** na wypadek wymarcia austriackiej linii Habsburgów lub czesko-węgierskiej Jagiellonów. Już niedługo ta druga sytuacja stała się możliwa. Król Władysław Jagiellończyk zmarł w rok po zawarciu traktatu wiedeńskiego. Natomiast w **1526 r.** **zginął** w bitwie z Turkami **pod Mohaczem** jego syn, **Ludwik**. Ponieważ nie pozostawił dziedzica, **Czechy i Węgry** przeszły w ręce **Ferdynanda Habsburga**.

Grafika Albrechta Dürera (czytaj: diurera) przedstawiająca władców biorących udział w zjeździe w Wiedniu i ich potomstwo.

Od lewej ukazani są: cesarz Maksymilian I Habsburg, jego wnuczka Maria, syn Władysława II Jagiellończyka – Ludwik, sam Władysław II Jagiellończyk, jego córka Anna i Zygmunt I Stary. Na drzeworycie brak jest Ferdynanda Habsburga – przyszłego króla Czech i Węgier.

Sekularyzacja państwa zakonu krzyżackiego i hołd pruski 1525 r.

Zakon krzyżacki w Prusach podjął pod koniec XV w. starania o uniezależnienie się od Polski, której **lennikiem** pozostawał od czasu II pokoju toruńskiego z 1466 r. Początkowo mógł liczyć na pomoc cesarza, ale po zawarciu przez Habsburgów i Jagiellonów traktatu wiedeńskiego utracił to poparcie. W latach **1519–1520** trwała kolejna **wojna polsko-krzyżacka** (Litwa nie wzięła w niej udziału), która przyniosła zakonowi wiele porażek i zakończyła się podpisaniem czteroletniego rozejmu.

Zamek w Kwidzynie na obszarze państwa zakonnego

Zdobycie Kwidzyna (oraz Pasłęka) było ważnym etapem w wojnie 1519–1520. Sam zamek nie należał do Krzyżaków, lecz do miejscowych biskupów warmińskich, ale ci byli poddani zakonowi.

Władza wielkiego mistrza, którym był **Albrecht Hohenzollern** (siostrzeniec króla Zygmunta Starego), uległa w tym okresie dalszemu osłabieniu na rzecz stanów pruskich – szlachty i mieszczaństwa. W czasie trwania rozejmu na terenie państwa zakonnego doszło do **rozwoju reformacji**. Luteranizm zjednywał sobie nowych wyznawców, co mogło grozić wybuchem wojny domowej. Sam wielki mistrz był zainteresowany naukami Marcina Lutra i dwukrotnie się z nim spotkał. Ostatecznie postanowił przyjąć luteranizm, dokonać **sekularyzacji zakonu** w Prusach, a jego ziemie zamienić w świeckie księstwo. Spodziewał się, że umocni przez to swoją władzę. W następstwie podjętej decyzji stał się **dziedzicznym księciem** państwa zwanego odtąd **Prusami Książęcymi**.

Sekularyzacja – w tym kontekście: wyjęcie urzędów, wszelkich uprawnień i majątku spod kontroli kościelnej i przekazanie ich władzom świeckim.

Jako lennik korony polskiej Albrecht zwrócił się o potwierdzenie dokonanego aktu do króla Zygmunta Starego. W **1525 r.** podpisano w Krakowie odpowiedni traktat. Na jego mocy „książę w Prusiech”, jako lennik króla polskiego, zobowiązywał się do niesienia mu pomocy zbrojnej i służenia radą. Polscy monarchowie mieli prawo rozstrzygać spory pomiędzy księciem a jego poddanymi. Książęta pruscy stawali się polskimi senatorami, ale w rzeczywistości nie zostali nigdy dopuszczeni do zasiadania w senacie. Równocześnie z podpisaniem traktatu odbyła się na rynku krakowskim, w obecności reprezentantów stanów pruskich, uroczysta ceremonia nazwana później **hołdem pruskim**. Ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego w Prusach, będąc już świeckim dziedzicznym księciem, złożył hołd lenny królowi Polski.

sekularyzacja
zakonu krzyżackiego
w Prusach

hołd pruski

Hołd pruski, 10 kwietnia 1525 r. w wyobrażeniu Jana Matejki

Na podwyższeniu przed siedzącym na tronie królem Zygmuntem Starym klęczy książę Albrecht Hohenzollern. W jednej ręce trzyma proporzec otrzymany od króla na znak nadania lenna. Drugą rękę położył w geście przysięgi na leżącej na kolanach monarchy otwartej Biblii. Po złożeniu przez Albrechta przysięgi król trzykrotnie uderzył go mieczem, pasując w ten sposób na swojego wasala.

Zależność władcy Prus Książęcych od korony polskiej była tym silniejsza, że Albrecht po zmianie wyznania i sekularyzacji zakonu nie mógł już szukać oparcia w dawnych sojusznikach – cesarzu i papieżu. Tylko państwo Jagiellonów zapewniało teraz bezpieczeństwo jemu samemu oraz jego luteriańskiemu księstwu. Wspólnota interesów dynastycznych łączyła natomiast Prusy Książęce z **Brandenburgią**, gdzie panowała **inna linia Hohenzollernów**. W 1539 r. również ten kraj stał się protestancki. Hołd pruski był różnie oceniany przez potomnych. Wypominano Zygmunтови Staremu, że nie skorzystał z okazji, aby zlikwidować pruskie państwo. W przyszłości jego władcy wezmą udział w rozbiorach Polski. Jednak traktat krakowski, w chwili gdy go zawierano, wydawał się korzystny. Prusy Książęce początkowo były słabe i z konieczności wierne Królestwu Polskiemu.

Relacje z Turcją

rywalizacja
o wpływy
w Mołdawii

W złożony sposób układały się stosunki Polski z **Turcją osmańską**. Oba te kraje zainteresowane były wpływami w **Mołdawii**, która tym samym stawała się polem rywalizacji. Ważnym epizodem zmagania w regionie stało się zwycięstwo **hetmana Jana Tarnowskiego** nad armią mołdawską w 1531 r. **pod Obertynem**. Doprowadziło ono do odzyskania przez Polskę utraconego kilka lat wcześniej Pokucia. Przyczyniło się też do uregulowania stosunków z **Turcją** poprzez zawarcie **traktatu pokojowego w 1533 r.**, powtórnego 20 lat później. Porozumienie przetrwało **do początku XVII w.**, zabezpieczając państwo polsko-litewskie przed najgroźniejszym południowym sąsiadem. Ostatni Jagiellonowie, mimo starań podejmowanych przez Habsburgów i papieża, nie zaangażowali się w ich konflikt z Turcją. Problemem pozostawały natomiast najazdy **Tatarów krymskich**, którzy wprowadzili

najazdy Tatarów
krymskich

pozostawali pod zwierzchnością turecką, ale wielokrotnie samowolnie podejmowali niszczące najazdy na południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej.

Hetman Jan Tarnowski (1488–1561) w wyobrażeniu tworzącego w Warszawie w XVIII w. mistrza Marcello Bacciarellego (czytaj: marczello bacziarellego)

Jan Tarnowski wielokrotnie sprawował urząd hetmana wielkiego koronnego, czyli głównodowodzącego wojskami zaciężnymi. Funkcja ta pojawiła się na początku XVI w. i początkowo była sprawowana okresowo. Dopiero od lat 80. urząd hetmański stał się dożywotni.

Wojny z Moskwą i konflikt o Inflanty

W XVI w. państwo polsko-litewskie kilkakrotnie toczyło wojny z **Wielkim Księstwem Moskiewskim**, które starało się oderwać od Litwy pograniczne tereny. Moskwa korzystała przy tym na początku stulecia z poparcia Krzyżaków i cesarza Maksymiliana. Podjęte działania militarne przyniosły jej sukces w postaci zdobycia **Smoleńska w 1514 r.** Jednak jeszcze w tym samym roku armia polsko-litewska rozbiła **w bitwie pod Orszą** wojska moskiewskie. Mimo zwycięstwa, nie udało się jednak wówczas odzyskać ziemi smoleńskiej. Walki toczyły się do 1522 r. i ponownie w latach 1534–1537, ale nie przyniosły rozstrzygającego zwycięstwa żadnej ze stron.

wojny polsko-
-litewskie
z Moskwa

[illegible]

**Oblężenie Smoleńska przez
wojska moskiewskie w 1514 r.
na ilustracji z rosyjskiej kroniki
historycznej z 2. połowy XVI w.**

Bitwa pod Orszą (fragment), obraz nieznanego artysty z ok. 1530 r.

Zwycięstwo w bitwie pod Orszą w 1514 r. wzmocniło pozycję Jagiellonów w rozmowach prowadzonych z Habsburgami, którzy pozostawali wówczas w sojuszu z Moskwą. Ułatwiło to zawarcie traktatu wiedeńskiego.

konflikt o Inflanty

Za panowania Zygmunta Augusta doszło do wojny, która zapoczątkowała długotrwały **konflikt o panowanie w basenie Morza Bałtyckiego**. Przedmiotem rywalizacji stały się bogate **Inflanty**, podzielone między posiadłości **miejscowej gałęzi zakonu krzyżackiego** (inflanckiego) oraz czterech biskupów, z których najpotężniejszy był **arcybiskup Rygi**. Zygmunt August zmierzał do rozciągnięcia na ten obszar wpływów **państwa polsko-litewskiego**. Natomiast celem Iwana IV Groźnego stało się opanowanie przez odcięciem od dostępu do morza **Rosję** kluczowych – z punktu widzenia handlu dalekomorskiego – portów nad Morzem Bałtyckim. Zaatakowanie Inflant przez wojska moskiewskie w 1558 r. i zajęcie przez nie Narwy i Dorpatu spowodowało, że przedstawiciele stanów inflanckich oddali się pod protekcję Zygmunta Augusta. W **1561 r.** podpisano w **Wilnie układ**, na mocy którego zakon inflancki, arcybiskup ryski i stany inflanckie uznali zwierzchność Zygmunta Augusta i złożyli mu przysięgę. Inflanckie państwo zakonne zostało zsekularyzowane, a **wielki mistrz Gotthard Kettler** przeszedł na luteranizm. Jako świecki już, dziedziczny książę otrzymał w **lenno Kurlandię**, czyli południowo-zachodnią część Inflant.

Rozstrzygnięcie korzystne dla państwa polsko-litewskiego stanowiło cios dla planów moskiewskich. Do rywalizacji włączyła się ponadto **Dania i Szwecja**. Konflikt zbrojny pomiędzy tymi czterema państwami (**I wojna północna**) trwał w latach **1563–1570**. Jednak układ sojuszy ulegał zmianie w toku wojny – Polska pozostawała najpierw w przymierzu u z Danią, potem ze Szwecją. Sukcesem Rosji było zdobycie w 1563 r. należącego do Litwy **Połocka**. Wojnę zakończył pokój pomiędzy Danią a Szwecją oraz rozejm między Rzeczpospolitą a Rosją. Ta ostatnia zatrzymała w swoim ręku wschodnią część Inflant z Dorpatem. **Większość Inflant** pozostała **wspólną własnością Polski i Litwy**, a **Kurlandia** ich **wspólnym lennem**. Północne Inflanty (**Estonia**) znalazły się w rękach **Szwecji**, a Dania zyskała wyspę Ozylię. Do odnowienia działań wojennych na tym terenie między Rzeczpospolitą a Rosją doszło już w kilka lat później, za panowania Stefana Batorego.

lenne księstwo Kurlandii

Panorama Rygi w 1572 r. na sztychu pochodzącym z atlasu świata wydanego w Kolonii (dzisiejsze Niemcy) w końcu XVI w.

Ryga ostatecznie została poddana władzy Rzeczypospolitej na mocy traktatu zawartego z tym miastem przez króla Stefana Batorego w 1581 r. Pozostawała pod polsko-litewskim panowaniem do 1621 r.

Negatywną dla państwa polko-litewskiego konsekwencją wojny o Inflanty była zgoda wyrażona przez Zygmunta Augusta na **dopuszczenie brandenburskich Hohenzollernów do dziedziczenia Prus Książęcych** w razie wygaśnięcia tamtejszej linii dynastii. Za tę cenę król zyskał poparcie Hohenzollernów w toczącym się konflikcie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało zawarcie traktatu wiedeńskiego pomiędzy Habsburgami a Jagiellonami w 1515 r.
2. Przedstaw okoliczności, które doprowadziły do hołdu pruskiego w 1525 r. Jakie było znaczenie tego wydarzenia w historii Polski?
3. Wymień tereny, o jakie toczyła się rywalizacja pomiędzy państwem polsko-litewskim a Turcją oraz Moskwą za czasów ostatnich Jagiellonów.
4. Scharakteryzuj przebieg i następstwa I wojny północnej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Porozumienie** zawarte w Wiedniu w 1515 r. pomiędzy **Jagiellonami** a **Habsburgami** polepszyło międzynarodową pozycję państwa polsko-litewskiego, szczególnie w konfliktach z Krzyżakami i Moskwą. s. 94
- **Układy małżeńskie** między obiema dynastiami spowodowały, że po bezdzietnej śmierci Ludwika Jagiellończyka trony Czech i Węgier przeszły w ręce Habsburgów. s. 94
- Przegrana wojna z Polską, osłabienie władzy wielkiego mistrza i rozwój reformacji skłoniły **Albrechta Hohenzollerna** do przeprowadzenia w 1525 r. **sekularyzacji zakonu krzyżackiego w Prusach**. Stał się on dziedzicznym księciem i lennikiem Korony Polskiej (**hołd pruski**). s. 95
- Przedmiotem rywalizacji między **Polską a Turcją** była Mołdawia. Od czasów pokoju z 1533 r. do końca XVI w. stosunki pomiędzy państwami układały się jednak pokojowo. Zagrożeniem były natomiast najazdy **Tatarów krymskich**. s. 96
- **Wojny państwa polsko-litewskiego z Moskwą** w 1. połowie XVI w. nie przyniosły decydującego zwycięstwa żadnej ze stron, choć Litwa utraciła część swojego terytorium. Dużym sukcesem wojsk polsko-litewskich była wygrana bitwa pod Orszą w 1514 r. s. 97
- Konflikt o **Inflanty**, jaki toczył się za panowania Zygmunta Augusta, doprowadził do sekularyzacji tamtejszego państwa zakonnego, **przyłączenia większości Inflant z Rygą** do państwa polsko-litewskiego i utworzenia lennego **księstwa Kurlandii**. Swoje zdobycze uzyskały też **Rosja, Szwecja i Dania**. s. 98

4. Kultura renesansu w Polsce

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z oddziaływaniem kultury humanistycznej w Królestwie Polskim;
- poznasz ośrodki kultury renesansowej i humanizmu;
- przeczytasz o twórcach epoki odrodzenia.

Oddziaływanie kultury humanistycznej w Królestwie Polskim u schyłku średniowiecza

źródła polskiej myśli
humanistycznej

Początki humanizmu renesansowego w Polsce sięgają **2. połowy XV w.**, czasów panowania Kazimierza Jagiellończyka. Nowe prądy umysłowe docierały w tym czasie do **Akademii Krakowskiej**, skupiającej międzynarodowe środowisko złożone z profesorów i studentów z różnych krajów Europy, zwłaszcza Czech, krajów niemieckich i Węgier. Do Polski zaczęły w tym czasie napływać drukowane dzieła autorów starożytnych oraz ówczesnych humanistów. Do najwybitniejszych przedstawicieli polskiej myśli humanistycznej tego okresu, którzy zarazem wykładali na Akademii Krakowskiej, można zaliczyć arcybiskupa lwowskiego **Grzegorza z Sanoka** i wojewodę poznańskiego **Jana Ostroroga**. Wśród obcokrajowców byli natomiast przybyły z Italii **Filippo Buonaccorsi** (czytaj: buonakkorsi), zwany **Kallimachem**, jeden z wybitniejszych przedstawicieli włoskiego humanizmu XV w., i sławny niemiecki poeta **Konrad Celtis**.

Grzegorz z Sanoka był poetą i mecenasem sztuki, a także myślicielem, który postulował uniezależnienie polityki, etyki i pedagogiki od teologii. Głosił potrzebę reformy średniowiecznych form nauczania, czyli wykładu i nauki na pamięć. Na jego

dworze w Dunajowie pod Lwowem powstał jeden z pierwszych ośrodków myśli humanistycznej w Polsce. Od 1470 r. przebywał tam **Kallimach** – poeta, pedagog i dyplomata. W swoich pracach o charakterze polityczno-historycznym: *Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka* oraz *Żywot Zbigniewa Oleśnickiego arcybiskupa gnieźnieńskiego*, upowszechnił wzór nowej renesansowej biografii. Wkrótce Kazimierz Jagiellończyk przyznał mu stanowisko królewskiego sekretarza i powierzył wychowanie synów.

Płyta nagrobna Kallimacha w kościele dominikanów w Krakowie

Kallimach był włoskim pisarzem i dyplomata. Oskarżony o udział w spisku przeciwko papieżowi Pawłowi II opuścił Rzym i udał się do Polski. Przebywał na dworze Kazimierza Jagiellończyka, a następnie Jana Olbrachta. Zmarł w 1496 r.

Jan Ostroróg w *Memoriale o urządzeniu Rzeczypospolitej* zawarł program poprawy ustroju państwa i Kościoła. Postulował podporządkowanie życia społeczno-

-politycznego prawu państwowemu o czysto świeckim charakterze, które powinno zostać ujednolicone i spisane w języku polskim. Był zwolennikiem wzmocnienia władzy królewskiej względem Kościoła. Uważał, że należy opodatkować duchowieństwo świeckie i zakonne oraz znieść wszelkie opłaty Kościoła polskiego na rzecz Rzymu. Zarówno dzieło Ostroroga, jak i jego idee stały się powszechnie znane dopiero w XVI w., kiedy to odegrały ważną rolę w toczących się wówczas sporach o charakter państwa i władzy.

W 1489 r. powstało w Krakowie pierwsze polskie towarzystwo humanistyczne – *Sodalitas Litteraria Vistulana*, czyli **Nadwiślańskie Bractwo Literackie**, utworzone przez Celtisa i Kallimacha. Jego członkowie zaznajamiali się z kulturą starożytną, zwłaszcza poezją antyczną, oraz poglądami Erazma z Rotterdamu. Propagowali nowe renesansowe prądy umysłowe oraz wzory kulturowe, literackie i osobowe. Krótka działalność stowarzyszenia nie wywarła jednak większego wpływu na życie intelektualne kraju.

Ośrodki kultury renesansowej i humanizmu

Pierwszoplanowym ośrodkiem renesansu w Polsce był **Kraków**. Początkowo, **pod koniec XV w.**, nowe idee znano jedynie na dworze królewskim i w Akademii Krakowskiej. **Rozwój** renesansowej kultury nastąpił **za panowania Zygmunta Starego**. Ideały włoskiego odrodzenia, renesansowa filozofia humanistyczna i sztuka upowszechniły się na dobre na ziemiach polskich **w ciągu XVI w.** Przenikały one na teren państwa polsko-litewskiego różnymi drogami. Szerzyli je cudzoziemcy rezydujący na **dworze królewskim** i niektórych dworach **biskupich i możnowładczych**. Mecenasami artystów bywał też patrycjat najbogatszych **miast**. Mieszkańcy Rzeczypospolitej zapoznawali się z kulturą odrodzenia i myślą humanistyczną także dzięki **podróżom** po Europie Zachodniej, odbywanym tam **studiom** i przywożonym stamtąd **drukowanym książkom**.

ośrodki kultury
renesansowej

Zygmunt Stary sprowadzał do Krakowa włoskich artystów – architektów i rzeźbiarzy. Ich dziełem była **odbudowa w stylu renesansowym zamku wawelskiego**, który kilka lat wcześniej częściowo spłonął. Dzięki nim powstał **dziedziniec** zamkowy i kaplica grobowa Zygmunta Starego przy katedrze, zwana **Kaplicą Zygmuntowską**. Ważną rolę w szerzeniu kultury odrodzenia odegrało zwłaszcza przybycie w 1518 r. **Bony Sforzy**. Stworzony przez nią renesansowy dwór przypominał dwory istniejące na zachodzie Europy.

mecenat królewski

Jednorożec. Fragment arrasu *Ryś i jednorożec* utkanego w Brukseli. Należy do wawelskiej kolekcji arrasów Zygmunta Augusta.

Arrasy to barwne tkaniny wykonane w znanych warsztatach we Flandrii, a ich nazwa pochodzi od miasta Arras, jednego z centrów tkactwa. Arrasy wawelskie wykonano na zlecenie Zygmunta Augusta. Zostały przez niego w testamencie zapisane Rzeczypospolitej i stanowią do dziś wyposażenie wnętrz Wawelu. Zachowało się ich 142 spośród 170, jakie sprowadzono do Polski. Przedstawiają sceny biblijne, krajobrazy oraz fantastyczne zwierzęta i kompozycje.

Kopuła Kaplicy Zygmuntowskiej przy katedrze na Wawelu

Kaplica została zbudowana w latach 1519–1533 dla króla Zygmunta Starego. Jej podstawa ma formę sześcianu. Nad nią znajduje się ośmioboczny bęben z okrągłymi oknami przykryty kopułą pokrytą złoconymi łuskami. Wnętrze kaplicy wykonano z białego piaskowca i czerwonego marmuru. Zawiera ono m.in. sarkofagi i posągi Zygmunta Starego, Zygmunta Augusta oraz jego siostry Anny Jagiellonki.

Najbardziej znanym polskim artystą był **Jan Michałowicz z Urzędowa**, twórca **nagrobków** w katedrze poznańskiej i krakowskiej. Dzięki nagrobkom i płytom nagrobnym umieszczanym w kościołach estetyczne wzory renesansowe stawały się coraz powszechniejsze. **Dzieł malar-skich** w stylu renesansowym powstawało niewiele. Do nielicznych ich twórców można zaliczyć cystersa z Mogiły koło Krakowa **Stanisława Samostrzelnika** (autora miniatur książkowych i polichromii) oraz działającego w Polsce, choć pochodzącego z Wrocławia należącego wówczas do Czech, portrecistę **Marcina Kobera**. Ważną formą malarstwa pozostawały miniatury ilustrujące książki. Do najcenniejszych dzieł tego rodzaju należy zaliczyć **Kodeks Baltazara Behema** iluminowany przez nieznaną arty-stów krakowskich.

Bednarze przy pracy, karta z *Kodeksu Baltazara Behema*, ok. 1505 r.

Kodeks Baltazara Behema jest dziełem nie tylko o wysokim poziomie artystycznym, lecz także o dużej wartości historycznej. Księga zawiera przywileje i statuty miejskie Krakowa oraz ustawy cechowe. Znajduje się w niej 27 miniatur wzorowanych na malarstwie niderlandzkim. Stanowią one niepowtarzalne świadectwo życia codziennego rzemieślników krakowskich.

W 2. połowie XVI w. kultura i sztuka renesansowa stały się zjawiskami obecnymi na terenie całego Królestwa Polskiego, dotarły również na Litwę. Było to zasługą zarówno licznych możnowładców i hierarchów kościelnych, jak i bogatych rodzin mieszczańskich oraz szlacheckich, które oprócz monarchy odgrywały rolę mecenasów. Renesans na ziemiach polskich najsilniej wpłynął na **architekturę** – głównie **świecką** (pałace magnackie, ratusze i kamienice miejskie), a w mniejszym stopniu na kościelną. Powstające budowle świadczyły o bogactwie i pozycji społecznej ich właścicieli. W stylu renesansowym powstawały lub były przebudowywane liczne zamki i pałace, między innymi w **Pieskowej Skale**, **Baranowie Sandomierskim**, **Krasiczynie** i **Książu Wielkim**. Za wzór przy ich projektowaniu służył zamek wawelski, zwłaszcza jego charakterystyczny dziedziniec wewnętrzny z piętrowymi, **arkadowymi krużgankami**.

renesans
w architekturze

Arkada – element architektoniczny składający się z dwóch podpór (kolumn, filarów) i łączącego je łuku. Arkady najczęściej występują w szeregu.

Krużganek – obiegający budynek (przeważnie wewnętrzny dziedziniec) korytarz pełniący funkcję komunikacyjną.

Arkadowe krużganki wokół dziedzińca zamku w Pieskowej Skale

Zbudowany w XV w. gotycki zamek, będący własnością rodu Szafranców, został w XVI w. przebudowany na renesansową rezydencję. W wyniku przebudowy dominującym elementem stały się trzykondygnacyjne arkadowe krużganki biegnące wokół wewnętrznego dziedzińca.

Późnorenesansowy (zawierający elementy manierystyczne) zespół pałacowo-parkowy w Kraszczynie, 1590–1621

Zamek Krasickich w Kraszczynie był rezydencją magnacką, łączącą funkcje mieszkalne i reprezentacyjne z obronnymi. Mury budowli i znajdujące się w narożnikach cztery wieże zostały zwieńczone piękną **attyką** oraz pokryte charakterystycznymi dla renesansu **sgraffitami**. Dwa skrzydła mieszkalne otwarto za pomocą arkadowych krużganków na wewnętrzny dziedziniec. Delikatne attyki wykonane przez lwowskie warsztaty są uważane za najpiękniejsze w Polsce.

Attyka – ścianka wieńcząca elewację budynku i przesłaniająca dach, mająca ozdobny charakter.

II. „ZŁOTY WIEK” PAŃSTWA POLSKO-LITEWSKIEGO

Sgraffito – technika zdobienia ścian budynku polegająca na nakładaniu na mur kilku warstw różnokolorowych tynków, a następnie zeszkrobywaniu warstw wierzchnich według ustalonego wzoru, tak aby powstał barwny ornament.

Zmienił się wygląd wielu miast – bogacące się mieszczaństwo wznosiło lub przebudowywało dotychczasowe ratusze, kamienice i świątynie różnych wyznań. W **Kra-kowie** przebudowano między innymi **Sukiennice**. Perłą sztuki renesansowej stał się **Zamość** – miasto, którego fundatorem był kanclerz i hetman wielki koronny **Jan Zamoyski**. Natomiast **we Lwowie** powstała między innymi **kaplica Boimów** znajdująca się w pobliżu katedry katolickiej. Nosi ona już cechy stylu **maniery-stycznego** (zobacz s. 23), w którym wzniesiono także na początku XVII w. lwowski **kościół i klasztor bernardynów**. W Prusach Królewskich, zwłaszcza w Gdańsku, przeważały wpływy manieryzmu niderlandzkiego i związanej z nim mieszczańskiej kultury Niderlandów. W tym stylu powstały **Wielka Zbrojownia i Złota Brama**.

Zamość, plan miasta z końca XVI w.
(opublikowany w 1618 r.)

Układ Zamościa zaprojektował włoski architekt Bernardo Morando. Jego plan zrealizowano w latach 1579–1603. Miasto było ważnym ośrodkiem gospodarczym i kulturalnym, pełniło przy tym funkcje reprezentacyjne. Nowoczesne fortyfikacje i arsenał sprawiały, że miasto stanowiło zarazem twierdzę. Wszystkie ulice zaprojektowano pod kątem prostym. Wzniesione zostały również świątynie w stylu renesansowym: kolegiata katolicka, cerkiew prawosławna, synagoga żydowska i kościół ormiański. Wydzielony teren zajmowały pałac będący rezydencją Zamoyskiego oraz ufundowana przez niego akademicka wraz z budynkami bursy i drukarnią.

Renesansowy ratusz w Poznaniu

Ratusz w obecnym renesansowym kształcie powstał w latach 1550–1560. Słynny zegar z koziołkami – dzieło poznańskiego mistrza ślusarskiego – pochodzi z 1551 r. Między łukami arkad parteru umieszczono parami kobiece alegorie cnót: cierpliwość (z owcą) i roztropność (z lustrem), miłość (z dwojgiem dzieci) oraz sprawiedliwość (z wagą i mieczem), wiara (z kielichem i mieczem) oraz nadzieja (z kadzielnicą i słońcem), męstwo (ze złamaną kolumną) i umiarkowanie (przelewające wodę z dzbanu do misy). Klasycystyczny hełm wieńczący wieżę pochodzi z XVIII w.

Wielka Zbrojownia, nazywana Arsenalem, w Gdańsku, początek XVII w.

Zbudowana z drobnej, czerwonej holenderskiej cegły zdobionej dekoracjami z piaskowca oraz bogatymi złoceniami jest najokazalszym świeckim budynkiem w stylu manierystycznym w Gdańsku.

Twórcy epoki odrodzenia

Okres renesansu to **złoty wiek** rozwoju **kultury polskiej**, między innymi czas **narodzin literatury** tworzonej w **języku narodowym**. Przyczyniła się do tego także reformacja z jej postulatem tłumaczenia tekstów biblijnych. Ważnym wydarzeniem było ukazanie się **polskiego przekładu Psałterza Dawidowego** autorstwa kalwinisty **Mikołaja Reja** oraz tłumaczenia całości **Pisma Świętego** dokonanego przez polskich protestantów (tzw. **Biblia brzeska**). Pod koniec XVI w. został wydany **katolicki przekład Biblii** w tłumaczeniu jezuitę **Jakuba Wujka**. Odegrał on doniosłą rolę w nauczaniu Kościoła katolickiego w Polsce (obowiązywał do XX w.) i w kształtowaniu się polszczyzny.

rozwój literatury
w języku narodowym

przekłady Pisma
Świętego

Wśród pisarzy polskich epoki odrodzenia wymienić należy poetów **Jana Dantyszka**, tworzącego w języku łacińskim i polskim, oraz **Klemensa Janickiego** (piszącego wyłącznie po łacinie). **Łukasz Górnicki** ogłosił własną wersję *Dworzanna* Baldassare Castiglione zatytułowaną ***Dworzanin polski***. Przedstawił w niej ideał życia dworskiego przystosowany do polskich realiów. Tego typu **parafrazy** (przeróbki, a nie dosłowne tłumaczenia) dzieł innych autorów były typowe dla omawianej epoki. Parafrazy starotestamentowego **Psałterza Dawidowego** dokonał **Jan Kochanowski**. Dzieło to uznaje się za jedno z największych osiągnięć literatury polskiej w XVI w. Kochanowski tworzył również żartobliwe fraszki, poważne treny poświęcone zmarłej córce oraz filozoficzno-patriotyczne pieśni. Wybitnym dziełem rodzącej się literatury narodowej, dorównującym swoim poziomem ówczesnej twórczości europejskiej, okazała się jego ***Odprawa posłów greckich***. Tragedia ta, przestrzegająca przed upadkiem państwa polskiego i wzywająca do reform, została nie tylko wydana drukiem, lecz także wystawiona na scenie.

Psałterz Dawidów Jana Kochanowskiego z 1579 r.

Kochanowski pracował nad parafrazami 150 psalmów wiele lat i później uznawał je za najdoskonalsze w swoim dorobku.

Pierwszym pisarzem, który tworzył wyłącznie w języku polskim, był **Mikołaj Rej**. W opublikowanej w 1543 r. *Krótkiej rozprawie między trzema osobami, Panem, Wójtem i Plebanem* zaprezentował szlachecki program reformy państwa, krytykując przy tym nadużycia duchowieństwa i zamykanie szlachty do życia w zbytku.

W XVI w. ukazały się pierwsze słowniki języka polskiego i podręczniki gramatyki. **Język polski wypierał łacinę** z życia publicznego – po polsku zaczęto ogłaszać konstytucje sejmowe i wyroki sądów.

Ważne miejsce wśród ukazujących się publikacji zajęły dzieła o **tematyce ustrojowej i społecznej**. Polscy myśliciele podzielali zainteresowania europejskich humanistów. Międzynarodowy rozgłos zdobyła publicystyka społeczno-polityczna **Andrzeja Frycza Modrzewskiego**, zwłaszcza napisane po łacinie i opublikowane w 1551 r. dzieło *De Republica emendanda (O poprawie Rzeczypospolitej)*. Ów traktat polityczny zawierał program przebudowy państwa, w którym miały obowiązywać rozumne rządy i obyczaje, równość obywateli wobec prawa, tolerancja, wolność myślenia, rozwój nauki i świeckie szkolnictwo. Modrzewski opowiadał się także za utworzeniem polskiego Kościoła narodowego. W swoich rozważaniach odwoływał się do myślicieli antycznych (w tym Arystotelesa i Cyserona) oraz sobie współczesnych (Erazma z Rotterdamu).

dzieła o tematyce społeczno-ustrojowej

Marcin Bielski, replika drzeworytu z XVI w.

Powodzeniem cieszyła się również publicystyka polityczna i religijna **Stanisława Orzechowskiego**. Odrzucał on równościowe koncepcje Modrzewskiego i był zwolennikiem ideologii szlacheckiej, dostrzegającej jedynie we własnym stanie prawdziwych obywateli kraju. W początkowym okresie swojej działalności wstąpił się jako krytyk obyczajowości panującej w Kościele (mimo że był księdzem katolickim, sympatyzował z luteranizmem). Ponadto opowiadał się za zniesieniem celibatu duchowieństwa.

Nastąpił rozwój wiedzy z zakresu geografii czy historii, widoczny także w publikowanych książkach. **Maciej z Miechowa** był autorem *Traktatu o dwóch Sarmacjach* opisującego tereny Europy Środkowo-Wschodniej i zamieszkujące je niegdyś ludy. **Marcin Bielski** stworzył *Kronikę wszystkiego świata* – dzieło historyczno-literackie z elementami baśniowymi, przedstawiające po raz pierwszy w języku polskim dzieje powszechne. Historię Polski opisał po łacinie sekretarz królewski, późniejszy biskup warmiński **Marcin Kromer**.

Inne ze swoich dzieł poświęcił obyczajom mieszkańców Rzeczypospolitej, jej gospodarce i ustrojowi. Autorem pierwszych map wschodniej Europy i Polski był **Bernard Wapowski**. Teoria heliocentryczna wyłożona przez **Mikołaja Kopernika** w dziele *O obrotach sfer niebieskich* zajęła z czasem istotne miejsce w rozwoju europejskiej myśli naukowej.

teoria heliocentryczna

Rozwój szkolnictwa

W XVI w. zwiększyła się liczba szkół parafialnych. Dynamiczny rozwój objął natomiast przede wszystkim szkolnictwo średnie – dotyczyło to zwłaszcza **protestanckich gimnazjów**. Pod koniec XVI w. zaczęło się prężniej rozwijać **szkolnictwo katolickie**. Powstawały wówczas **kolegia jezuickie** kształcące głównie synów szlacheckich, które poziomem nauczania dorównywały szkołom protestanckim, a nawet je przewyższały. Zarówno gimnazja, jak i kolegia podejmowały w znacznej mierze program edukacji humanistycznej. Kładły duży nacisk na kształcenie w sferze kultury antycznej, edukowały w duchu kontrreformacji, rozwijającej się w Polsce od przełomu XVI i XVII w.

rozwój szkolnictwa
średniego

Planowano założenie nowych szkół wyższych, ale starania te powiodły się jedynie w przypadku **Akademii Wileńskiej** (powstała w 1579 r. poprzez przekształcenie kolegium jezuickiego). Podjęta przez Jana Zamoyskiego pod koniec wieku próba założenia **Akademii w Zamościu** zakończyła się tylko częściowym sukcesem. Mimo uzyskanego przywileju papieskiego akademia nie zdołała szerzej rozwinąć swojej działalności. **Akademia Krakowska**, po okresie świetności w XV i na początku XVI w., od połowy stulecia przeżywała kryzys – zaczęła tracić międzynarodowe znaczenie i przeobrażać się w uczelnię lokalną. Chętniej studiowali na niej synowie mieszczan niż szlachty, którzy za to często udawali się na **studia zagraniczne**, zwłaszcza do Włoch.

Pieczęć Akademii Zamojskiej

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób humanizm i kultura renesansowa dotarły na ziemie polskie.
2. Wymień najważniejszych twórców sztuki renesansowej w Polsce i ich dzieła.
3. Poszukaj informacji na temat zabytków architektury renesansowej na terenie regionu, w którym mieszkasz. Przygotuj na ich temat krótką prezentację.
4. Scharakteryzuj literaturę i myśl społeczno-polityczną polskiego renesansu. Przygotuj wypowiedź ustną na temat ideałów, jakie odzwierciedlały dzieła najwybitniejszych twórców literatury pięknej i pisarzy politycznych. Wykorzystaj również wiedzę uzyskaną na lekcjach języka polskiego.
5. Wskaż twórców kultury odrodzenia w Polsce, których osiągnięcia uważasz za szczególnie ważne. Uzasadnij swój wybór.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 100 • **Myśl humanistyczna** oddziaływała na ziemię polskie, poczynając od 2. połowy XV w. Jej propagatorami byli wówczas m.in.: Włoch **Kallimach** oraz polscy pisarze i myśliciele: **Grzegorz z Sanoka** i **Jan Ostroróg**.
- s. 101 • **Ośrodkami kultury renesansowej**, z których promieniowała kultura humanistyczna i sztuka renesansowa, były dwór królewski w Krakowie, dwory możnowładcze i biskupie oraz największe miasta.
- s. 101 • **Sztuka renesansowa** zaczęła się rozwijać pod patronatem dworu **Zygmunta Starego** i **Bony Sforzy**.
- s. 102 • Za wybitne dzieła **architektury renesansowej** w Polsce uważa się m.in.: Zamek Królewski i Kaplicę Zygmuntowską przy katedrze na Wawelu, Sukiennice w Krakowie, pałace w Krasie, Baranowie Sandomierskim, Pieskowej Skale i Książu Wielkim. W stylu renesansowym powstawały też miejskie ratusze i kamienice.
- s. 105 • Największy wkład w rozwój **literatury w języku polskim** wnieśli **Mikołaj Rej** i **Jan Kochanowski**. Do rozwoju polszczyzny przyczyniły się ponadto liczne **przekłady Pisma Świętego** na język polski, w tym katolicka Biblia Jakuba Wujka.
- s. 106 • Najwybitniejszymi przedstawicielami **myśli społeczno-politycznej** epoki renesansu na ziemiach polskich byli **Andrzej Frycz Modrzewski** (autor *O poprawie Rzeczypospolitej*) i **Stanisław Orzechowski**.
- s. 106 • Wielkim osiągnięciem była teoria **heliocentryczna** opracowana przez **Mikołaja Kopernika**.
- s. 107 • W połowie XVI w. nastąpił rozwój **szkolnictwa** średniego, najpierw protestanckiego, a pod koniec wieku katolickiego (kierowanego przez jezuitów). Powstały wyższe szkoły w Wilnie i Zamościu.

5. Unia lubelska i narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny i okoliczności zawarcia unii realnej polsko-litewskiej (unia lubelska);
- dowiesz się, jakie zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów zostały określone postanowieniami unii lubelskiej;
- przeczytasz o następstwach unii lubelskiej.

Przyczyny zawarcia unii realnej Polski i Litwy

W pierwszym okresie swojego panowania **Zygmunt August** był przeciwny zacieśnieniu unii między Polską a Litwą, co stanowiło jeden z **postulatów ruchu egzekucyjnego**. Modyfikacja zasad, na jakich opierał się związek obu państw, oznaczałaby zmianę charakteru uprawnień Jagiellonów do tronu litewskiego. Dotychczas na Litwie, przeciwnie niż w Koronie, byli oni władcami dziedzicznymi. Po zmianach staliby się monarchami elekcyjnymi także i w Wielkim Księstwie Litewskim, co osłabiłoby ich pozycję w państwie. Kiedy jednak król zaczął sobie zdawać sprawę, że może nie doczekać się dziedzica tronu, zmienił stanowisko. Wsparcie idei ściślejszego zespolenia obu państw zbliżyło go wówczas do ruchu egzekucyjnego. Ponadto władca potrzebował poparcia szlachty polskiej w toczącym się konflikcie o Inflanty, musiał więc brać pod uwagę jej postulaty, w tym te dotyczące **zawarcia – zamiast unii personalnej – unii realnej z Litwą**.

postulaty ruchu
egzekucyjnego

Unia realna – związek dwóch lub więcej państw, które prowadzą wspólnie politykę międzynarodową i których część instytucji władzy państwowej jest wspólna.

Wobec **braku męskiego potomka Zygmunta Augusta** przed państwem polsko-litewskim stanęła perspektywa wygaśnięcia dynastii jagiellońskiej. Ponieważ związek obu państw opierał się dotychczas na osobie monarchy, **oznaczałoby to jego rozpad**. Nie chciała do tego dopuścić **strona polska** oraz **średnia szlachta litewska**, które widziały swój interes w istnieniu wspólnego państwa. **Możliwi władcy litewscy** pragnęli pełnej odrębności Litwy, gotowi byli jedynie wyrazić zgodę na wybór wspólnego władcy i sojusz przeciwko wspólnym wrogom. Oni także nie chcieli

Pieczęcie, którymi posługiwał się Zygmunt August. Widoczne są na nich herby Polski (orzeł w koronie) i Litwy (Pogoń, czyli rycerz na koniu).

zwolennicy
i przeciwnicy unii
realnej

całkowicie zrywać z Królestwem Polskim, między innymi z powodu zagrożenia ze strony Moskwy.

Możnowładztwo i szlachta polska liczyły, że dzięki nowej unii zyskają **prawo nabywania dóbr ziemskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego** (dotąd nie mogły tego czynić). Natomiast **średnia szlachta litewska** chciała uzyskać takie same **prawa polityczne**, jakie miała polska szlachta. Za rządów Zygmunta Augusta następowało stopniowe upodabnianie systemu ustrojowego Litwy do wzorów polskich. Powstał tam odrębny szlachecki system sądownictwa ziemskiego. Natomiast w 1566 r. utworzono sejmiki, na których szlachta miała wybierać posłów na sejm litewski. Król pozyskiwał w ten sposób dla swojej polityki średnią szlachtę na Litwie. Aby doprowadzić do ściślejszego zespolenia obu państw, trzeba było natomiast przełamać **opór wielkich panów litewskich** – faktycznie rządzących Litwą i **obawiających się utraty wpływów**.

Źródło historyczne

Andrzej Lubieniecki, dziejopisarz z początku XVII w., o perspektywie bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta

Obywatele krajów naszych, i wielcy ludzie i mali, zwątpiwszy o potomku królewskim, tak wyglądali i oczekiwali z bojaźnią tego tam *interregnum* [bezkrólewia], jako sądnego dnia zwykli ludzie, złe sumienie mający, wyglądać. Bo kilka lat przed śmiercią królewską, gdzie się jeno zjechało kilka ludzi duchownych, świeckich, bądź to senatorów, bądź to szlachty, nawet kupców, nigdy nie chybiło, aby nie mieli o przyszłym *interregnum* mówić, a to z wielką bojaźnią i struchleniem. [...] Wątpiąc, aby ludzie swawolni, możni, jakich była pełna Polska, mogli być kiedy od kogo do wspólnej kupy, do sprawy rządu i obrony przywiedzeni i owszem, rozbojów i najazdów domowych [...] wszyscy wyglądali, potem od nieprzyjaciół rozszarpania.

A. Lubieniecki, *Poloneutychia*, Warszawa-Łódź 1982, s. 58.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie nastroje i niepokoje związane ze spodziewaną bezpotomną śmiercią Zygmunta Augusta wyraża autor cytowanego tekstu.

Przebieg rokowań

Na początku 1569 r. zebrał się w Lublinie sejm Królestwa Polskiego, na który przybyli także **posłowie litewscy** wybrani przez szlachtę na sejmikach ziemskich. Przywódcy polskiego ruchu egzekucyjnego wysunęli postulat **inkorporacji (włączenia) Litwy** do Królestwa Polskiego, czemu sprzeciwili się możni litewscy, a także część litewskiej szlachty. Próby wywierania nacisku ze strony króla Zygmunta Augusta spowodowały, że demonstracyjnie opuścili oni Lublin.

negocjacje
w Lublinie

Zamek w Lublinie – fragment dziedzina, widok współczesny

Na zamku lubelskim odbywały się w 1569 r. obrady sejmku, w trakcie którego zawarto unię realną z Litwą. Obecny kształt zamku jest wynikiem wielokrotnej przebudowy. W czasach Zygmunta Augusta stały pochodzące z czasów średniowiecza, widoczne na zdjęciu: wieża (donżon) z XIII w. i Kaplica Trójcy Świętej z XIV w. Łączące je zabudowania pochodzą z XIX w.

inkorporacja
terenów
wschodnich
do Korony

Cztery dni po tym wydarzeniu Zygmunt August, powołując się na swoje prawa dziedzicznego pana Litwy, odłączył od niej **Podlasie**, wcielając je **do Królestwa Polskiego**.

W niecałe dwa miesiące później to samo uczynił z ogromnymi obszarami Wołynia, wschodniego Podola i Ukrainy, czyli **województwami: wołyńskim, bractawskim i kijowskim**. Szlachta litewsko-ruska zamieszkująca te południowe województwa Wielkiego Księstwa Litewskiego nie sprzeciwiła się decyzji króla, masowo składając mu przysięgę jako królowi Polski. Z przynależnością do Królestwa Polskiego wiązała nadzieję na większą pomoc w obronie przed najazdami tatarskimi. Ponadto Zygmunt August pozyskał liczną w tych województwach szlachtę prawosławną, doprowadzając w poprzednich latach do zrównania jej w prawach ze szlachtą katolicką.

Pod presją zaistniałej sytuacji reprezentanci strony litewskiej powrócili do rokowań. Ostatecznie zgodzili się na **unię realną obu państw**, uzyskując przy tym gwarancję, że Wielkie Księstwo Litewskie w okrojonych granicach nie zostanie włączone do Korony Polskiej. **1 lipca 1569 r. nastąpiło uroczyste zaprzysiężenie unii lubelskiej** przez polskich oraz litewskich senatorów i posłów.

uroczyste
zaprzysiężenie

Zaprzysiężenie unii lubelskiej w wyobrażeniu Jana Matejki. Obraz namalowany w 300. rocznicę wydarzenia, 1869 r.

W centrum obrazu z uniesionym krzyżem stoi król Zygmunt August. Wokół niego są zgromadzeni hierarchowie kościelni i sprawujący najwyższe godności świeckie panowie polscy i litewscy. Podobnie jak inne dzieła Matejki obraz ma charakter symboliczny. Niektórych z wyobrażonych postaci nie było w Lublinie, niektóre nawet już wówczas nie żyły, jednak ze względu na swoją działalność miały związek z tym historycznym aktem politycznym.

Postanowienia unii lubelskiej

postanowienia unii
lubelskiej

W wyniku zawartej **unii** powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**. Składała się ona z dwóch krajów: **Królestwa Polskiego** i **Wielkiego Księstwa Litewskiego** – połączonych odtąd nie tylko osobą **monarchy**, lecz także **wspólnym sejmem** i prowadzących **wspólną politykę zagraniczną**. W izbie poselskiej zasiadali posłowie koronni i litewscy, a w senacie – biskupi, ministrowie oraz wojewodowie i kasztelanowie z Korony i Litwy. Do sejmu weszli też przedstawiciele **Prus Królewskich**, które dotąd zachowywały znaczną odrębność, a teraz zostały silniej zespolone z Koroną. Izba poselska po zawarciu unii liczyła od 140 do 170 posłów (w tym 48 z Litwy), a w XVII w. – blisko 200. Przyszli **władcy Rzeczypospolitej** mieli być **wybierani wspólnie** przez szlachtę koronną i litewską.

Oddzielne pozostały **urzędy centralne** oraz **język urzędowy** – na Litwie był to wówczas język ruski, a w Koronie – łacina, wypierana jednak coraz bardziej przez język polski. Na Litwie dopiero w końcu XVII w. język ruski został zastąpiony polskim. **Prawo** litewskie ujednolicane było kolejnymi regulacjami (statuty litewskie z lat 1529, 1566 i 1588). Choć upodabniało się pod wieloma względami do polskiego, pozostawało odrębne. Korona i Litwa miały odrębne **armie**. Najwyższa władza nad całością wojsk spoczywała przy tym w rękach wspólnego monarchy. Wprowadzo-

no jedną monetę, ale zachowano odrębny **skarb** koronny i litewski.

W wyniku zawarcia unii lubelskiej szlachta litewska została w pełni zrównana z polską (koronną) w zakresie praw i przywilejów. Tworzyły one **szlachecki naród polityczny**, rządzący Rzeczpospolitą wspólnie z monarchą. Różnice wyznaniowe i etniczne nie miały większego znaczenia, liczyła się przynależność stanowa. Członkowie stanu szlacheckiego zyskali możliwość nabywania ziemi i osiedlania się w obu krajach.

Akt unii lubelskiej, 1 lipca 1569 r.

Źródło historyczne

Fragmenty aktu unii lubelskiej

W Imię Pańskie, Amen. Ku wiecznej pamięci sprawy niżej opisanej. My, prałaci i panowie, rada tak duchowna, jako i świecka, i posłowie ziemscy Korony Polskiej, na tym walnym a z pany radami i posły i inszymi stany Wielkiego Księstwa Litewskiego spólnym lubelskim sejmie będący [...] oznajmujemy [iż] takie niżej opisane traktaty i namowy między sobą uczyniliśmy: [...]

3. Iż już Korona i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spólna Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła.

4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznymi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spólny rozkazywał, który spólnymi głosy od Polaków i Litwinów obran [...].

8. Sejmy i rady [senat] ten oboj naród ma zawsze mieć wspólne koronne pod królem polskim panem swym i zasiadać tak panowie między pany osobami swemi, jako posłowie między posły i radzić o wspólnych potrzebach, tak na sejmie, jako i bez sejmu w Polsce i w Litwie [...].

9. Też [...] aby J[ego] K[rólewska] Mość prawa, przywileje, tak wszem ziemiom i narodom tak Korony Polskiej, jako i W[ielkiego] Księstwa Litewskiego i ziemiom do nich należącym wszelakim pismem nadane i wolności, dostojęństwa, prerogatywy, urzędy wszystkie obojga narodu całe i nieporuszone zachował.

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, nr 20, Ustrój Polski w XVI–XVIII wieku, oprac. W. Szczygalski, Warszawa 1960, s. 19.

Ćwiczenie

Omów zasady ustrojowe zawarte w cytowanych punktach aktu unii lubelskiej.

Rzeczpospolita Obojga Narodów po unii lubelskiej z 1569 r.

Ćwiczenia

1. Omów zasięg terytorialny Rzeczypospolitej Obojga Narodów po unii lubelskiej i wskaż, jakie obszary znajdowały się w granicach Korony, a jakie – w granicach Litwy.
2. Przeanalizuj mapę i wymień lenna państwa polsko-litewskiego.

Następstwa unii i powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów

polonizacja
litewskich elit

Włączenie się szlachty litewskiej w obręb jednolitego dla całej Rzeczypospolitej systemu społeczno-ustrojowego ułatwiło przenikanie w krąg elit litewskich nie tylko ideałów politycznych, lecz także kultury i języka polskiego. Procesy te dopiero z czasem nabrały tempa, ale oznaczały stopniową **polonizację** szlachty, a w mniejszym stopniu też mieszczaństwa na Litwie. Z ziem Korony przenikały prądy reformacyjne, a później religia katolicka – rozprzestrzeniająca się kosztem prawosławia. Oddziaływały idee humanistyczne i sztuka renesansowa, a później barokowa. Zapożyczano także sposoby gospodarowania i kształtowania relacji społecznych. Z drugiej strony wschodnie terytoria Rzeczypospolitej stanowiły pomost, przez który **oddziaływała na ziemie polskie kultura orientu**, głównie turecka. Pogłębiło to istniejące już wcześniej w polskiej kulturze wpływy Wschodu.

Polski znaczek pocztowy z 1938 r. upamiętniający unię lubelską. Należał do serii historycznej wydanej w 20. rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości.

Panorama Grodna w 1575 r. na sztychu pochodzącym z atlasu świata wydanego w Kolonii w końcu XVI w.

Grodno leżące w województwie trockim Wielkiego Księstwa Litewskiego, niedaleko granicy z Koroną Polską, przeżywało rozwój ekonomiczny i kulturalny. Było ważnym ośrodkiem politycznym. Od 2. połowy XVII w. do końca istnienia Rzeczypospolitej co trzeci sejm odbywał się w Grodnie.

Nadbramna cerkiew św. Trójcy w Ławrze Peczerskiej w Kijowie, początek XVII w.

Prawosławny metropolita kijowski Piotr Mohyla na portrecie z XVII w.

Ławra Peczerska to najstarszy zespół klasztorny w Kijowie. W 1. połowie XVII w. jej archimandryta (odpowiednik opata w klasztorach katolickich), a następnie prawosławny metropolita kijowski Piotr Mohyla stworzył tu prężny ośrodek kultury prawosławnej. Miał szczególnie duże zasługi w rozwoju szkolnictwa i drukarstwa. Był też autorem dzieł teologicznych i liturgicznych. Uważano go za wielkiego odnowiciela prawosławia na ziemiach ukraińskich (jest świętym kościoła prawosławnego). Jednocześnie był zwolennikiem pojednania między wyznaniem, a kultury łacińska i polska miały na niego znaczny wpływ.

Wielu historyków wskazuje na negatywne z punktu widzenia interesów Korony Polskiej **konsekwencje włączenia do niej południowych ziem litewskich** (Ukrainy). Przesuwało to **punkt ciężkości polskiej polityki zagranicznej na wschód**, narażało na ciągłe konflikty z Rosją i Turcją. Zainteresowanie szlachty możliwością ekspansji ekonomicznej na przyłączonych terenach powodowało, że więcej działań podejmowano w tym kierunku niż w odniesieniu do polskich interesów zachodnich (Śląsk) czy północnych (Morze Bałtyckie). Z drugiej strony należy zauważyć, że w orbitę konfliktu z Moskwą wciągał Koronę sam fakt istnienia unii z Litwą, natomiast do nieporozumień z Turcją przyczyniała się granica z jej mołdawskim lennem. Zatem konflikty te tak czy inaczej były nieuniknione, a ekspansja w kierunku południowo-wschodnim wzmocniła gospodarczo Rzeczpospolitą.

Nie nastąpiło w Rzeczypospolitej spodziewane **osłabienie pozycji magnatów** względem ogółu szlachty. Rody koronne i litewskie wchodziły w związki rodzinne i budowały **wielkie kompleksy dóbr**, głównie **na ziemiach wschodnich**, które stanowiły podstawę ich pozycji politycznej.

nowy kierunek
polityki
zagranicznej

umocnienie pozycji
magnaterii

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego doszło do zawarcia unii realnej polsko-litewskiej (unii lubelskiej) i dla kogo takie rozwiązanie było korzystne.
2. Scharakteryzuj zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów określone w akcie unii lubelskiej.
3. Przedstaw następstwa unii i powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 109 • **Zygmunt August** poparł w latach 60. XVI w. **postulaty ruchu egzekucyjnego zacieśnienia unii z Litwą**. Wiązało się to m.in. z **perspektywą wygaśnięcia dynastii Jagiellonów**, ponieważ król nie pozostawił męskiego potomka.
- s. 109 • **Średnia szlachta litewska** popierała projekt zastąpienia unii personalnej unią realną, gdyż dążyła do uzyskania takich samych praw politycznych jak szlachta polska (koronna). **Możnowładztwo litewskie** sprzeciwiało się unii, gdyż obawiało się utraty swojej pozycji politycznej.
- s. 110 • W 1569 r. zebrał się w **Lublinie** sejm, na który przybyli także posłowie litewscy. W jego trakcie prowadzono **negocjacje w sprawie nowych zasad unii polsko-litewskiej**.
- s. 111 • Zygmunt August, aby wywrzeć nacisk na stronę litewską, odłączył od Wielkiego Księstwa Litewskiego i **przyłączył do Korony Polskiej województwa: podlaskie, wołyńskie, braclawskie i kijowskie**.
- s. 111 • Ostatecznie **akt unii realnej** został zaprzysiężony 1 lipca 1569 r. Powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**.
- s. 112 • Polska i Litwa połączone były odtąd nie tylko osobą monarchy, lecz także **wspólnym sejmem i polityką zagraniczną**. Oddzielne pozostały **urzędy centralne, prawo, armia i skarb**.
- s. 114 • Po unii lubelskiej nasilił się proces przenikania kultury i języka polskiego na Litwę oraz ruskie województwa Korony. **Tamtejsze elity społeczne** ulegały stopniowo **polonizacji**.
- s. 115 • Polska była odtąd **silniej zaangażowana w politykę wschodnią** – zmagania z Rosją i Turcją.
- s. 115 • Polska i litewska **magnateria** umocniła z czasem swoją pozycję ekonomiczną, a w konsekwencji polityczną, poprzez **rozbudowę posiadłości ziemskich** na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej.

6. Pierwsze wolne elekcje i ich wpływ na kształtowanie się systemu ustrojowego Rzeczypospolitej

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, w jaki sposób zostały ukształtowane reguły obowiązujące w czasie bezkrólewia oraz na czym polegała wolna elekcja;
- dowiesz się, czym były akt konfederacji warszawskiej oraz artykuły henrykowskie;
- przeczytasz o okolicznościach towarzyszących trzem pierwszym wolnym elekcjom;
- zapoznasz się z działaniami Stefana Batorego w zakresie polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Pierwsze bezkrólewie

W 1572 r. zmarł król **Zygmunt August**. Nie pozostawił po sobie syna. W czasach Jagiellonów o wyborze nowego władcy Polski decydowali głównie możni zgrupowani w radzie królewskiej, a następnie w **senacie**. Tron litewski natomiast był obejmowany na mocy praw dziedzicznych. Panujący władca wyznaczał spośród synów swojego następcę, choć bywało i tak, że we wskazaniu nowego wielkiego księcia rolę ogrywało możnowładztwo litewskie. Decyzje podjęte w związku z unią lubelską ustanawiały **nowe zasady elekcji**. Już wcześniej Zygmunt August przekazał swoje prawa dziedziczne do korony litewskiej sejmowi polskiemu. Postanowienia unii z 1569 r. mówiły o **wspólnym wyborze monarchy przez Polaków i Litwinów**. Nie precyzowały jednak, jak to ma się odbywać ani kto będzie miał prawo oddać głos podczas elekcji.

Do pierwszych decyzji podjętych po śmierci Zygmunta Augusta należało ustalenie, że funkcję **interrex**a, czyli osoby zastępującej tymczasowo władcę w okresie **bezkrólewia**, ma pełnić **prymas Polski**. Był nim wówczas arcybiskup gnieźnieński **Jakub Uchański**. Nie miał on jednak wszystkich uprawnień króla. Władza w poszczególnych regionach kraju należała do zawiązanych w poszczególnych województwach **konfederacji szlacheckich** zwanych **kapturami**. Stały one na straży bezpieczeństwa wewnętrznego. Ważną kwestią była sprawa **sądownictwa**. Ponieważ zgodnie z prawami Rzeczypospolitej sądy orzekały w imieniu króla, w sytuacji, gdy brakowało panującego, zaprzestały one działalności. Skonfederowane sejmiki szlacheckie powołały zatem **sądy kapturowe**, które spełniały funkcję wymiaru sprawiedliwości w czasie bezkrólewia. Orzekały przede wszystkim w odniesieniu do spraw kryminalnych i związanych z zagrożeniem porządku publicznego.

okres bezkrólewia

Bezkrólewie – czas od śmierci (lub abdykacji) króla do koronacji jego następcy. Podczas pierwszego bezkrólewia ustalono, że instytucjami władzy tymczasowej mają być interrex i sądy kapturowe. Zasady te obowiązywały w czasie wszystkich kolejnych okresów bezkrólewia.

Konfederacja – związek zawiązywany na określony czas w celu wymuszenia na władcy jakiegoś celu politycznego, ewentualnie działający w jego zastępstwie. Decyzje podczas konfederacji podejmowano większością głosów, a nie jednogłośnie.

Na początku 1573 r. zebrał się **sejm konwokacyjny**. Był to nowy rodzaj sejmiku, zwoływany odtąd zawsze przed wyborem kolejnych władców Rzeczypospolitej, mający za zadanie przygotować elekcję, a zwłaszcza wskazać jej termin. Pierwszy sejm konwokacyjny musiał przy tym ostatecznie ustalić zasady, na podstawie których odbędzie się wybór króla. Pod naciskiem reprezentujących średnią szlachtę zwolenników ruchu egzekucyjnego uzgodniono, że uprawnieni do udziału w elekcji są **wszyscy członkowie stanu szlacheckiego**, a nie tylko senatorowie. Na wyznaczone **w pobliżu Warszawy** miejsce przeprowadzenia wyboru króla (**pole elekcyjne**) mógł przyjechać każdy polski i litewski szlachcic. W ten sposób została ustalona reguła **wolnej elekcji**, określanej inaczej jako elekcja **virilim**, czyli dosłownie „przez [wszystkich] mężów”. Stała się ona odtąd **stałym elementem ustroju I Rzeczypospolitej** aż do uchylecia elekcyjności tronu w Konstytucji 3 maja 1791 r.

wolna elekcja
(elekcja virilim)

Jan Matejko, *Potęga Rzeczypospolitej u zenitu. Złota wolność. Elekcja R.P. 1573*

Matejko w swoim dziele nie odtworzył przebiegu konkretnego zdarzenia, lecz ukazał ideę decydowania o najważniejszych sprawach kraju przez szlachecki naród polityczny.

akt konfederacji warszawskiej

Na sejmie szlachta zapewniła **pokój religijny w kraju**, uchwalając **akt konfederacji warszawskiej**. Przedstawiciele stanu szlacheckiego w dokumencie tym deklarowali, że nie wystąpią przeciwko sobie z powodu różnic w wierze. Ponadto zobowiązywali się przeciwdziałać próbom karania kogokolwiek za wyznawanie odmiennej wiary. Był to sukces **szlachty protestanckiej**, która zyskiwała gwarancje bezpieczeństwa. Dokument stanowił też przykład **tolerancji religijnej**, jaka zwyciężała w Rzeczypospolitej w XVI w. Inne przyjęte rozwiązania oznaczały jednak porażkę protestantów. Dotyczyło to wskazania prymasa jako interrexu (kontrkandydatem był marszałek wielki koronny – kalwinista Jan Firlej). Także wybór okolic Warszawy jako miejsca elekcji był dla nich niekorzystny, gdyż Mazowsze zamieszkiwała liczna katolicka drobna szlachta, która mogła tłumnie stawić się na wybory. Tereny, gdzie przeważali protestanci, znajdowały się znacznie dalej niż Mazowsze.

Akt konfederacji warszawskiej, 1573 r.

Pod dokumentem znalazło się 206 pieczęci przedstawicieli szlachty i możnych, poświadczających akt zawarcia konfederacji warszawskiej. Spośród hierarchów Kościoła katolickiego jako jedyny złożył swój podpis biskup krakowski Franciszek Krasieński.

Źródło historyczne

Fragmenty aktu konfederacji warszawskiej z 28 stycznia 1573 r.

A iż w Rzeczypospolitej naszej jest niezgoda niemała w sprawie religii chrześcijańskiej, zapobiegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi bunt jaki szkodliwy nie wszczął, które po innych królestwach jasnie widzimy, obiecujemy to sobie wspólnie, za nas i potomnych naszych [...], iż którzy jesteśmy rozróżnieni w wierze, pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościele krwie nie przelewać, ani się penować [karać] konfiskatą dóbr, pocziwością [pozbawieniem czci], więzieniem i wygnaniem i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego postępowania żadnym sposobem nie pomagać.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 146–147 (zwroty łacińskie podano w formie przetłumaczonej).

Ćwiczenia

1. Określ, jakie gwarancje składała sobie szlachta, zaprzysięgając pokój religijny w Rzeczypospolitej.
2. Do jakich wydarzeń mogą odnosić się – twoim zdaniem – słowa o szkodliwym buncie, *który po innych królestwach widzimy*? Jak oceniasz akt konfederacji warszawskiej na tle sytuacji religijnej w Europie w 2. połowie XVI w.?

Pierwsza wolna elekcja. Artykuły henrykowskie i *pacta conventa*

W trakcie **pierwszego bezkrólewia** najpoważniejszymi kandydatami do korony byli: **Ernest Habsburg**, syn cesarza Maksymiliana II, oraz **Henryk Walezy** (Walezjusz), **brat króla Francji**. Za Habsburgiem opowiadali się senatorowie; kandydatury tej obawiali się natomiast przedstawiciele ruchu egzekucyjnego i szlachty protestanckiej. Spodziewano się, że podobnie jak cesarz rządziłby on, opierając się na największych rodach możnowładczych i Kościele katolickim. Pod uwagę brano również inne kandydatury, zwłaszcza cara Rosji Iwana Groźnego oraz króla Szwecji Jana III. **Elekcja odbyła się wiosną 1573 r.** we wsi Kamień koło Warszawy, gdzie zebrało się około 40 tysięcy szlachty. **Na króla wybrano Henryka Walezego**. Przed objęciem tronu postawiono mu jednak warunki sformułowane w tak zwanych **artykułach henrykowskich** oraz w ***pacta conventa***.

wybór Henryka
Walezego

Henryk Walezy na rycinie z XVI w.

artykuły
henrykowskie

W **artykułach henrykowskich** określono **zasady ustrojowe Rzeczypospolitej**. Każdy nowo wybrany władca musiał w przyszłości złożyć przed koronacją przysięgę, że będzie ich przestrzegał. Zobowiązywał się w nich do przestrzegania zasad **wolnej elekcji** i zapewniał, że nie podejmie starań, by uczynić tron polski dziedzicznym. Przrzekał zachować wszystkie dotychczasowe **przywileje szlacheckie**. Ustalano, że **sejm** ma być zwoływany **co 2 lata** na trwającą **6 tygodni** sesję. Ta precyzyjna reguła pojawiła się dopiero w artykułach henrykowskich. Wcześniej częstotliwość zwoływania sejmów i czas ich obrad nie były ściśle określone. Król zobowiązywał się **nie podejmować bez zgody sejmu** decyzji w kwestii nakładania podatków, zwoływania pospolitego ruszenia czy też wypowiedzania wojny. Było to powtórzenie reguł prawnych obowiązujących dotąd w Rzeczypospolitej. W dokumencie znalazł się też zapis o **prawie szlachty do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi** w wypadku, gdyby nie przestrzegał on praw Rzeczypospolitej i przy-

wilejów szlacheckich. Artykuły henrykowskie zawierały również **potwierdzenie postanowień aktu konfederacji warszawskiej**. Henryk Walezy zaprzysiągł wprowadzić wstępnie artykuły jeszcze w Paryżu, jednak ich ostatecznego potwierdzenia miał dokonać w Krakowie podczas koronacji. Wówczas jednak odmówił uczynienia tego. Tak więc dopiero od czasów jego następcy Stefana Batorego zaprzysiężenie artykułów henrykowskich zostało bezpośrednio powiązane ze wstąpieniem władcy na tron.

Ponadto przedstawiono Henrykowi listę zobowiązań w postaci **pacta conventa** (umowy uzgodnione), które miały charakter indywidualnych przyrzeczeń składanych przez nowego władcę szlachcie. O ile treść artykułów henrykowskich była stała, o tyle *pacta conventa* formułowano na nowo przy każdej kolejnej elekcji. Zawierały one obietnice wynikające z aktualnych potrzeb kraju i oczekiwań szlachty. W przypadku Henryka Walezego były to zobowiązania, że Francja nie tylko zawrze sojusz z Rzeczpospolitą, lecz także na potrzeby wojny z Rosją przyśle piechotę liczącą 4000 osób. Ponadto sam król miał przeznaczyć finanse na budowę floty na Bałtyku, spłatę długów poprzedniego władcy, Akademię Krakowską i stypendia dla stu Polaków na kształcenie się we Francji.

Rządy Henryka Walezego w Rzeczypospolitej trwały w praktyce zaledwie kilka miesięcy. Wybrany w maju 1573 r., przybył do kraju dopiero w styczniu **1574 r.** Już **w czerwcu** tego samego roku potajemnie **opuścił Polskę** na wieść o śmierci brata i możliwości odziedziczenia przez siebie korony francuskiej. Przyjął ją jako Henryk III, ostatni Walezjusz na tronie Francji. W Rzeczypospolitej nastąpiło zatem **drugie bezkrólewie**, które trwało ponad rok, gdyż Henryk nie rzekł się tronu polskiego i brano początkowo pod uwagę możliwość jego powrotu.

Pacta conventa Henryka Walezego

Stefan Batory władcą Rzeczypospolitej

Kolejna elekcja nastąpiła ostatecznie **w grudniu 1575 r.** Senatorowie poparli tym razem kandydaturę samego **cesarza Maksymiliana II Habsburga**, a prymas Uchański bez zgody szlachty ogłosił go królem. Zgromadzeni członkowie stanu szlacheckiego, którym przewodzili **Mikołaj Sienicki** i **Jan Zamoyski**, początkowo nie umieli wskazać własnego kandydata. W tej sytuacji zdecydowali się powołać na tron **Annę Jagiellonkę** (siostrę Zygmunta Augusta) oraz jako jej męża **Stefana Batorego, księcia Siedmiogrodu**.

Zwolennicy Batorego okazali się bardziej energiczni w staraniach o wprowadzenie go na tron niż stronnicy Habsburga. Szlacheckie pospolite ruszenie opanowało Kraków. 1 maja **1576 r. Stefan Batory** poślubił w krakowskiej katedrze Annę Jagiellonkę i został **koronowany na króla**. Zwolennicy Maksymiliana Habsburga stopniowo przechodzili na stronę Batorego. Jako ostatni spośród senatorów dał się przekonać prymas Uchański. Jedynie opór Gdańska nowy władca musiał przełamać z użyciem siły zbrojnej. W tym czasie zmarł cesarz Maksymilian uważający się wciąż za polskiego króla.

koronacja Stefana
Batorego

Król sprawował władzę w Rzeczypospolitej wraz z grupą najwyższych dostojników zarówno spośród grona swoich zwolenników, jak i przeciwników, których pozyskiwał z pomocą nominacji. Jego najbliższym współpracownikiem był **Jan Zamoyski**, mianowany kolejno: kanclerzem wielkim koronnym, starostą krakowskim i hetmanem wielkim koronnym. Dobrze początkowo stosunki Batorego ze szlachtą zaczęły się z czasem psuć, gdyż część jej przedstawicieli niepokoiło umacnianie się władzy królewskiej. Niechętnie patrzono też na wpływy, jakie osiągnął Zamoyski.

Jan Zamoyski na obrazie nieznanego autora z przełomu XVI i XVII w.

Jan Zamoyski (1542–1605) pochodził z niezbyt zamożnej szlachty, sięgnął jednak po najwyższe godności w kraju i zgromadził w ciągu swojej kariery wiele majątności, zyskując status magnata. W młodości studiował na kilku zagranicznych uczelniach, w tym w Padwie, której został w 1563 r. rektorem. Uzyskał tam doktorat obojga praw (kanonicznego i rzymskiego). Był sekretarzem króla Zygmunta Augusta, a później najbliższym doradcą Stefana Batorego i współtwórcą sukcesów króla. Przewodził szlachcie w okresie pierwszych elekcji i miał decydujący wpływ na kształtowanie się przyjętych wówczas zasad ustrojowych (w tym elekcji **viritem**). Po śmierci Batorego doprowadził do wyboru i koronacji Zygmunta III Wazy, jednak bardzo szybko znalazł się wobec niego w opozycji.

Anna Jagiellonka w stroju koronacyjnym na obrazie Marcina Kobera z 1576 r.

Stefan Batory na obrazie Marcina Kobera z 1583 r.

Stefan Batory okazał się znakomitym wodzem, czego dowód dał w związku z **odnowionym konfliktem z Rosją o Inflanty**. W 1577 r. Iwan Groźny rozpoczął na dużą skalę działania wojenne, aby przyłączyć to terytorium do państwa rosyjskiego. Przeciwwstawili mu się wojska Rzeczypospolitej oraz Szwecji. W związku z tym kampania rosyjska – choć prowadzona z sukcesami – się przedłużała. Batory sam planował już wcześniej wojnę z Rosją, gdyż zamierzał odzyskać wschodnią część Inflant i tereny utracone w poprzednich wojnach przez Litwę.

Aby sfinansować działania wojenne, król potrzebował zgody szlachty na uchwalenie przez sejm podatków. Mimo że początkowo

nie chciała ona wojny, zyskał jej przychylność, zgadzając się na **reformę sądownictwa**. Były to ostatnie wielkie zwycięstwo ruchu egzekucyjnego i realizacja jego postulatu wprowadzenia **najwyższej odwoławczej instytucji sądowej obieranej**

Trybunał Koronny

przez szlachtę. Dotąd odwołania od wyroków sądów niższych instancji rozpatrywał osobiście król w trakcie obrad sejmiku. Ponieważ nie był on w stanie podołać wielkiej liczbie wnoszonych spraw, wydawanie przez niego wyroków przeciągało się latami.

W 1578 r. król wyraził zgodę na powołanie **Trybunału Koronnego** dla ziem Korony Polskiej, a w 3 lata później analogicznego Trybunału Litewskiego dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Trybunał Koronny zbierał się na przemian w **Piotrkowie** i **Lublinie**. Członkowie obu trybunałów byli wybierani przez szlachtę na sejmikach (odtąd zwoływano w tym celu specjalne sejmiki deputackie) oraz przez kanoników niektórych kapituł katedralnych Kościoła katolickiego. Od tego czasu król sprawował najwyższe sądownictwo tylko w odniesieniu do najpoważniejszych spraw i nie indywidualnie, ale poprzez zasiadanie w sądzie sejmowym (w jego skład oprócz króla wchodził senatorowie oraz od 1588 r. 8 posłów). Do kwestii rozpatrywanych przez sąd sejmowy należały: zdrada państwa, obraza majestatu monarchy, nadużycia i przestępstwa urzędnicze oraz niektóre sprawy skarbowe.

Uzyskane środki finansowe pozwoliły Batoremu na zorganizowanie **licznej i nowoczesnej armii**, w której wzrosła rola najemnej piechoty oraz artylerii i oddziałów sapersko-inżynierskich. Siły Rzeczypospolitej liczyły w trakcie wojny z Rosją około 50 tysięcy żołnierzy. **W 1579 r.** Batory postanowił uderzyć nie w Inflanty, ale w kierunku należących do Rosji twierdz – **Połocka**, a w następnym roku **Wielkich Łuków**. Obie zostały **zdobyte po krótkim oblężeniu**. Pozwoliło to stronie polsko-litewskiej przystąpić **w 1581 r. do oblężenia Pskowa**. Jednocześnie inne oddziały pustoszyły pograniczne ziemie rosyjskie. Wszystkie te działania miały na celu odizolowanie wojsk carskich operujących w Inflantach od ich zaplecza. W tym czasie Szwedzi zajęli Norwegię, odcinając Rosję od Bałtyku, a Tatarzy krymscy dokonali łupieżczych wypraw na południu kraju. W tej sytuacji Iwan Groźny uznał się za pokonanego i przyjął warunki strony polsko-litewskiej kończące wojnę. **W 1582 r.** został podpisany **rozejm z w Jamie Zapolskim**. W wyniku jego postanowień Rosja zobowiązywała się do opuszczenia Inflant i zwrócenia Litwie ziem połockiej.

rozejm w Jamie Zapolskim

Oblężenie Połocka przez wojska Stefana Batorego w 1579 r., ilustracja z epoki

II. „ZŁOTY WIEK” PAŃSTWA POLSKO-LITEWSKIEGO

Rzeczpospolita po zawarciu rozejmu w Jamie Zapolskim w 1582 r.

Śmierć Stefana Batorego w końcu 1586 r. spowodowała, że po raz kolejny na przestrzeni kilkunastu lat szlachta musiała wybrać władcę. Ponownie doszło też do **podwójnej elekcji**. Stronnictwo **antyhabsburskie** opowiedziało się za **Zygmuntem Wazą**, synem króla Szwecji Jana III i Katarzyny Jagiellonki (najmłodszej siostry Zygmunta Augusta). Jego też podczas elekcji w sierpniu 1587 r. ogłosił królem nowy prymas Polski Stanisław Karnkowski. Stronnictwo **prohabsburskie**, skupione wokół rodziny Zborowskich, ogłosiło natomiast w 3 dni później wybór **arcyksięcia Maksymiliana Habsburga** (syna cesarza Maksymiliana II). O tym, że władcą Rzeczypospolitej został Zygmunt Waza, zadecydowała postawa szlachty, która w większości poparła jego wybór. Ostateczne rozstrzygnięcie przyniosło natomiast zwycięstwo wojsk hetmana Zamoyskiego nad siłami arcyksięcia Maksymiliana w **bitwie pod Byczyną** (styczeń 1588 r.).

Zygmunt III Waza w stroju koronacyjnym na portrecie namalowanym prawdopodobnie przez holenderskiego malarza Pietera Soutmana w 1624 r.

kandydatura
Zygmunta Wazy

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jak funkcjonowało państwo w okresie bezkrólewia. Jakie nowe rozwiązania zostały przyjęte?
2. Omów reguły wolnej elekcji władców obowiązujące w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Scharakteryzuj przebieg trzech pierwszych wolnych elekcji. Jakie problemy się z nimi wiązały?
3. Wyjaśnij pojęcia: *sejm konwokacyjny*, *konfederacja warszawska*, *artykuły henrykowskie*, *pacta conventa*.
4. Zaprezentuj trzech pierwszych władców Rzeczypospolitej wybranych w wolnej elekcji. Z których państw pochodzili? W jakich okolicznościach objęli tron?
5. Przedstaw okres rządów Stefana Batorego w Rzeczypospolitej, uwzględniając jego działania w zakresie polityki wewnętrznej i zewnętrznej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Po **śmierci Zygmunta Augusta w 1572 r.** i wygaśnięciu dynastii Jagiellonów nastąpiło **bezkrólewie**. Władzę w zastępstwie króla sprawował interrex, a w terenie – konfederacje szlacheckie (kaptury). s. 117
- Zdecydowano, że nowy władca zostanie wybrany w **wolnej elekcji**. Oznaczało to, że w jego obiorze będzie mógł uczestniczyć **każdy polski i litewski szlachcic** (elekcja *viritim*). s. 118
- W okresie pierwszego bezkrólewia szlachta przyjęła **akt konfederacji warszawskiej** ustanawiający pokój i tolerancję religijną w Rzeczypospolitej. s. 119
- W 1573 r. królem został **Henryk Walezy**. W momencie koronacji musiał zaprzysiąc najważniejsze reguły ustrojowe Rzeczypospolitej zebrane w **artykułach henrykowskich**. To samo czynili odtąd **kolejni królowie**. s. 120
- W 1575 r. w wyniku drugiej wolnej elekcji wybrano **Annę Jagiellonkę** oraz **Stefana Batorego** jako jej przyszłego męża (został koronowany w maju 1576 r., panował do 1586 r.). s. 121
- Aby uzyskać środki finansowe na prowadzenie wojny z Rosją, Stefan Batory zgodził się na powołanie **Trybunałów Koronnego i Litewskiego**, co było ważnym ustępstwem na rzecz szlachty. s. 123
- **Wojna polsko-rosyjska o Inflanty** zakończyła się **rozejmem w Jamie Zapolskim (1582 r.)**, w wyniku którego Rzeczpospolita odzyskała Inflanty i ziemię połocką. s. 123
- W **1587 r.** odbyła się trzecia wolna elekcja i podobnie jak poprzednia miała ona charakter podwójny (królami ogłoszono dwóch kandydatów). Ostatecznie władcą został **Zygmunt Waza**, a konflikt o koronę zakończyła bitwa pod Byczyną. s. 124

Piotrków (obecnie: Piotrków Trybunalski)

Piotrków – po raz pierwszy wzmiankowany w źródłach w 1217 r. – był w średniowieczu ważnym miastem targowym. Prawa miejskie otrzymał na przełomie XIII i XIV w. Za czasów Kazimierza Wielkiego ogłoszono tutaj statuty kodyfikujące prawo ziemskie dla Wielkopolski. Od połowy XV w. w Piotrkowie zbierały się zgromadzenia stanowe, które przekształciły się w sejm walny. Uchwały podjęte na sejmie z 1496 r. (przywileje piotrkowskie) stanowiły ważny moment w procesie umacniania się pozycji społeczno-ekonomicznej szlachty. Od czasu ustanowienia Trybunału Koronnego przez Stefana Batorego miasto stało się miejscem jego obrad na przemian z Lublinem. Stąd też po II wojnie światowej do jego nazwy dodano określenie „Trybunalski”.

Fragment murów obronnych Piotrkowa wraz ze znajdującym się za nimi zespołem klasztornym dominikanek. Mury miejskie zaczęto wznosić w XIV w., za czasów Kazimierza Wielkiego. Ukończone zostały na początku XV w. dzięki fundacji królowej Jadwigi. Zespół klasztorny dominikanek pochodzi z XVII w. i był fundacją szlachecką.

W 1565 r. odbyła się w Piotrkowie dysputa teologiczna między braćmi polskimi a kalwinistą, marszałkiem wielkim koronnym Janem Firlejem. Dotyczyła ona Trójcy Świętej. Firlej liczył na osiągnięcie porozumienia między tymi odłamami protestantyzmu, jednak uzgodnienie kwestii doktrynalnych okazało się niemożliwe.

Kościół farny Piotrkowa, pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła, gotycki – obecny wygląd z elementami barokowymi z XVII w. W tym najstarszym w Piotrkowie kościele, którego początki sięgają XIII w., odbywały się nabożeństwa poprzedzające obrady Trybunału Koronnego.

Zamek Królewski w Piotrkowie z początku XVI w.

Zamek powstał na polecenie Zygmunta I Starego w pierwszym okresie jego panowania. Łączy w sobie elementy gotyckie i renesansowe.

Matka Boża Trybunalska, obraz nieznanego włoskiego artysty z XVI w. Obraz stanowił własność Trybunału Koronnego. Obecnie znajduje się w kościele jezuitów pod wezwaniem św. Franciszka Ksawerego. W 2006 r. obraz został koronowany przez papieża Benedykta XVI. Matka Boża Trybunalska jest patronką polskich parlamentarzystów.

Polski znaczek pocztowy wydany z okazji 400. rocznicy ustanowienia Trybunału Koronnego w Piotrkowie

Zamożne miasto podupadło w połowie XVII w., kiedy to podczas potopu szwedzkiego było dwukrotnie zdobywane przez Szwedów i odbijane przez Polaków. W wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej w 1793 r. znalazło się w zaborze pruskim, następnie w Księstwie Warszawskim, wreszcie po 1815 r. w związany z Rosją Królestwie Polskim. W 1867 r. stało się stolicą guberni – najbardziej uprzemysłowionej w zaborze rosyjskim (w jej granicach znajdowała się m.in. Łódź).

Panorama Piotrkowa z czasów potopu szwedzkiego w połowie XVII w., grafika autorstwa Erika Dahlbergha (czytaj: dalberga)

7. Społeczeństwo i gospodarka państwa polsko-litewskiego w XVI w.

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się ze strukturą terytorialną i ludnościową Rzeczypospolitej w XVI w.;
- dowiesz się, jak funkcjonowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana;
- przeczytasz o poszczególnych stanach społecznych;
- przeczytasz o zróżnicowaniu etnicznym i wyznaniowym oraz o tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej.

Rzeczpospolita w XVI w. – terytorium i ludność

Rzeczpospolita Obojga Narodów pod koniec XVI w. i jej województwa

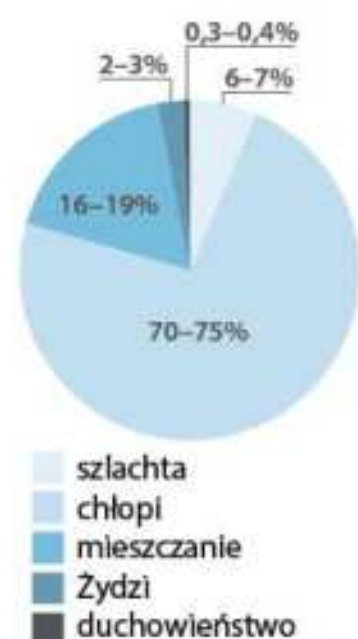
obszar Królestwa
Polskiego i Litwy

Około 1580 r., za panowania Stefana Batorego **terytorium** Rzeczypospolitej Obojga Narodów obejmowało **865 tysięcy km²**. W Europie ustępowało wielkością jedynie Rosji i miało zbliżone rozmiary do europejskiej części Turcji. Od czasów włączenia w 1569 r. południowych województw litewskich do Korony przewyższyła ona obszarem Litwę. Polska obejmowała około 565 tysięcy km², a Litwa 300 tysięcy. W XVI w. terytorium Korony powiększyło się ponadto o **Mazowsze, Pokucie** oraz śląskie księstwa: **oświęcimskie i zatorskie**, które przyłączono formalnie w latach 60. (wcześniej stanowiły polskie lenna). **Inflanty** zostały włączone jako wspólne terytorium Polski i Litwy. Najpoważniejszym ubytkiem była **utrata przez Litwę ziemi smoleńskiej**.

Ówczesną **liczbę ludności** państwa polsko-litewskiego szacuje się na **7,5 do 8 milionów**. Pod tym względem należało ono do średnich krajów (najludniejsza Francja miała ponad dwa razy więcej mieszkańców). Rozmieszczenie ludności było bardzo nierównomierne. Litwa i ziemie ruskie Korony wyróżniały się o wiele mniejszą gęstością zaludnienia niż obszary etnicznie polskie (Małopolska, Wielkopolska, Mazowsze) czy polsko-niemieckie (Prusy Królewskie).

Spółeczeństwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI w. z podziałem na stany

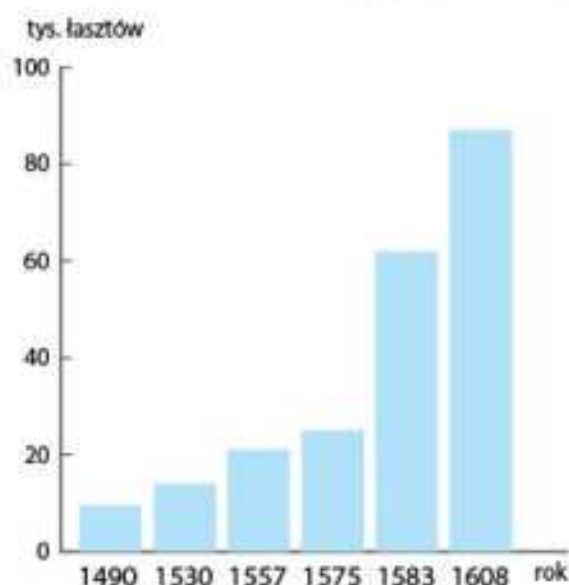
- Przyjmowano dawniej, że **szlachta** stanowiła w Rzeczypospolitej ok. 10% ludności. Obecnie uważa się, że było jej znacznie mniej – prawdopodobnie 6–7%. Mimo to liczba ta okazała się znacznie wyższa niż w większości krajów europejskich, gdzie stan szlachecki obejmował od 1% do 3% ludności. Jedynie szlachta w Hiszpanii i na Węgrzech osiągała podobną liczebność. Zróżnicowanie terytorialne zamieszkiwania szlachty w Rzeczypospolitej było przy tym bardzo duże. W Małopolsce i Wielkopolsce nie przekraczała 5% mieszkańców, a w tej grupie przeważała średnia szlachta. Na Mazowszu jej liczebność zbliżała się do 25%, przy czym dominowała szlachta drobna.
- **Mieszczan** było o wiele więcej na ziemiach polskich wraz z Prusami Królewskimi niż litewsko-ruskich. Prawie wszystkie **duże miasta** leżały na obszarze Korony w granicach sprzed unii lubelskiej. Z punktu widzenia prawnego **Żydzi**, zamieszkujący jeszcze w tym okresie prawie wyłącznie miasta, stanowili odrębny stan i zostali na wykresie uwzględnieni odrębnie.
- **Duchowieństwo** stanowiło liczniejszą grupę w Koronie w jej granicach sprzed 1569 r. niż na ziemiach litewsko-ruskich. Wynikało to z gęstszej sieci parafii na ziemiach polskich. Trzeba pamiętać, że oprócz katolickich duchownych działali w Rzeczypospolitej również duchowni prawosławni i protestanci.
- Procent **ludności chłopskiej** był znacznie wyższy na Litwie niż w Koronie.
- Wykres nie uwzględnia kategorii osób pozostających w praktyce poza systemem stanowym. Byli to tzw. **ludzie luźni** – zarówno robotnicy sezonowi wędrujący po kraju w poszukiwaniu pracy, jak i służba domowa, a także ludzie marginesu, żebracy i przestępcy.

Funkcjonowanie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

rozwój gospodarki
folwarczno-
pańszczyźnianej

Eksport zboża przez Gdańsk w latach 1490–1608

Najważniejszą gałęzią gospodarki pozostawało w opisywanej epoce **rolnictwo**. Korzystne ceny produktów rolnych i rzemieślniczych w Europie stanowiły podstawę rozwoju w Polsce **gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**. Duże zyski czerpane przez szlachciców z produkcji folwarcznej sprawiły, że stała się ona w XVI w. **dominującą formą organizacji produkcji w rolnictwie** w Koronie (natomiast na Litwie nie odgrywała pierwszoplanowej roli). Opłacalność folwarków opierała się przede wszystkim na dwóch czynnikach. Pierwszym były **wysokie ceny zboża na rynkach zachodnich**, a drugim – **dostępność darmowej siły roboczej** w postaci odrabianej przez chłopów **pańszczyzny**. Szlachta zatrudniała wprawdzie na folwarkach dodatkowo pracowników najemnych, jednak nie na nich opierała większość prac rolnych. W utrzymaniu dochodowości handlu zbożem pomagało też szlachcie **zwolnienie z ceł wywozowych**.

Ćwiczenie

Określ na podstawie wykresu, ile razy wzrósł eksport zboża przez Gdańsk w zaprezentowanym czasie.

Komiega – tratwa

Szlachta spławiała swoje zboże do portów morskich rzekami. Służyły do tego szkuty i komiegi. Szkuty były niewielkimi statkami rzecznyymi zaopatrzonymi w maszt, żagiel i wiosła. Komiega to płaskodenne czworoboczne tratwy, zwykle jednorazowego użytku. Po dotarciu na miejsce komiega była sprzedawana na drewno.

Spichlerz Mikołaja Przybyły z lat 90. XVI w. w Kazimierzu nad Wisłą

Kazimierz nad Wisłą (Kazimierz Dolny) rozwijał się dzięki położeniu na wiślanym szlaku handlowym. Zboże magazynowano w kilkudziesięciu zbudowanych w tym celu spichlerzach, położonych nad rzeką. Następnie spławiano je do Gdańska.

eksport zboża

Folwarki opierające swoje zyski **głównie na produkcji zbożowej** funkcjonowały w **Małopolsce, Wielkopolsce i na Mazowszu**. Z obszarów tych zboże **splawiano rzekami** (Wisła i jej dopływy: Narew, Bug, San, Wisłoka) do Gdańska. Transport lądowy kosztował zbyt wiele i z dala od splawnych rzek produkcja zbożowa przestawała być tak opłacalna. W regionach, gdzie znajdowały się duże miasta, zyski czerpano nie z eksportu za granicę, ale ze sprzedaży zboża mieszkańcom. **Wydajność** upraw zbożowych była **w XVI w.** w Koronie **wysoka** (ok. pięciu ziaren z jednego wysianego), nie ustępowała średniej europejskiej. Dopiero następne stulecie przyniosło załamanie. Na Litwie uzyskiwano natomiast jedynie około trzech ziaren z jednego.

Szlachta zarabiała nie tylko na sprzedaży zboża, lecz także **innych produktów rolnych**. Na **Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie** rozwinęła się **hodowla wołów**, które przepędzano na sprzedaż do krajów Rzeszy Niemieckiej. Na Litwie i Ukrainie hodowano też na handel **konie**. Właściciele folwarków eksportowali ponadto **len** wykorzystywany do produkcji płótna żaglowego czy **konopie** na liny. Szlachta sprzedawała również **surowce leśne**: drewno, smołę do uszczelniania statków, potaż, czyli popiół wykorzystywany między innymi przy wybielaniu płótna. Specjalizowała się w tym zwłaszcza szlachta **litewska i inflancka**. Niektóre gospodarstwa folwarczne rozwijały dochodową **hodowlę ryb**, inne **owiec**, z których pozyskiwano **wełnę**. Ich produkcja była przeznaczona **na rynki lokalne**.

Do zysków czerpanych z produkcji folwarcznej dochodziły **chłopskie czynsze i daniny w naturze**, które stanowiły jednak niewielką część dochodów szlacheckich. Ponadto szlachta uzyskiwała dochody z **monopolu**, czyli wyłączności, na prowadzenie młyna czy sprzedaż soli, a także na produkcję i sprzedaż alkoholu. To ostatnie źródło zysków nabrało jednak bardzo dużego znaczenia dopiero w następnym stuleciu.

Szlachta

Stan szlachecki miał formalnie charakter **zamknięty**, to znaczy szlachcicem trzeba się było urodzić – ojciec i matka musieli być szlachcicami. Wyjątek stanowiła **nobilitacja**. Doczekały się jej niektóre bogate **rody mieszczańskie**. Najstawniejszym tego przykładem stała się zamieszkująca w Krakowie niemiecka rodzina **Bonerów**. Z kolei Marcin Kromer i Łukasz Górnicki uzyskali szlachectwo w uznaniu ich zasług w zakresie piśmiennictwa. Od 1578 r. na nobilitację oraz indygenat (uznanie obcego szlachectwa) **musiał wyrazić zgodę sejm**. Król mógł jej dokonać jedynie na polu bitwy za zasługi wojenne. W praktyce osoby należące do innych stanów mogły wejść w obręb warstwy szlacheckiej poprzez sprytne wykorzystanie istniejących praw. Musiały w tym celu przekupić odpowiednią liczbę świadków – szlachciców,

Herby ziemskie (trzy pierwsze), herb Jagiellonów oraz herby szlachty polskiej na karcie z *Herbarza Złotego Runa* powstałego w Burgundii ok. połowy XV w.

Herby szlacheckie, które wykształciły się w epoce średniowiecza, były dla posługujących się nimi osób ważnym wyróżnikiem przynależności stanowej.

którzy fałszywie potwierdziliby przed sądem ich przynależność do uprzywilejowanego stanu. Takich przypadków było bardzo dużo.

Ruiny zamku Ogrodzieniec na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej

Zamek Ogrodzieniec, powstały w XIV–XV w., został rozbudowany w stylu renesansowym w latach 30. i 40. XVI w., gdy jego właścicielami byli Bonerowie. Budowla w 1. połowie stulecia kilka razy zmieniała właścicieli. Na dłużej trafiła od lat 60. w ręce Firlejów. Pierwszym przedstawicielem rodu, który stał się jej właścicielem, był Jan – marszałek wielki koronny z czasów unii lubelskiej i pierwszego bezkrólewia.

stan szlachecki

Stan szlachecki był **silnie rozwarstwiony**. Największą jego część stanowiła średnia szlachta, choć na Mazowszu zdecydowanie dominowała szlachta drobna. Mimo że **formalnie** wśród szlachty panowała **równość** (zgodnie z zasadą „szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie”), to hierarchia zamożności oraz w życiu towarzyskim i w zakresie wpływów politycznych była wyraźnie dostrzegalna. Na szczycie stanu szlacheckiego znajdowali się wywodzący się z możnowładztwa **magnaci** – właściciele setek wsi i wielu miast, należący do rodzin regularnie mających swoich przedstawicieli w senacie. Większość **średniej szlachty** miała od połowy do 10 wsi. Istniała ponadto szlachta nieposiadająca poddanych chłopów i samodzielnie uprawiająca ziemię – tak zwana **szlachta zagrodowa**. W odróżnieniu od szlachciców dysponujących poddanymi jej przedstawiciele nie byli zwolnieni z podatków. Od chłopów różnili się posiadaniem praw obywatelskich, politycznych i honorowych. Część szlachciców wiązała się z dworami magnackimi i tam szukała źródeł utrzymania. Dotyczyło to przede wszystkim przedstawicieli stanu nieposiadających ziemi (**szlachta gotota**).

Duchowieństwo

duchowieństwo

Duchowieństwo katolickie stanowiło grupę co najmniej równie zróżnicowaną pod względem zamożności i pozycji społecznej, jak szlachta. Ze względu na obowiązujący celibat przynależność do stanu kapłańskiego nie była dziedziczna. Jego członkami stawali się zarówno potomkowie szlachty, jak i mieszczan i chłopów. Najwyższe godności były jednak zarezerwowane praktycznie wyłącznie dla synów szlacheckich, a nawet magnackich, choć w XVI w. zdarzały się wyjątki. Z mieszczan wywodzili się dwaj kolejni biskupi warmińscy: Stanisław Hozjusz i Marcin Kromer. Biskupi zasiadali w senacie, obejmowali też najwyższe urzędy państwowe,

na czele ze stanowiskiem kanclerza wielkiego koronnego (dotyczyło to zwłaszcza 1. połowy stulecia). Do **biskupstw** oraz **opactw** należały liczne i bogate majątki ziemskie. Duże znaczenie mieli także **kanonicy** – członkowie kolegiów kapłańskich (kapituł) doradzających biskupom. Natomiast **duchowieństwo parafialne** było bardzo niejednolite pod względem poziomu zamożności i wykształcenia. Zamożniejsze parafie powierzano zwykle synom szlacheckim, najbiedniejsze obejmowali kapłani wywodzący się z chłopstwa.

Duchowni prawosławni i protestanczy odróżniali się tym od katolickich, że wchodził w związki małżeńskie. W tym wypadku przynależność do tej grupy mogła być więc dziedziczna (co dotyczyło zwłaszcza kapłanów prawosławnych). Wśród pastorów protestanckich przeważali synowie mieszczan. Przedstawiciele innych Kościołów poza katolickim nie wchodził do senatu.

Mieszczanie

Największym i najbogatszym miastem Rzeczypospolitej w XVI w. był **Gdańsk**, liczący pod koniec stulecia około 40 tysięcy mieszkańców. Dobrobyt zawdzięczał przy tym głównie rozwojowi handlu – skupiał blisko 80% morskiego eksportu i importu Korony. Ważną rolę odgrywał **Kraków**, pozostający prawie do końca wieku siedzibą monarchów. Liczył wówczas około 22 tysięcy mieszkańców. Do kluczowych ośrodków życia gospodarczego, kulturalnego i politycznego należały **Lwów** i **Wilno**. Dużymi miastami (**powyżej 10 tysięcy ludności**) były ponadto: Poznań, Elbląg, Toruń, Lublin oraz Warszawa (włączona do Królestwa Polskiego w 1526 r.). Ogromną większość miast Rzeczypospolitej stanowiły natomiast ośrodki niewielkie – liczące poniżej 2000 mieszkańców. **Mieszczanie** korzystali z szesnastowiecznego rozwoju gospodarczego w stopniu mniejszym niż szlachta, ale znaczącym. Wzrost zamożności kraju wiązał się ze wzrostem zapotrzebowania na wyroby rzemieślnicze i przedmioty zbytku, pozwalał bogacić się rzemieślnikom i kupcom. O zamożności większych miast świadczą powstałe wtedy reprezentacyjne budowle. W miastach utrzymywał się podział wykształcony w okresie średniowiecza na patrycjat, pospólstwo i plebs (zobacz podręcznik do klasy 1).

Dwór Artusa w Gdańsku, XIV–XVII w.

Dwór Artusa był budowlą świadczącą o potędze i bogactwie Gdańska. Odbływały się w nim zebrania i skupiało się tam życie towarzyskie gdańskiego patrycjatu naśladującego obyczaje szlacheckie, a nawet tradycje średniowiecznego rycerstwa.

rola dużych miast w rozwoju gospodarczo-społecznym państwa

mieszczanie

Źródło historyczne

Juliusz Ruggieri (nuncjusz papieski w Polsce) o Gdańsku w 2. połowie XVI w.

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odległymi krajami. Całe atoli prawie handlu skupienie jest w Gdańsku [...]. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark od św. Dominika czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy, Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu, drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy rozładowane swoje okręty na powrót ładują [...]. Zboże zaś i inne płody zbywające od potrzeb krajowych spławiają do Gdańska na wiosnę i sprzedają hurtem kupcom gdańskim, którzy składają je w swych magazynach na następny jarmark, a że oni tylko sami mogą prowadzić ten handel, są niezmiernie bogaci...

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 73.

Ćwiczenie

Przedstaw, jakie produkty były przedmiotem międzynarodowej wymiany handlowej w Gdańsku w XVI w.

Warsztat snycerza (rzemieślnika produkującego wyroby z drewna) na karcie z Kodeksu Baltazara Behema, ok. 1505 r.

W Rzeczypospolitej, inaczej niż na Zachodzie, produkcja rzemieślnicza wciąż była zdominowana przez organizacje cechowe.

W interesy stanu mieszczańskiego uderzały **uzyskane przez szlachtę w 1496 r. przywileje** piotrkowskie, zakazujące między innymi mieszczanom nabywania dóbr ziemskich. Zwolnienie szlachciców z ceł powodowało, że stawali się oni konkurencją dla kupców. Towary sprawdzone przez tych drugich podlegały cłu, więc kosztowały więcej niż te, które szlachta przywoziła na własne potrzeby, a w istocie częściowo na sprzedaż. Niekorzystne dla mieszczan było również wprowadzanie tak zwanych **taks woje-**

wodzińskich, czyli cenników na wyroby rzemieślnicze ustalanych przez wojewodów, którzy reprezentowali interesy szlachty. W miastach królewskich lub w ich pobliżu zaczęły ponadto powstawać coraz liczniejsze **jurydyki**. Były to obszary będące własnością szlachty lub Kościoła, wyłączone spod władzy miasta. Na ich terenie działali rzemieślnicy nieobjęci organizacją cechową oraz organizowano tam targi. Stanowiło to konkurencję dla aktywności gospodarczej obywateli miasta, które nie miały obowiązku płacenia podatku radzie miasta.

Chłopi

Chłopi pozostawali w stanie **poddąństwa osobistego** (nie mogli swobodnie opuszczać gospodarstwa) oraz **sądowego** wobec świeckich (króla bądź szlachty) i duchownych (biskupstwa, opactwa) właścicieli wsi. Ich panowie nie mieli natomiast prawa sprzedawać swoich poddanych ani nie mogli swobodnie pozbawiać ich ziemi, którą użytkowali. Chłopi byli wobec nich zobowiązani do świadczeń w postaci czynszów, danin i robocizny (m.in. pańszczyzna). Pod względem prawnym chłopi z dóbr królewskich znajdowali się w o tyle lepszym położeniu, że mogli wnosić skargi na szlachciców (dzierżawców królewszczyzn czy też starostów) dopuszczających się wobec nich nadużyć. Skargi takie rozstrzygał sąd referendarski działający w imieniu króla.

ludność chłopska

Obciążenie chłopów pracą pańszczyźnianą na folwarku systematycznie **wzrastało**. W 1520 r. sejm uchwalił obowiązek odrabiania minimum jednego dnia pańszczyzny tygodniowo z jednego łana użytkowanej ziemi (1 łan to 17 lub 24 hektary, w zależności od regionu). W przypadku zamożniejszych chłopów odrabianie pańszczyzny (do czego najmowali oni zwykle parobków) wiązało się z użyciem ich własnych narzędzi rolniczych oraz zwierząt pociągowych. W **2. połowie XVI w.** wymiar pańszczyzny wzrósł do **3–4 dni**. Jednak w omawianym stuleciu praca na pańskim folwarku nie stanowiła jeszcze bardzo dotkliwego obciążenia dla chłopów. Nadmierne ich wyzyskiwanie oznaczało dla właściciela majątku ryzyko ucieczki rodziny chłopskiej. Takich uciekinierów mógł na swojej ziemi osadzić inny posiadacz ziemski, co chętnie czyniono, choć było to nielegalne. Chłopi stanowili dla folwarku najcenniejszą wartość, cenioną wyżej niż sama ziemia. Bez ich darmowej pracy opłacalna produkcja folwarczna nie była możliwa. Większość panów starała się więc o nich dbać.

Zamożniejsza część ludności chłopskiej miała możliwość sprzedaży nadwyżek żywności na rynkach lokalnych i korzystała z szesnastowiecznego rozwoju gospodarczego. Mogła dzięki temu pozwolić sobie na zakup lepszych narzędzi, rozwój hodowli zwierząt, zwiększanie plonów upraw i przez to dalsze bogacenie się. Dotyczyło to zwłaszcza **gburów** – posiadaczy dużych gospodarstw rolnych, mieszkających w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Podstawową grupę ludności chłopskiej stanowili **kmiecie**, mający dziedziczne prawo użytkowania ziemi należącej do pana. Większość z nich żyła i pracowała w gospodarstwach liczących od pół do jednego łana. Inne grupy ludności chłopskiej to **zagrodnicy** (mający zbyt mało ziemi, by mogła ich ona wyżywić) oraz **bezrolni**. Jedni i drudzy wynajmowali się do pracy u bogatszych sąsiadów.

Zróżnicowanie etniczne i religijne Rzeczypospolitej

zróżnicowanie
etniczne i religijne
Rzeczypospolitej

Mieszkańcy Rzeczypospolitej posługiwali się różnymi językami i wyznawali różne religie. To **wieloetniczne, wielowyznaniowe i wielokulturowe społeczeństwo** potrafiło w XVI w. funkcjonować bez większych wewnętrznych konfliktów. Także członkowie **szlacheckiego narodu politycznego** mieli zróżnicowane korzenie etniczne, odwoływali się do odrębnych tradycji historycznych i przynależeli do kilku wyznań. Te odmienności mogły stanowić źródło dumy, ale nie prowadziły do konfrontacji. Mimo różnic, wśród szlachty dominowało poczucie wspólnoty. Największe znaczenie miała dla niej bowiem przynależność stanowa, a nie różnice językowe czy religijne.

Językiem polskim posługiwała się blisko połowa ludności Rzeczypospolitej i zdecydowanie dominował on na ziemiach Korony w jej granicach sprzed 1569 r. Przy czym województwo ruskie było przeważnie **ruskojęzyczne**, a w Prusach Królewskich wiodącą rolę (zwłaszcza w miastach) odgrywał język **niemiecki**. Na terenach włączonych do Korony po unii lubelskiej oraz w południowej i wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego przeważały różne dialekty języka **ruskiego**. W północno-zachodniej części Księstwa głównym językiem był **litewski**. W Inflantach używano **łotewskiego**, a wśród warstw wyższych – niemieckiego. Żydzi mówili w **jidysz**. Szlachta posługiwała się też mniej lub bardziej sprawnie **łaciną**. W tak wielojęzycznym społeczeństwie wiele osób znało z konieczności kilka języków.

Jidysz – język Żydów środkowoeuropejskich wykształcony na bazie średnio-wiecznych dialektów niemieckich z dużymi domieszkami języka hebrajskiego i języków słowiańskich.

tolerancja religijna

Państwo polsko-litewskie było w XVI w. krajem wyróżniającym się na tle europejskim **tolerancją religijną**. Choć **katolicyzm** uznawano za religię państwową, innych wyznań i religii nie zwalczano. Reformacja zyskała wielu zwolenników, a przedstawiciele wyznań **protestanckich**, prześladowanych na Zachodzie, znajdowali na terenie Rzeczypospolitej schronienie. Podobnie było z Żydami, którzy mogli w Polsce swobodnie wyznawać swoją religię (**judaizm**). **Prawosławie** stanowiło wyznanie zakorzenione na ziemiach polsko-litewskich od stuleci.

Rzeczpospolita uniknęła tak częstych w zachodniej Europie gwałtownych konfliktów wewnętrznych i wojen związanych z pojawieniem się wyznań protestanckich. Nazywana była „**krajem bez stosów**”. Akt konfederacji warszawskiej (stanowiący następnie część artykułów henrykowskich) stał się zarówno wyrazem postaw tolerancyjnych, jak i przejawem troski o wolności szlacheckie. Według szlachetnie urodzonych swoboda wyboru wyznania stanowiła konieczną część wolności obywatelskich.

„*Kiedyby to mogło być, abyście wszyscy byli papieżnikami [katolikami], dalbym za to połowę zdrowia mojego, żebym drugą połowicą żyjąc, cieszył się z tej świętej jedności. Ale jeśli wam kto będzie gwałt czynił, dam wszystko swe zdrowie przy was, abym na tę niewolę nie patrzył.*

~ Jan Zamoyski

Biblia brzeska – protestancki przekład Pisma Świętego na język polski wydany w 1563 r. w Brześciu Litewskim przez Mikołaja Radziwiłła

Żydzi od czasów średniowiecza zamieszkiwali w **większych miastach Korony Polskiej**. Natomiast w epoce nowożytnej głównym miejscem ich życia stawały się **małe miasteczka na wschodzie Rzeczypospolitej**.

Wkrótce w wielu z nich stanowili ponad 1/4 mieszkańców. Liczebność ludności żydowskiej wzrosła w ciągu XVI w. z około 30 do blisko 200 tysięcy osób. Wynikało to z trwającej wciąż **imigracji z Zachodu**, głównie z krajów niemieckich, gdzie Żydzi bywali prześladowani i skąd byli wypędzani. Niektóre duże miasta królewskie w Rzeczypospolitej uzyskały przywileje ***de non tolerandis Judaeis*** (o nieakceptowaniu Żydów w obrębie murów miejskich). Ludność żydowska osiedlała się w takich przypadkach w najbliższej okolicy miasta (np. już od końca XV w. na podkrakowskim Kazimierzu). Żydzi zajmowali się handlem, w mniejszym stopniu rzemiosłem, udzielali także na procent pożyczek pieniężnych. Coraz częściej pojawiali się również **na wsiach**, gdzie brali w dzierżawę należące do szlachty młyny czy karczmy.

imigracja ludności żydowskiej

Prawosławna cerkiew św. Jerzego, Drohobycz koło Lwowa, XV/XVI w.

Późnorennesansowa synagoga w Zamościu, początek XVII w.

Jan Zamoyski zaczął sprowadzać Żydów do Zamościa od 1588 r. Byli to Żydzi sefardyjscy (z Hiszpanii, Włoch i Turcji), podczas gdy zdecydowaną większość na ziemiach Rzeczypospolitej stanowili Żydzi aszkenazyjscy (wywodzący się z krajów niemieckich i Europy Środkowo-Wschodniej). Od razu wybudowano w mieście drewnianą synagogę, którą wkrótce zastąpiła murowana, wzniesiona przed 1620 r.

Żydzi niemal od początków swojej obecności na ziemiach polskich byli objęci odrębnymi **regulacjami prawnymi i przywilejami** oraz znajdowali się **pod opieką książąt i królów**. Oznaczało to, że stanowili w istocie osobny stan społeczny. W omawianej epoce mieli własne gminy samorządowe (**kahały**), a na wyższym szczeblu – ziemstwa. Za czasów Stefana Batorego ustanowiono centralny – dla obszaru Korony – organ ich samorządu, tak zwany **Sejm Czterech Ziem** (Wielkopolski, Małopolski, Rusi Czerwonej i Wołyń). Został on powołany dla rozdzielania podatków między kahały. Reprezentował jednak również interesy ludności żydowskiej i rozstrzygał wewnętrzne spory. W XVII w. podobne zjazdy reprezentantów kahałów zaczęto zwoływać także na Litwie.

Ważną ze względów gospodarczych i kulturowych, choć bardzo nieliczną (kilka tysięcy osób), społeczność stanowili **Ormianie**. Byli chrześcijanami wyznającymi **monofizytyzm** (uznawali tylko boską naturę Chrystusa, odrzucali jej ludzki pierwiastek). Zajmowali się kupiectwem i rzemiosłem. Pośredniczyli zwłaszcza w handlu z obszarami znajdującymi się pod panowaniem tureckim. Największe ich gminy znajdowały się we Lwowie i w Kamieńcu Podolskim, a później także w Zamościu.

Od czasów Kazimierza Wielkiego mieszkali w Polsce wyznający **islam Tatarzy**. W zbliżonym czasie sprowadzili ich także do swojego kraju książęta litewscy. Tatarzy zachowywali własną religię i obyczaje, posługiwali się natomiast językiem polskim i ruskim. Część z nich mieszkała w miastach i zajmowała się rzemiosłem. Inni (na Litwie) posiadali ziemię i byli zobowiązani do służby wojskowej – tworzyli odrębne tatarskie chorągwie (walczyli już pod Grunwaldem). Ich pozycja społeczna w zasadzie równała się szlachcie, choć z prawnego punktu widzenia nie stanowili części stanu szlacheckiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów strukturę terytorialną Rzeczypospolitej. Jakie najważniejsze zmiany zaszły w tym zakresie w XVI w.?
2. Przedstaw skład społeczny ludności Rzeczypospolitej. Czym wyróżniał się on w porównaniu do krajów zachodniej Europy? Przypomnij sobie informacje z wcześniejszych lekcji na temat przemian społecznych na Zachodzie.
3. Scharakteryzuj funkcjonowanie modelu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rzeczypospolitej w XVI w.
4. Przygotuj prezentację multimedialną na temat: „Rzeczpospolita Obojga Narodów jako kraj wielokulturowości i tolerancji religijnej”.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Pod koniec XVI w.** terytorium Rzeczypospolitej wynosiło ok. **865 tysięcy km²**, a jej ludność liczyła **7,5–8 milionów**. s. 129
- Zdecydowaną większość (**blisko 3/4**) **ludności** stanowili **chłopi**. Uprzywilejowany politycznie i społecznie **stan szlachecki** obejmował **6–7%** mieszkańców Rzeczypospolitej. s. 135
- Modelem produkcji, który zdominował życie ekonomiczne w Rzeczypospolitej w XVI w., była **gospodarka folwarczno-pańszczyźniana**. s. 130
- Szlachta bogaciła się dzięki **eksportowi za granicę** zboża, a także wołów, lnu, konopi i produktów leśnych. Część sprzedawanej produkcji przeznaczala na rynki lokalne. s. 131
- **Stan szlachecki** był silnie rozwarstwiony. W jego skład wchodziły: **magnateria, średnia szlachta, szlachta zagrodowa** oraz **gołota**. s. 132
- **Duchowieństwo** było bardzo **zróznicowane wewnątrznie**. Najwyższe godności kościelne trafiały z reguły w ręce synów szlacheckich. s. 132
- Tylko w kilku **miastach** w Rzeczypospolitej liczba ludności przekraczała 10 tysięcy osób. Największy i najpotężniejszy ekonomicznie był **Gdańsk**, a drugi pod względem wielkości – **Kraków**. s. 133
- **Mieszczanie** korzystali na rozwoju ekonomicznym kraju, choć niektóre prawa wprowadzane w interesie szlachty utrudniały im działalność gospodarczą. s. 133
- **Ludność chłopska** – podobnie jak inne stany – była bardzo zróznicowana pod względem majątkowym. Rosło jej obciążenie **pańszczyzną**, choć w XVI w. negatywny wpływ tego procesu na możliwości gospodarowania chłopów na użytkowanej przez siebie ziemi był jeszcze niewielki. s. 135
- Ludność Rzeczypospolitej posługiwała się **wieloma językami**, miała **różnorodne** pochodzenie etniczne i **tradycje kulturowe**, wyznawała **różne religie**. s. 136
- **Rzeczpospolita była w XVI w.**, w porównaniu z większością państw europejskich, krajem **tolerancji religijnej**. s. 136
- Ważną społeczność stanowili **Żydzi**, mający odrębny status prawny i własny samorząd. Pozostawali w XVI w. mieszkańcami głównie miast. Bardzo nielicznymi, ale istotnymi grupami byli **Ormianie** i **Tatarzy**. s. 137

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

II. „Złoty wiek” państwa polsko-litewskiego

s. 76

- Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka królami Polski byli kolejno **Jan Olbracht** (1492–1501) i **Aleksander Jagiellończyk** (1501–1506).

s. 77

- **Przywileje piotrkowskie** z 1496 r. umocniły **pozycję społeczną i ekonomiczną szlachty**.

s. 77

- Przywilej **mielnicki** z 1501 r. oddawał znaczną część władzy w państwie w ręce **możnowładztwa**.

s. 77

- Konstytucja ***Nihil novi*** z 1505 r. wprowadzała formalną równowagę między królem, możnymi a ogółem szlachty. **Stan szlachecki** stanowił **naród polityczny** I Rzeczypospolitej.

s. 80,

81

- **Sejm polski** składał się z trzech „stanów sejmujących”: **króla, senatu i izby poselskiej**. Senatorami byli wysocy **urzędnicy i biskupi**. Posłów wybierały **szlacheckie sejmiki ziemskie**.

s. 81

- **Król** zachował wiele **uprawnień** zapewniających mu decydującą rolę w polityce państwowej.

s. 82

- Popyt na zboże na zachodzie Europy pozwolił szlachcie na zwiększenie **produkcji rolnej na eksport**. Efektem tego był rozwój **gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**.

s. 84

- **Zygmunt I Stary** (1506–1548) opierał się na **grupach możnowładców** i starał się umocnić władzę królewską. Stopniowo wszedł w konflikt z **interesami średniej szlachty**.

s. 85

- W 1537 r. miał miejsce **rokosz lwowski**, który zahamował dążenia króla do umocnienia władzy.

s. 86

- **Zygmunt II August** (1548–1572) początkowo kontynuował strategię ojca, jednak w **latach 60.** doszedł do **porozumienia ze szlachtą**. Sejm zdecydował o **odebraniu** większości nieprawnie posiadanych przez możnych **królewszczyzn**.

s. 87,

88

- **Reformacja** znalazła początkowo zwolenników głównie wśród **mieszczan** i ludności niemieckojęzycznej. Z czasem zainteresowanie **kalwinizmem** zaczęło narastać wśród **szlachty** i **możnowładztwa**.

s. 90

- W 1570 r. doszło do zawarcia **ugody sandomierskiej** między protestantami.

s. 94

- **Traktat wiedeński** między **Jagiellonami** i **Habsburgami** (1515), zawarty w celu rozbicia sojuszu tych ostatnich z Moskwą i zakonem, doprowadził do wzmocnienia pozycji państwa polsko-litewskiego i dynastii jagiellońskiej. W konsekwencji trony Czech i Węgier przeszły jednak w ręce Habsburgów.

s. 95

- Wielki mistrz krzyżacki **Albrecht Hohenzollern** dokonał w 1525 r. **sekularyzacji zakonu w Prusach**. Stał się dziedzicznym księciem i lennikiem Korony Polskiej (**hold pruski**).

s. 98

- Konflikt o **Inflanty** doprowadził do **przyłączenia** większej ich części do państwa polsko-litewskiego oraz utworzenia lennego **księstwa Kurlandii**.

s. 100

- **Myśl humanistyczna** oddziaływała na ziemie polskie, poczynając od **2. połowy XV w.** Ważnymi postaciami tego okresu byli m.in.: Włoch **Kallimach** oraz Polacy **Grzegorz z Sanoka** i **Jan Ostroróg**.

s. 101

- **Sztuka renesansowa** rozwijała się szczególnie na **dworze Zygmunta Starego** i **Bony Sforzy**.

s. 102

- W stylu renesansowym przebudowano **zamek królewski na Wawelu**. Powstawały **pałace** polskiego możnowładztwa, a także miejskie **ratusze** czy **kamienice**.

s. 105

- Największy wkład w rozwój **literatury w języku polskim** wniesli **Mikołaj Rej** i **Jan Kochanowski**.

s. 106

- Najwybitniejszymi przedstawicielami **myśli społeczno-politycznej** byli **Andrzej Frycz Modrzewski** i **Stanisław Orzechowski**.

- W połowie XVI w. nastąpił rozwój **szkolnictwa** średniego, najpierw protestanckiego, a pod koniec wieku – katolickiego (jezuici). s. 107
- Szlachta koronna w latach 60. zwiększyła starania o **zacieśnienie unii z Litwą**. Średnia szlachta litewska popierała te projekty, czemu opierało się jednak **litewskie możnowładztwo**. s. 109
- **Negocjacje** polsko-litewskie były prowadzone w **1569 r.** na sejmie w **Lublinie**. s. 110
- Zygmunt August **przyłączył do Korony Polskiej** litewskie dotąd **województwa: podlaskie, wołyńskie, braclawskie i kijowskie**. s. 111
- Na mocy **unii realnej (unia lubelska 1569 r.)** powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**. Odtąd wspólna była nie tylko osoba monarchy, lecz także **sejm i polityka zagraniczna**. Oddzielne pozostały **urzędy centralne, prawo, armia i skarb**. s. 111, 112
- Po unii lubelskiej nasilił się proces przenikania kultury polskiej na Litwę oraz ruskie województwa Korony. **Tamtejsze elity społeczne** ulegały stopniowo **polonizacji**. s. 114
- **Polska** była odtąd **silniej zaangażowana w politykę wschodnią** – zmagania z Rosją i Turcją. s. 115
- Po bezdzietnej **śmierci Zygmunta Augusta w 1572 r.** nastąpiło **bezkrólewie**. Władzę w zastępstwie króla sprawował **interrex**, a w terenie – konfederacje szlacheckie (**kaptury**). s. 117
- Kolejni władcy Rzeczypospolitej byli odtąd wybierani w **wolnej elekcji** przez całą polską i litewską szlachtę (elekcja **viritim**). s. 118
- W 1573 r. szlachta przyjęła **akt konfederacji warszawskiej**, ustanawiający pokój i tolerancję religijną w Rzeczypospolitej. s. 119
- W 1573 r. królem został **Henryk Walezy**. On i kolejni elekci musieli **zaprzysięgać** najważniejsze reguły ustrojowe Rzeczypospolitej (**artykuły henrykowskie**). s. 120
- W 1575 r. na króla obrano **Annę Jagiellonkę** oraz **Stefana Batorego** jako jej przyszłego męża (panował w latach 1576–1586). s. 121
- Za czasów Stefana Batorego powołano **Trybunał Koronny i Litewski**. s. 123
- **Wojna polsko-rosyjska** zakończyła się **rozejmem w Jamie Zapolskim (1582 r.)**, w wyniku którego Rzeczpospolita odzyskała Inflanty i ziemię połocką. s. 123
- Elekcja w **1587 r.** podobnie jak poprzednia wyłoniła dwóch pretendentów do korony. Ostatecznie władcą został **Zygmunt Waza**. s. 124
- Modelem produkcji, który zdominował życie ekonomiczne Rzeczypospolitej, była **gospodarka folwarczno-pańszczyźniana**. s. 130
- **Stan szlachecki** był silnie rozwarstwiony – w jego skład wchodziły: **magnateria, średnia szlachta, szlachta zagrodowa** oraz **gołota**. s. 132
- **Duchowieństwo** było bardzo **zróznicowane wewnątrz**. Najwyższe godności kościelne trafiały z reguły w ręce synów szlacheckich. s. 132
- **Mieszczanie** korzystali na rozwoju ekonomicznym kraju, choć niektóre prawa wprowadzane w interesie szlachty utrudniały im działalność gospodarczą. s. 133
- **Rzeczpospolita XVI wieku**, na tle innych państw europejskich, pozostawała krajem **tolerancji religijnej**. s. 136
- **Żydzi** mieli w Rzeczypospolitej **odrębny status prawny** i własny **samorząd**. Nielicznymi, ale istotnymi grupami etniczno-religijnymi, byli **Ormianie** i **Tatarzy**. s. 137

Wstęp. Dlaczego „wielki wiek”?

Barokowy zespół pałacowo-ogrodowy Vaux-le-Vicomte (czytaj: wo le wikąt) pod Paryżem wzniesiony w latach 1656–1661 dla Nicolasa Fouqueta (czytaj: nikolasa fuketa), ministra finansów Ludwika XIV.

XVII w. pod wieloma względami odzwierciedlał zjawiska typowe dla nowożytności. Szczególnie wyróżniał się splendorem ówczesnych dworów i przepychem otaczającym monarchów, którzy sięgali po władzę absolutną. Ta forma ustrojowa nie zapanowała we wszystkich krajach, jednak dążenia absolutystyczne były cechą epoki, a najpełniej zrealizowały się we Francji. Dwór Ludwika XIV – sprawującego w niej rządy w 2. połowie XVII i na początku XVIII w. – stał się wzorem dla innych władców Europy. Ludzie omawianej epoki chcieli żyć w świecie, który olśniewał i zadziwiał. Na to cechujące ich dążenie do „wielkości” wskazują nie tylko dworski ceremoniał i etykieta oraz bogactwo strojów noszonych przez tych, których było na nie stać. Świadczą o nim także wyszukane formy sztuki barokowej i wznoszone wówczas monumentalne budowle. Wielka skala zjawisk cechujących epokę miała też swoje jednoznacznie negatywne przejawy, związane zwłaszcza z okrucieństwami wojen (nienotowana wcześniej liczba ofiar w przypadku wojny trzydziestoletniej).

Wiek XVII postrzega się dziś często jako swego rodzaju przerwę pomiędzy dwiema epokami kultury szczególnie bogatymi w osiągnięcia geniuszu ludzkiego: renesansem i oświeceniem. Jednak dokonania XVII w. są również nieprzeciętne, a wiele zjawisk nowożytności dopiero wtedy, a nie w epoce odrodzenia, miało swój właściwy początek. Dotyczy to zwłaszcza rozwoju filozofii i nauki, a także muzyki i teatru. Można powiedzieć, że epoka nowożytna wówczas właśnie osiągnęła swój wiek dojrzały.

III. „Wielki wiek” XVII

- ▶ Rozwój monarchii absolutnej we Francji
- ▶ Anglia – wojna domowa i utrwalenie się systemu parlamentarnego
- ▶ Konflikty międzynarodowe. Wojna trzydziestoletnia (1618–1648)
- ▶ Kultura Europy XVII w.

1. Rozwój monarchii absolutnej we Francji

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, na czym opierał się ustrój absolutystyczny we Francji;
- poznasz takie postaci historyczne, jak królowie: Ludwik XIII i Ludwik XIV oraz kardynałowie: Richelieu i Mazarin.

Droga do absolutyzmu. Francja Ludwika XIII i kardynała Richelieu

Oprawa książki z wyhaftowanym herbem królewskim, 1615 r.

Oficjalny tytuł monarchów francuskich brzmiał: „Z Bożej łaski arcychrześcijański król Francji i Nawarry”.

Panujący na przełomie XVI i XVII w. **Henryk IV Burbon** ustabilizował sytuację polityczną we Francji po okresie wojen religijnych i umocnił władzę królewską. W **1610 r.** został jednak **zamordowany**. Jego zabójca dokonał tego czynu z przyczyn religijnych i przedstawiał się jako obrońca katolicyzmu. Uważał, że

przyjęcie przez króla religii katolickiej było pozorne i że w istocie sprzyja on nadal protestantom. Po śmierci Henryka IV Francja przeżywała trudny okres związany z małoletniością jego syna i następcy – Ludwika XIII, który w chwili objęcia tronu miał niespełna 9 lat. Decyzją parlamentu Paryża **regencję** w imieniu nowego króla sprawowała jego matka **Maria Medycejska**. Za jej rządów doszło do ponownego osłabienia władzy centralnej. Dążąc do wzmocnienia autorytetu monarchy, królowa zwołała **po raz ostatni** – aż do czasów Wielkiej Rewolucji Francuskiej z końca XVIII w. – **Stany Generalne**. Kolejni monarchowie nie potrzebowali już odwoływać się do tej reprezentacji społeczeństwa stanowego.

Ludwik XIII przejął rządy osobiste w 1617 r. Jednak umocnienie władzy centralnej nastąpiło dopiero w związku z działaniami **kardynała Armanda de Richelieu** (czytaj: riszelie), który w 7 lat później został **pierwszym ministrem króla**. Faktycznie to kardynał decydował o najważniejszych sprawach państwowych i stworzył podstawy w pełni rozwiniętego **systemu absolutystycznego we Francji**. Arystokrację i hugenotów pozbawił wpływów, które ograniczały władzę monarszą. Próby buntów, z których część podsyciała usunięta z dworu Maria Medycejska, tłumił

rządy regencyjne
Marii Medycejskiej

reformy kardynała
Richelieu

system
absolutystyczny
we Francji

osłabienie pozycji
arystokracji

w sposób bezwzględny. Konfiskował następnie majątki stawiających opór **arystokratów**. **Burzył zamki** należące do lokalnych możnowładców, przez co pozbawiał ich możliwości przekształcania rodowych włości w ośrodki opozycyjnej działalności. Posiadający dotąd dużą niezależność **hugenoci** (edykt nantejski – zobacz rozdz. I.5.) zostali pozbawieni twierdz oraz własnych sił wojskowych, jakie do tego czasu mieli prawo utrzymywać. Przestali odgrywać istotną rolę polityczną, pozostawiono im natomiast na mocy specjalnego „edyktu łaski” swobodę kultu.

Kardynał Armand de Richelieu (1585–1642) na portrecie autorstwa Philippe’a de Champaigne (czytaj: filipa de szampeń) z lat 30. XVII w.

system
administracyjny

W radzie królewskiej arystokratów zastąpiono **ministrami**, mającymi fachowe przygotowanie do pełnienia swoich funkcji. Stali oni na czele wykwalifikowanych urzędników centralnego szczebla, nadzorujących poszczególne dziedziny polityki zagranicznej, administracji i życia ekonomicznego kraju. W zarządzaniu prowincjami miejsce lokalnych możnych, którzy sprawowali urzędy dożywotnio, zajęli **intendenci** wyznaczani na określony czas i bezpośrednio zależni od łaski króla i kardynała. Kontrolowali zwłaszcza finanse i sądy. W kraju nastąpił kilkukrotny **wzrost wysokości podatków**, co było niezbędne w związku z udziałem Francji w kosztownych wojnach.

Absolutyzm Ludwika XIV

Na początku lat 40. XVII w. zmarł w odstępie kilku miesięcy kardynał Richelieu i król Ludwik XIII. Ich politykę umacniania władzy centralnej kontynuował **kardynał Jules Mazarin** (czytaj: żul mazarę), będący przez okres blisko 20 lat pierwszym ministrem króla **Ludwika XIV** (panującego w latach **1643–1715**). Sprawował faktyczną władzę wraz z Anną Austriaczką – matką króla, który w momencie obejmowania tronu był jeszcze dzieckiem (miał niecałe 5 lat). Mazarin doprowadził do zwycięskiego zakończenia prowadzonych przez Francję wojen oraz do stłumienia następujących po sobie **zbrojnych buntów** chłopów, mieszczan Paryża oraz arystokracji. Wybuchły one z powodu wzrastających ciągle podatków i nadużyć urzędników. Stanowiły ponadto próbę obrony zagrożonej pozycji przez uprzywilejowane dotąd grupy (głównie arystokrację).

działalność Julesa
Mazarina

Frona w Paryżu w 1648 r. w wyobrażeniu malarza francuskiego François-André Vincenta (czytaj: fransta andre winsa), XVIII w.

W latach 1648–1653 Francją wstrząsnęły wystąpienia przeciwko władzy absolutnej, mające charakter wojny domowej, czyli tzw. fronda. Najpierw bunt podniósł parlament paryski – czyli sąd królewski, mający duże uprawnienia (pojęcie **parlament** we Francji miało inne znaczenie niż w Anglii i niż stosowane przez nas dzisiaj). Należało do nich rejestrowanie edyktów królewskich, a przy tym mógł zgłaszać do nich swoje zastrzeżenia. W okresie frondy zażądał zmian ustrojowych ograniczających władzę królewską nad poddanymi. Parlament poparli mieszkańcy Paryża, ostatecznie bunt został jednak stłumiony siłą. Wkrótce wybuchła natomiast tzw. fronda książęca, wzniecona przez arystokrację. Ona także poniosła klęskę.

**samodzielne rządy
Ludwika XIV**

Mazarin zmarł w 1661 r. i wtedy dopiero **pełnię władzy mógł przejąć Ludwik XIV**. Aby nie utrudniać sobie samodzielnych rządów, zrezygnował z powołania nowego pierwszego ministra. Władcy temu, nazywanemu Królem Słońce, przypisuje się powiedzenie: *Państwo to ja*. Nie jest pewne, czy rzeczywiście wypowiedział on kiedykolwiek te słynne słowa, jednak trafnie oddają one jego starania o **dokończenie budowy monarchii absolutnej we Francji**. Ludwik XIV uważał, że jako monarcha stoi ponad prawem, które sam tworzy. Był przekonany, że odpowiada jedynie przed Bogiem, w imieniu którego sprawuje władzę. Rządy opierał na **administracji, aparacie policyjnym oraz wojsku**.

Najważniejsze decyzje władca podejmował samodzielnie. **Ministrowie** byli jego doradcami i wykonawcami królewskich poleceń. Wywodzili się często z **mieszczanstwa**, a wywyższenie zawdzięczali królowi i nie byli powiązani z wielkimi rodami arystokratycznymi. Sprawowanie urzędów wiązało się z nobilitacją. W ten sposób powstawała – będąca podporą tronu – tak zwana szlachta sukni (w odróżnieniu od dawnej tak zwanej szlachty miecza).

Ludwik XIV na portrecie nieznanego autorstwa, ok. 1670 r.

Mimo braku pierwszego ministra, znalazła się w gronie osób pracujących w otoczeniu władcy jednostka szczególnie wybitna i wpływowa – **Jean-Baptiste Colbert** (czytaj: żan batist kolber) – minister finansów. Należał on do najbardziej znanych europejskich polityków wprowadzających w życie idee **merkantylnizmu**. Jego celem była samowystarczalność gospodarcza Francji. Chronił produkcję krajową, nakładając wysokie cła na konkurencyjne produkty przywożone z innych państw. Zakładał manufaktury królewskie, wytwarzające głównie przedmioty luksusowe, między innymi wyroby ze szkła oraz srebra, a także drogie tkaniny. Opracowywał ponadto szczegółowe instrukcje dla manufaktur prywatnych, w których określał sposób i jakość produkcji. Do kontroli nad ich przestrzeganiem powołał licznych inspektorów.

Merkantylnizm – koncepcje polityczno-gospodarcze, które zakładały, że o bogactwie, a w konsekwencji o potęgę politycznej kraju stanowią zgromadzone zasoby w postaci pieniądza kruszcowego (złoto, srebro). Przyjmowano, że import towarów oznacza odpływ kruszców, a eksport pozwala na ich pozyskiwanie. Dlatego za najważniejsze uznawano utrzymanie przewagi wartości towarów wywożonych z kraju nad przywożonymi (dodatni bilans w handlu zagranicznym). W tym celu nakładano wysokie cła na produkty importowane oraz wspierano rozwój manufaktur i eksport.

Arystokraci i przedstawiciele starej szlachty, jeśli byli wierni królowi, zajmowali nadal wysokie stanowiska w wojsku. Powoływano ich też na dworskie urzędy, które miały jednak charakter coraz bardziej honorowy. Osoby je sprawujące nie mogły realnie współdecydować o sprawach państwa. Przedstawiciele rodów arystokratycznych musieli przebywać w nowo wybudowanej podparyskiej rezydencji królewskiej **w Wersalu**. Pozwalało to władcy sprawować nad nimi bezpośrednią kontrolę – pałac monarchy stał się dla arystokracji „złotą klatką”. Zgromadzeni tu arystokraci zamiast knucia przeciwko królowi, zajęci byli korzystaniem z uroków dworskiego życia. Miejsce dotychczasowych buntów zajęły dworskie intrygi, których celem stał się jak najbliższy i najczęstszy dostęp do monarchy. Tylko on umożliwiał dworzanom uzyskiwanie dworskich godności i dochodów dla siebie oraz swoich stronników.

dwór królewski
w Wersalu

Pałac w Wersalu po rozbudowie rozpoczętej w 1668 r. – obraz autorstwa Pierre'a Patela (czytaj: piera patela)

Źródło historyczne

Jacques Bossuet (czytaj: żak busse), myśliciel i kaznodzieja na dworze Ludwika XIV, na temat absolutnej władzy królewskiej

Cztery przymioty są istotne dla władzy królewskiej: jest ona świętą, ojcowską, absolutną i zgodną z rozumem [...]. Wszelka władza pochodzi od Boga [...]. Monarchowie działają przeto jako sługi Boga i Jego zastępcy na ziemi [...]. Przez nich wykonywa On swą władzę. Z tego wynika, że osoba króla jest świętą, a kto się na nią porwie, dopuszcza się zbrodni [...]. Władza królewska jest władzą ojcowską, a jej cechą jest dobroćliwość [...]. Monarcha nie potrzebuje przed nikim zdawać sprawy ze swych rozporządzeń [...]. Bez tej władzy absolutnej nie może działać nic dobrego, ani niszczyć złego. Władza jego musi być tak wielką, by nikt nie mógł się spod niej usunąć [...]. Nad wyrok monarchy nie masz wyroku wyższego [...]. Monarchy należy przeto słuchać jak sprawiedliwości samej, inaczej nie byłoby porządku, ni końca sporów [...]. Do niego należą prace publiczne, do niego urzędy i broń, on tylko wydaje rozporządzenia i rozkazy, on rozdziela zaszczyty; nie ma władzy niezależnej od niego, nie ma zebrania bez jego przewodnictwa.

Wiek XVI-XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 318–319.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w jaki sposób autor cytowanego tekstu uzasadnia sprawowanie przez króla niczym nieograniczonej władzy.

Przebywający na prowincji intendenci dysponowali władzą policyjną, wojskową i sądową. Ponieważ mieli szerokie uprawnienia i zapewnione poparcie króla, bezwzględnie tłumili wszelkie oznaki buntu. Zwalczanie opozycji było możliwe między innymi dzięki temu, że podejrzanych o nieposłuszeństwo wobec władzy osadzano w więzieniu **bez wyroku sądowego**.

odwołanie edyktu nantejskiego

Francja stała się z czasem krajem jednolitym wyznaniowo. Nastąpiło to po **zniesieniu w 1685 r. edyktu nantejskiego**, gwarantującego wolność wyznania hugenotom. Teraz byli oni zmuszeni albo do **przejścia na katolicyzm**, albo do **emigracji**. Francję opuściło około 200 tysięcy z nich. Osiedlili się między innymi w Holandii, Anglii i Prusach. Oznaczało to poważną **stratę dla gospodarki francuskiej**, ponieważ wielu z nich było ludźmi zamożnymi i zaangażowanymi w rozwijające się wówczas nowatorskie dziedziny działalności gospodarczej.

Nowi misjonarze – karykatura z lat 80. XVII w. ilustrująca drastyczne metody (tzw. dragonady) wymuszenia na hugenotach przejścia na katolicyzm.

Dragonady polegały na kwaterowaniu żołnierzy w domach rodzin hugenockich, które musiały ich utrzymywać, a ponadto były ofiarami szykan i przemocy z ich strony.

Za panowania Ludwika XIV **stale rosła liczebność wojska**, które było narzędziem zarówno prowadzenia wojen, jak i zabezpieczenia się władcy przed ewentualną opozycją w kraju. W latach 60. XVII w. armia liczyła 60–90 tysięcy żołnierzy, a następnie wzrosła do około 280 tysięcy i wreszcie w 1710 r. – do 360 tysięcy. Polityka zagraniczna króla, której celem była dominacja w Europie, doprowadziła do długotrwałego konfliktu zbrojnego z Habsburgami, a następnie do powstania szerokiej antyfrancuskiej koalicji. **Wojny**, w których Francja na przełomie XVII i XVIII w. odniosła wiele niepowodzeń, skutkowały **zadłużeniem państwa i zubożeniem jego mieszkańców**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób wykształcił się we Francji absolutystyczny system sprawowania rządów. Jakie działania królów i ich pierwszych ministrów umożliwiły umocnienie władzy centralnej?
2. Na podstawie informacji zawartych w rozdziale sporządź w zeszycie zestawienie najważniejszych cech charakteryzujących absolutyzm francuski. Czym różnił się system absolutystyczny od wcześniejszych ustrojów monarchicznych?
3. Wytlumacz, jak rozumiesz pojęcie „złotej klatki”, jaką stał się dla arystokracji dwór królewski w Wersalu.
4. Przedstaw i uzasadnij swoją opinię na temat metod sprawowania władzy we Francji XVII w.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Po śmierci Henryka IV Burbona **regencję** objęła **Maria Medycejska**. Był to okres przejściowego osłabienia władzy centralnej. s. 144
- Za panowania **Ludwika XIII** najważniejszą rolę w państwie odgrywał od 1624 r. jego **pierwszy minister**, kardynał **Armand de Richelieu**. Był on właściwym twórcą **systemu absolutystycznego we Francji**. s. 144
- Jednym z pierwszych działań kardynała Richelieu było pozbawienie niezależnej pozycji **arystokracji** oraz **hugenotów**. s. 144
- Rządy absolutystyczne sprawowano za pośrednictwem rozbudowanego systemu administracyjnego. Tworzyli go **ministrowie** na dworze królewskim i **intendenci** na prowincji. s. 145
- W początkach panowania **Ludwika XIV** władza spoczywała w rękach kardynała **Julesa Mazarina**, a od lat 60. **pełnię władzy przejął osobiście król**. s. 145
- **Dwór królewski w Wersalu** był dla arystokracji miejscem, gdzie uzyskiwała formalne zaszczyty i gdzie mogła prowadzić życie pełne przepychu. Zarazem umożliwiał władcy sprawowanie nad nią kontroli zapobiegającej dalszym buntom. s. 147
- W 1685 r. **odwołano edykt nantejski** gwarantujący hugenotom wolność wyznania. W efekcie zostali oni zmuszeni do przejścia na katolicyzm bądź do emigracji. s. 148

2. Anglia – wojna domowa i utrwalenie się systemu parlamentarnego

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z podłożem i przebiegiem konfliktów wewnętrznych w Anglii w XVII w.;
- przeczytasz o losach królów z dynastii Stuartów oraz lorda protektora Anglii Olivera Cromwella;
- dowiesz się, w jaki sposób doszło do powstania w Anglii systemu monarchii parlamentarnej.

Anglia pod rządami Stuartów

W 1603 r. zmarła bezpotomnie Elżbieta I, ostatnia władczyni z królewskiego rodu Tudorów. Tron angielski objęła spokrewniona z nimi **dynastia Stuartów** (czytaj: stiuartów) panująca w Szkocji. Tym samym Anglia wraz z Irlandią zostały połączone ze Szkocją unią personalną. Rządy **Jakuba I** (panował w latach 1603–1625), a następnie jego syna **Karola I** nie cieszyły się jednak poparciem społeczeństwa angielskiego. Władcy ci starali się narzucić rządy absolutne, co napotykało na opór. W polityce wewnętrznej nie uwzględniali następstw przemian społeczno-gospodarczych nowej epoki. **Bogacące się warstwy społeczne** przejawiały coraz większe aspiracje polityczne. Stuartowie oparli natomiast swoją władzę na arystokracji i Kościele anglikańskim, którego hierarchowie – koncentrujący się na sprawach materialnych i polityce – mieli coraz mniejszy autorytet w społeczeństwie.

Rezydencja Montacute House (czytaj: montakjut hałs) w hrabstwie Somerset (czytaj: samerset) w południowo-zachodniej Anglii, powstała na przełomie XVI i XVII w.

Dom ten został wybudowany na polecenie Edwarda Phelipsa (czytaj: felipsa) – prawnika i spikera Izby Gmin parlamentu angielskiego w latach 1603–1611. Łączy w sobie cechy angielskiego gotyku i renesansu.

dynastia Stuartów

purytanizm

Król Jakub I Stuart na portrecie niepewnego autorstwa (przypisywany Johnowi de Critz, czytaj: dżonowi de kric), ok. 1606 r.

W tym okresie rosły wpływy **purytanów**, krytycznych wobec Kościoła anglikańskiego, w którego działalności dostrzegali zbyt wiele pozostałości katolicyzmu, zwłaszcza w postaci hierarchii kościelnej. Purytanie byli zwolennikami surowej moralności, oszczędności i skromności. Żądali pozbawienia biskupów anglikańskich majątków ziemskich i ograniczenia ich roli w państwie. Niechętnie patrzyli na rozrzutność dworu królewskiego, arystokracji oraz duchowieństwa anglikańskiego.

Zwolennikami purytanizmu stawali się przedstawiciele warstw społecznych, które bogaciły się w związku z rozwojem nowych form gospodarowania – handlu dalekosieżnego, produkcji manufakturowej czy hodowli owiec. Wśród nich znalazło się przede wszystkim **bogate mieszczaństwo** oraz „nowa szlachta” (**gentry**; czytaj: dżentry). Niektóre gałęzie handlu i wytwórczości były objęte w tym czasie monopolami królewskimi, które król sprzedawał osobom prywatnym. Wymienione warstwy społeczne dążyły do ograniczenia władzy królewskiej, zwłaszcza w dziedzinie gospodarki oraz w za-

gentry

kresie nakładania podatków i ceł. Opowiadały się za wolnym handlem i pełną swobodą produkcji. Domagały się też, aby finanse państwa kontrolowali reprezentanci społeczeństwa. Skrajny nurt purytanizmu reprezentowali **independenci** – zwolennicy niezależności gmin religijnych od hierarchii kościelnej. Głosili oni radykalne poglądy społeczne oparte na postulatcie równości wszystkich ludzi wobec prawa. Reprezentowali głównie **uboższe warstwy ludności**.

Gentry – niestanowiąca zamkniętej warstwy społecznej grupa angielskich posiadaczy ziemskich, żyjących na poziomie średniej szlachty (choć nieposiadających tytułu szlacheckiego). Bogaciła się dzięki inwestycjom w charakterystyczne dla nowej epoki dziedziny gospodarki (zwłaszcza w wyniku wzrostu zapotrzebowania na wełnę i rozwoju manufaktur tekstylnych).

W angielskim systemie politycznym ważną rolę odgrywał **parlament** – reprezentacja społeczeństwa stanowego ukształtowana już w XIII w. W jego skład wchodził możni i biskupi – tworzący Izbę Lordów – oraz przedstawiciele szlachty (wybierani po dwóch w każdym hrabstwie) i niektórych miast – zebrani w Izbie Gmin. Nawet silni władcy z dynastii Tudorów nie ignorowali tej instytucji. Stuartowie starali się natomiast rządzić bez uwzględniania opinii zgromadzenia parlamentarnego.

Petycja o prawo (Petition of Right, czytaj: petyszyn of rajt) przedstawiona przez parlament Karolowi I w 1628 r.

W uchwale tej członkowie obu izb parlamentu żądali przestrzegania przez króla ich prawa do wyrażania zgody na nakładanie podatków oraz ochrony posłów przed bezprawnymi aresztowaniami. Karol I zaakceptował dokument. Było to jednak tylko chwilowe ustępstwo z jego strony.

Niepopularna polityka Karola I wywołała sprzeciw parlamentu, który w 1629 r. został rozwiązany przez króla. Przywódców antykrólewskiej opozycji poddano represjom. Władca starał się zaprowadzić rządy absolutne, **nie zwołując parlamentu przez kolejne 11 lat** (tzw. jedenastoletnia tyrania) i ściągając w sposób bezwzględny podatki.

Obalenie monarchii i rządu Oliviera Cromwella

Poważne problemy króla rozpoczęły się, gdy próbował wprowadzić niepopularne zmiany w Kościele protestanckim w Szkocji. Kraj ten zbuntował się przeciwko niemu, a Karol nie był w stanie uśmierzyć rewolty. Brak środków finansowych na rozbudowę koniecznej do tego armii skłonił go **w 1640 r.** do zwołania parlamentu. Żądania króla dotyczące nowych podatków na wojnę ze Szkotami nie zyskały jednak aprobaty. Władca rozwiązał więc nieposłuszne zgromadzenie po niecałym miesiącu. Był to tak zwany Krótki Parlament. Klęski ponoszone w walkach ze zbuntowaną Szkocją sprawiły jednak, że zdecydował się na ponowne zwołanie parlamentu jeszcze w tym samym roku. Nowe zgromadzenie wymusiło na władcy akt stwierdzający, że parlament może być odwołany tylko na mocy własnej uchwały. Nazwane zostało **Długim Parlamentem**, gdyż obradowało faktycznie aż do 1653 r. (formalnie do 1660 r.).

konflikt
z parlamentem

Zgromadzenie, w którym przywództwo polityczne sprawowali **purytanie**, wprowadzało stopniowo daleko idące reformy ustrojowe zmierzające do podporządkowania sobie króla. Karol I czynił ustępstwa, zarazem starając się wzmocnić swoją pozycję, czemu posłużyło zawarcie porozumienia ze Szkotami. Ostatecznie król opuścił Londyn, aby przygotować się do zbrojnej rozprawy z parlamentem, który również zaczął organizować własne wojsko. Doprowadziło to do **wojny domowej**

wojna domowa
w Anglii

trwającej z przerwami od **1642 do 1651 r.** W jej trakcie na pierwszym miejscu wśród przeciwników króla znalazł się oficer armii parlamentu, independent **Oliver Cromwell** (czytaj: oliwier kromtel).

Oliver Cromwell (1599–1658) na portrecie autorstwa Roberta Walkera (czytaj: łolker) z ok. 1649 r.

Cromwell wywodził się z bogatego ziemiaństwa (gentry), które swoje powodzenie zawdzięczało karierze jednego z jego członków na dworze króla Henryka VIII. Uzyskał on znaczne dobra pochodzące z sekularyzacji mienia klasztornego w dobie reformacji. Sam Oliver Cromwell był gorliwym zwolennikiem purytanizmu i politykiem zwalczającym absolutystyczne dążenia Karola I. Do Izby Gmin po raz pierwszy został wybrany w 1628 r. Obrany po raz drugi w 1640 r. szybko stał się współpracownikiem przywódców opozycji antykrólewskiej.

Siły zbrojne parlamentu, po reorganizacji i centralizacji dowodzenia określane jako **Armia Nowego Wzoru**, składały się z radykalnych purytanów pełnych zapału religijnego. Posłużyły Cromwellowi do przejęcia **pełni władzy w państwie**. Usunął on z Izby Gmin większość swoich przeciwników politycznych – pozostawił jedynie nie więcej niż 50 posłów wywodzących się z independentów (określenie to oznacza-

dyktatura
Cromwella

to wówczas zarówno grupę religijną, jak i stronnictwo polityczne). Ten tak zwany **Parlament Kadłubowy** uznał Karola I za zdrajcę narodu i skazał go na śmierć. W styczniu **1649** r. król został ścięty. Wkrótce zniesiono monarchię, a następnie ogłoszono Anglię republiką.

egzekucja Karola I
Stuarta

Egzekucja Karola I Stuarta na niemieckiej rycinie z epoki

Źródło historyczne

Uchwała parlamentu angielskiego z 17 marca 1649 r. znosząca monarchię

Ponieważ stwierdzono na podstawie doświadczenia, że urząd króla o władzy skupionej w rękach jednej osoby jest w tym narodzie [angielskim] oraz w Irlandii niepotrzebnym ciężarem i niebezpieczeństwem wolności, pewności i interesu publicznego narodu, że władzy i prerogatywy królewskiej używano przeważnie gwoźli ujarzmienia poddanych i uczynienia z nich niewolników, że z natury rzeczy każda osoba wyposażona w taką władzę usiłuje we własnym interesie wzmocnić ją kosztem słusznej wolności ludu i własną wolę i potęgę wynieść ponad prawo, by stosownie do swej chęci ujarzmić całe królestwo, przeto postanawia się na mocy władzy niniejszego parlamentu, że żadna osoba nie będzie nadal piastować ani wykonywać urzędu króla.

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 37, Rewolucja angielska i jej następstwa, w świetle źródeł przedstawił J. Feldman, Kraków 1924, s. 15.

Ćwiczenia

1. Wyjaśnij, w jaki sposób uzasadniono decyzję o zniesieniu monarchii w Anglii.
2. Porównaj argumenty zwolenników absolutyzmu przedstawione w poprzednich rozdziałach (I.7. i III.1.) z zawartymi w powyższym tekście argumentami jego przeciwników. Które z nich uważasz za słuszne? Uzasadnij swoją ocenę.

Cromwell musiał także stawić czoła buntom społeczno-religijnym w Anglii oraz powstaniom wznieconym przez zwolenników monarchii i dynastii Stuartów (zwłaszcza w Szkocji) oraz katolików w Irlandii. Wszystkie te wystąpienia krwawo stłumił.

W 1651 r. Cromwell doprowadził do przyjęcia tak zwanego **aktu nawigacyjnego**. Zezwalał on na import towarów do Anglii tylko na statkach angielskich lub kraju producenta. Podobne ograniczenia dotyczyły handlu kolonialnego. W ten sposób Holendrzy nie mogli już pośredniczyć w handlu dalekosiężnym, co doprowadziło do wojny z Holandią. Na dłuższą metę akty nawigacyjne (kilkakrotnie korygowane) przyczyniły się do rozwoju angielskiego przemysłu stocznioowego i handlu.

W 1653 r. parlament przyznał Cromwellowi tytuł **lorda protektora**. Sprawując tę funkcję, miał praktycznie nieograniczoną władzę. Do swojej śmierci w 1658 r. **rządził Anglią w sposób dyktatorski**, opierając się na armii.

Ostatni Stuartowie na tronie. Chwalebna rewolucja 1688 r.

przywrócenie
monarchii

Po śmierci Cromwella władzę sprawował krótko jego syn Richard. **W 1660 r.** nowo wybrany parlament **przywrócił monarchię**. Rządy objął **Karol II Stuart**, syn straconego 11 lat wcześniej Karola I (restauracja, czyli przywrócenie do władzy obalonej dynastii, Stuartów). W ten sposób skończył się ciąg burzliwych zdarzeń określanych przez część historyków jako **rewolucja angielska** (1640–1660). Nowy król zobowiązał się nie prześladować jej uczestników i wyrzec się dążeń absolutystycznych. Umocniwszy swoją pozycję, próbował jednak, wbrew zapowiedziom, poszerzyć swoje uprawnienia kosztem parlamentu. Starania te się nie powiodły. Sukcesem parlamentu stała się zgoda króla na przyjęcie **w 1679 r. ustawy (Habeas Corpus Act)** gwarantującej każdemu nietykalność osobistą. Odtąd aresztowania można było dokonać tylko za pisemną zgodą sądu. Ponadto sąd miał sprawować pieczę nad tym, w jaki sposób postępowano dalej z zatrzymanym.

Wilhelm III Orański

chwalebna
rewolucja

Po śmierci Karola II w 1685 r. tron objął jego brat **Jakub II**. Nie liczył się on z parlamentem i podjął działania na rzecz wprowadzenia rządów absolutnych. Co więcej – jako katolik (przyjął to wyznanie na długo przed objęciem tronu) zmierzał do odbudowania w kraju pozycji wyznawanej przez siebie religii. **W 1688 r.** parlament zdecydował o **detronizacji Jakuba II**, z którym pozostawał w ciągłym konflikcie. Tron powierzono jego córce – protestantce **Marii** – i jej mężowi **Wilhelmowi III Orańskiemu**, namiestnikowi Republiki Zjednoczonych Prowincji (Holandii). Ponieważ zmiana panującego tym razem przebiegła pokojowo, wydarzenie to przeszło do historii pod nazwą **chwalebnej rewolucji** (*Glorious Revolution*). Parlament uchwalił wkrótce **Ustawę o prawach** (*Bill of Rights*, 1689 r.) gwarantującą wyższość parlamentu nad władzą monarszą. Król nie mógł odtąd bez jego zgody wydawać ustaw ani nakładać podatków. Natomiast do uprawnień królewskich należało nadal zwoływanie i rozwiązywanie parlamentu oraz mianowanie członków Izby Lordów. Uchwały parlamentu wymagały podpisu króla. Również ministrowie byli przed nim odpowiedzialni.

Wilhelm III Orański u bram Londynu, grudzień 1688 r., grafika autorstwa holenderskiego malarza Romeyna de Hooghe (czytaj: romejna de hohe)

W 1701 r., u schyłku panowania Wilhelma, przyjęto ustawę o następstwie tronu, na mocy której po bezdzietnej śmierci jego córki Anny (panowała w latach 1702–1714) władzę przejęli później książęta Hanoweru. Ustawa wprowadzała ponadto ważne **regulacje ustrojowe**, oznaczające dalsze ograniczenie władzy królewskiej. Przyjęto zasadę, że każdy dokument królewski, aby był ważny, wymaga podpisu odpowiedniego ministra. Ministrowie przy tym odpowiadali odtąd nie przed królem, a przed parlamentem. Ukształtował się system sprawowania władzy określany mianem **monarchii parlamentarnej**. Władzę królewską kontrolował parlament, który sam musiał przestrzegać prawa.

monarchia
parlamentarna

Porównanie monarchii absolutnej i parlamentarnej na przełomie XVII i XVIII w.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny, które doprowadziły do wystąpienia parlamentu przeciw królowi, a w konsekwencji do obalenia na pewien czas monarchii.
2. Omów wydarzenia dziejące się w Anglii w latach 1640–1660.
3. Oceń panowanie Stuartów na tronie angielskim.
4. Wyjaśnij pojęcia: *gentry*, *Długi Parlament*, *purytanie*, *independenci*, *Parlament Kadłubowy*, *lord protektor*.
5. Wytłumacz, na czym polegał model ustrojowy monarchii parlamentarnej, jaki ukształtował się w Anglii na przełomie XVII i XVIII w. Jakie reguły prawne określały sposób sprawowania rządów?
6. Porównaj tendencje występujące w ewolucji ustrojów Francji i Anglii w XVII w.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 150

- W 1603 r., po śmierci Elżbiety I, **tron angielski objęła** panująca w Szkocji **dynastia Stuartów**.

s. 151

- Bogacące się w warunkach przemian gospodarczych warstwy społeczne (**zamożni mieszcianie, gentry**), związane w znacznym stopniu z **purytanizmem**, znalazły się w opozycji do władzy królewskiej.

s. 152

- Próby wprowadzenia absolutystycznego modelu sprawowania rządów prowadziły do **konfliktów królów z parlamentem**.

s. 152,
153

- W latach 1642–1648 trwała **wojna domowa** pomiędzy Karolem I a siłami zbrojnymi parlamentu. **Król** poniósł porażkę, a w 1649 r. został **skazany na śmierć**.

s. 152

- Anglia stała się **republiką**, ale w praktyce **dyktatorskie rządy** sprawował **Oliver Cromwell**.

s. 154

- W 1660 r. nastąpiło **przywrócenie monarchii** oraz dynastii Stuartów.

s. 154

- **Chwalebna rewolucja 1688 r.** oznaczała detronizację Jakuba II i objęcie tronu przez **Wilhelma III Orańskiego**.

s. 155

- Przyjęte za rządów Wilhelma III reguły prawne, zawarte w ustawach z 1689 i 1701 r., ustaliły system ustrojowy **monarchii parlamentarnej** w Anglii.

3. Konflikty międzynarodowe. Wojna trzydziestoletnia (1618–1648)

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz okoliczności wybuchu wojny trzydziestoletniej;
- przeanalizujesz przebieg i charakter wojny trzydziestoletniej;
- dowiesz się, w jaki sposób zakończyła się ekspansja turecka w Europie.

Tło i wybuch wojny trzydziestoletniej

W XVII w. w życiu politycznym Europy nadal dużą rolę odgrywały **konflikty o podłożu religijnym**. Taki przede wszystkim charakter miały też przyczyny wojny trzydziestoletniej. Odczuwane były nadal skutki reformacji i różnice wyznaniowe oraz kwestie swobody wiary stanowiły jeden z najbardziej palących problemów większości państw. Nie zawsze jednak na arenie międzynarodowej zwracały się przeciwko sobie kraje, w których panowała odmienna religia. Od dawna trwał konflikt między Francją Burbonów a Habsburgami, choć obie te dynastie pozostały wierne katolicyzmowi. Dlatego też Francja w okresie wojny trzydziestoletniej stanęła po stronie obozu protestanckiego. W XVII w. dostrzegła też potencjalnego sprzymierzeńca w Turcji – kraju muzułmańskim, przeciwko któremu papieżstwo pragnęło zorganizować wspólny front chrześcijański. Ponad względami wyznaniowymi stała w takich przypadkach **racja stanu** – interes polityczny państwa.

konflikty o podłożu religijnym

Napięta sytuacja między krajami katolickimi i protestanckimi panowała zwłaszcza w obrębie **Rzeszy Niemieckiej**. Postępy reformacji zostały tam zahamowane pod koniec XVI w., a katolicyzm w części odzyskał dawną pozycję. W efekcie liczba ludności protestanckiej (luteranckiej i kalwińskiej) oraz liczba katolickiej była zbliżona. Do największych **krajów protestanckich** należały: Saksonia, Brandenburgia, Palatynat Reński, a do **katolickich** – Bawaria oraz posiadłości dziedziczne Habsburgów austriackich (Austria, Karyntia, Styria, Kraina). Ówczesny cesarz **Rudolf II Habsburg** (panował 1575–1612) starał się jeszcze bardziej **ograniczyć wpływy wyznań reformowanych**. Zaniepokojenie protestantów tą sytuacją wzrastało, zwłaszcza że przedstawiciele cesarza odmówili na sejmie Rzeszy oficjalnego potwierdzenia pokoju religijnego. Dla obrony swoich interesów kraje protestanckie Rzeszy zawiązały w **1608 r. Unię Protestancką**, której przewodził **elektor Palatynatu Reńskiego Fryderyk IV**. Rok później została utworzona **Liga Katolicka** na czele z **księciem Bawarii Maksymilianem I**.

Szczególnym punktem zapalnym okazały się **Czechy**. Protestantyzm, który wyznawała większość mieszkańców kraju, był tam bardzo silnie związany z tożsamością narodową i tradycją wywodzącą się z czasów husyckich. W wyniku porozumień, do jakich doszło między członkami rodu Habsburgów, piastujący od kilku lat god-

ność cesarską Maciej Habsburg zrezygnował w **1617 r.** z władania Czechami. Sejm czeski, akceptując te ustalenia, powierzył koronę czeską rządzącemu Styrią i Karyntią **Ferdynandowi II Habsburgowi**. Był on zagorzałym katolikiem, który nie zamierzał przestrzegać praw ludności protestanckiej. Wydał zakaz obejmowania przez nią urzędów w Czechach oraz wprowadził cenzurę. Sytuację zaostrzył dodatkowo nakaz zburzenia dwóch świeżo wybudowanych zborów protestanckich.

W maju 1618 r. reprezentanci protestantów czeskich przygotowali petycję, w której przeciwstawiali się naruszeniom ich praw. Gdy rezydujący na zamku królewskim przedstawiciele cesarza Macieja odmówili jej przyjęcia, doszło do kłótni zakończonej wyrzuceniem dwóch z nich i ich sekretarza przez okno. Ta tak zwana **defenestracja praska** (łac. *de fenestra* – z okna) stała się początkiem **antyhabsburskiego powstania Czechów**, a zarazem **wojny trzydziestoletniej (1618–1648)**. W następnym roku, gdy Ferdynand II przejął koronę cesarską po zmarłym Macieju, zbuntowani Czesi **pozbawili go tronu czeskiego**. Na swojego władcę wybrali **przywódcę Unii Protestanckiej, elektora Palatynatu Reńskiego Fryderyka V** (syna wspomnianego Fryderyka IV). Po ich stronie opowiedziały się także Anglia i Holandia, jednak tylko ta druga udzieliła im ograniczonej pomocy.

Ferdynand II Habsburg na portrecie włoskiego malarza Giovanniego Pietra de Pomisa (czytaj: dziowanniego pietra de pomisa), 1619 r.

początek wojny
trzydziestoletniej

Defenestracja praska 1618 r. na niemieckiej grafice, XVII w.

Wyrzuceni przez okno przedstawiciele cesarscy przeżyli upadek z wysokości kilkunastu metrów, gdyż fosa znajdująca się pod oknami była wypełniona śmieciami, które złagodziły skutki zderzenia z ziemią. Jednak całe wydarzenie pokazywało jasno, że Czesi nie zamierzają akceptować sposobu sprawowania władzy przez Habsburgów. Stany czeskie wyłoniły rząd, w którym znalazło się po 10 przedstawicieli możnych, szlachty i mieszczan.

Habsburgowie musieli się także uporać w tym czasie z **powstaniem Węgrów**, którzy pod wodzą księcia Siedmiogrodu zaatakowali Wiedeń. Wycofali się, gdy cesarza wspomogły oddziały lisowczyków – najemnej lekkiej jazdy polskiej walczącej za zdobywane łupy. Na ich zwerbowanie wyraził zgodę władca Rzeczypospolitej Zygmunt III Waza. Gdy zagrożenie ze strony Węgrów zostało powstrzymane, **cesarz Ferdynand II** rozpoczął działania wojenne, aby **odzyskać tron czeski**. 8 listopada **1620 r.** rozgromił Czechów w **bitwie pod Białą Górą** niedaleko Pragi. Zajął kraj oraz zlikwidował swobody jego mieszkańców.

bitwa pod Białą
Górą

Bitwa pod Białą Górą na obrazie malarza flamandzkiego Pietera Snayersa, 1620 r.

Klęska w tej bitwie miała decydujące znaczenie dla dziejów Czech. Zarządzanie krajem przeszło w pełni na urzędników zależnych od centrum w Wiedniu, a reprezentacja stanów czeskich utraciła znaczenie. Wyznania protestanckie stały się nielegalne. Bardzo liczni przedstawiciele warstw wyższych opuścili kraj. W ich miejsce napływali przybysze z krajów niemieckich. W urzędach i stopniowo w życiu publicznym zaczęto używać języka niemieckiego zamiast czeskiego. W końcu XVII w. język czeski stał się mową prawie wyłącznie chłopów.

Dalszy przebieg wojny trzydziestoletniej

Wojska cesarskie zwróciły się z kolei **przeciwko Palatynatowi Reńskiemu**, którego władca był krótko królem czeskim, i zajęły ten kraj. W tym czasie wybuchła także **wojna pomiędzy hiszpańskimi Habsburgami a Holandią**. W Rzeszy cesarz oraz Liga Katolicka odnosili znaczące sukcesy. Wybitnym **wodzem armii cesarskiej** okazał się najemny dowódca **Albrecht von Wallenstein** (czytaj: walensztajn). Przeciwko Habsburgom wystąpiła protestancka **Dania** sprzymierzona z Siedmiogrodem. Jednak siły cesarskie i katolickie nadal dominowały na polach bitew i ponosząca porażki Dania **w 1629 r. wycofała się z wojny**. Jej król zobowiązał się, że nie będzie się więcej wtrącał w sprawy Rzeszy.

interwencja
protestanckiej
Danii

Albrecht von Wallenstein na obrazie nieznanego artysty z ok. 1700 r.

Wallenstein (1583–1634) pochodził z czeskiej szlachty. Został wychowany w duchu protestanckim, jednak w młodości przeszedł na katolicyzm. Na początku wojny trzydziestoletniej sfinansował zorganizowanie oddziału zbrojnego, z którym oddał się do dyspozycji cesarzowi Ferdynandowi II Habsburgowi. Z czasem armia pod jego dowództwem osiągnęła 40 tysięcy żołnierzy. Cesarz mianował go wodzem naczelnym i obdarzył tytułem książęcym. W ciągu kilku lat Wallenstein odniósł liczne sukcesy, jednak w 1632 r. został pokonany przez Szwedów pod Lützen (czytaj: lucn). Podejrzewany o zdradę stanu i potajemne rozmowy z obozem protestanckim został pozbawiony dowództwa, a następnie w 1634 r. zamordowany.

wystąpienie Szwecji

Interwencję w Rzeszy za namową Francji rozpoczął z kolei **król** protestanckiej **Szwecji Gustaw II Adolf**, którego wsparła nie tylko **Saksonia** (dotąd niezaangażowana w wojnę), lecz także katolicka **Francja** rządzona przez kardynała Richelieu. Francuzi ograniczyli się na razie do znacznej pomocy finansowej. **Zreformowana armia szwedzka** stała się w tych latach najsilniejszą siłą militarną w Europie. Składała się przede wszystkim z piechoty złożonej początkowo z chłopów powoływanych pod broń na długi okres, którzy przechodzili staranne szkolenie. Rola jazdy została ograniczona. Kluczowe znaczenie miało zwiększenie siły ognia armat oraz indywidualnej broni palnej (muskietów). Duże zasoby finansowe przeznaczone na wojsko pozwoliły zaciągać do armii szwedzkiej najemników (głównie z krajów niemieckich), którzy z czasem stanowili zdecydowaną większość jej składu.

bitwa pod Lützen

W 1632 r. Szwedzi zwyciężyli w **bitwie pod Lützen**, zginął w niej jednak ich król i wybitny wódz Gustaw II Adolf. W tym czasie siły protestanckich państw Rzeszy przegrywały wciąż w konfrontacji z Habsburgami, a i Szwecja zaczęła ponosić porażki. **W 1635 r.** większość krajów niemieckich i cesarz zawarli pokój, który w praktyce zapowiadał bardzo poważne umocnienie pozycji Habsburgów. Zaniepokojona tym **Francja zdecydowała się włączyć bezpośrednio w działania wojenne**. Prowadziła walkę zarówno z cesarzem, jak i z habsburską Hiszpanią. Koalicję antycesarską tworzyły wówczas – oprócz Francji – **Szwecja i Holandia**,

mobilizacja Francji

a następnie także **Siedmiogród**. Stopniowo zyskiwała ona zdecydowaną przewagę nad obozem cesarsko-katolickim, zajęła między innymi księstwo Bawarii. Walki trwały **do 1648 r.**

Gustaw II Adolf podczas bitwy pod Lützen na obrazie holenderskiego malarza Jana Asselijnna z 1634 r.

skutki wojny trzydziestoletniej

Wojna trzydziestoletnia toczyła się **głównie na terenie Rzeszy**. Dotknęła w mniejszym lub większym stopniu całą ludność tego obszaru i przeszła do historii jako okrutny konflikt zbrojny. Przyniosła **spustoszenie wielu krajów**, ich ruinę gospodarczą oraz **liczne ofiary śmiertelne** wśród cywilów. Przyczyną zgonów były nie tylko bezpośrednie działania wojenne. W większym jeszcze stopniu powodowały je **głód** i rozprzestrzeniane przez wojsko **epidemie chorób zakaźnych**. Liczba ludności w skali całego cesarstwa zmniejszyła się w wyniku wojny trzydziestoletniej o ponad 20%. Na niektórych obszarach spadła znacznie poniżej połowy stanu sprzed 1618 r. (czasami wynikało to jednak z migracji na inne tereny).

Szacunkowe straty ludności w Rzeszy Niemieckiej w czasie wojny trzydziestoletniej

O charakterze wojny oraz skali zniszczeń i ofiar decydowała panująca wówczas reguła, mówiąca że „**wojna wyżywi się sama**”. Zgodnie z nią oddziały zdobywały żywność, odzież i wszelkie potrzebne rzeczy przez rekwizycje czy zwykły rabunek. Często nie były wynagradzane, lecz cały ich zysk z udziału w wojnie stanowiły zdobyte łupy. Armie, składające się z najemników pochodzących z różnych krajów, nie czuły związku z bronionymi przez siebie obszarami i w razie potrzeby grabiły również ich mieszkańców.

Pokój westfalski 1648 r.

Na zawarty w **1648 r. pokój westfalski** składały się dwa traktaty podpisane przez cesarstwo: w Münster (czytaj: mynster) z Francją oraz w Osnabrück (czytaj: osnabruk) ze Szwecją. Dokonano pewnych **zmian terytorialnych** w Europie. **Francja** uzyskała kosztem Rzeszy część Alzacji oraz trzy biskupstwa na terenie Lotaryngii. **Szwecja** otrzymała między innymi część Pomorza Zachodniego (Pomorze Przednie ze Szczecinem aż po wyspę Rugię). **Brandenburgii** przyznano resztę Pomorza Zachodniego (Pomorze Tylne z Kołobrzegiem). **Saksonia** uzyskała czeskie dotąd Łużyce. **Książę Bawarii** otrzymał część Palatynatu Reńskiego i zyskał przy tym godność elektora. Habsburgowie austriaccy uznali ostatecznie niepodległość Szwajcarii, a hiszpańscy – Holandii.

pokój westfalski

Podpisanie traktatu pokojowego w Münster (czytaj: mynster), obraz holenderskiego malarza Gerarda ter Borch (czytaj: herarda) z 1648 r.

Zapadły w tym czasie ważne decyzje dotyczące **funkcjonowania Rzeszy Niemieckiej**. Ustalono, że władcy tworzących ją państw są suwerenni nie tylko w sprawach wewnętrznych, lecz także mogą prowadzić **własną politykę zagraniczną** i swobodnie zawierać sojusze. Nie mogły one jednak godzić w interesy cesarza i Rzeszy jako całości. W tej sytuacji zwierzchność cesarza nad krajami Rzeszy uzyskała charakter głównie honorowy. Jego władza wzrosła natomiast w stosunku do krajów, którymi władał bezpośrednio, zwłaszcza Czech. Ważną decyzją było **potwierdzenie zasad pokoju religijnego** (augsburskiego) z 1555 r. Wcześniej obejmował on katolików i luteranów; teraz rozciągnięty został także na kalwinistów. Kładło to wreszcie **kres wojnom religijnym w Rzeszy**.

Podjęte decyzje oznaczały **osłabienie pozycji Habsburgów** na arenie międzynarodowej i **wzrost znaczenia Francji**, która w 2. połowie XVII w. stała się największym mocarstwem Europy. Wzrosła także rola polityczna **Szwecji i Brandemburgii**. Francja po zakończeniu wojny trzydziestoletniej w Rzeszy kontynuowała jeszcze przez ponad 10 lat wojnę z Hiszpanią. Odniesione przez nią zwycięstwo spowodowało, że **Hiszpania utraciła pozycję mocarstwa europejskiego**.

osłabienie pozycji
Habsburgów

wzrost znaczenia
Francji

upadek znaczenia
Hiszpanii

Europa po pokoju westfalskim 1648 r.

Ostatni okres ekspansji tureckiej w Europie

Sułtan Murad IV w otoczeniu janczarów na niemieckiej grafice z XIX w.

Murad IV, panujący w latach 1623–1640, wzmocnił władzę centralną i zreorganizował armię, w tym formację janczarów (pojęcie omówione w podręczniku do klasy 1). Legendarne wyszkolenie tych elitarnych oddziałów piechoty tureckiej oraz ich fanatyczne oddanie sułtanowi w 1. połowie XVII w. należało już w dużej mierze do przeszłości. Nastąpiło wśród nich rozprężenie, podnosili bunty, wielu zajęło się handlem i rzemiosłem, zaniedbywało służbę w armii. Dzięki reformie wojskowej zapoczątkowanej przez Murada IV, odbudowano jednak stopniowo wartość bojową formacji.

okres ekspansji
tureckiej

W latach 40. XVII w., po okresie wstrzymania ekspansji spowodowanego kryzysem wewnętrznym, Turcja osmańska znów podjęła próby podbojów na obszarze Europy. Jej celem było **odebranie Wenecjanom Krety**. Turkom udało się opanować wyspę, ale oblężenie twierdzy Kandii (dzisiejszy Heraklion) trwało aż 22 lata. Flota turecka ponosiła w tym okresie spektakularne klęski w walkach z okrętami weneckimi.

bitwa pod
Wiedniem

W latach 60. Turcja podjęła wyprawę **przeciwko Habsburgom austriackim**, udaremniając podjęte przez nich starania o opanowanie tureckich posiadłości na Bałkanach. **Od 1672 r.** wiele energii poświęciła wojnom **z Rzeczpospolitą**, osiągając początkowo bardzo duży sukces. Prowadziła też wojnę **z Rosją**. Wreszcie **w 1683 r.** zwróciła się ponownie **przeciwko monarchii habsburskiej**, podchodząc pod **Wiedeń i oblegając miasto**. Przybywające z odsieczą wojska polskie pod dowództwem króla **Jana III Sobieskiego** wraz z siłami Habsburgów i armią Rzeszy Niemieckiej odepchnęły jednak Turków spod austriackiej stolicy.

traktat
w Karłowicach

Wkrótce się pod patronatem papieża zawiązała antyturecka **Liga Święta**, w skład której weszło **cesarstwo, Rzeczpospolita i Wenecja**, a później także **Rosja**. Turcja poniosła szereg klęsk, których efektem był bardzo dla niej niekorzystny **traktat w Karłowicach w 1699 r.** Habsburgowie po 150 latach odzyskali **niemal całe Węgry wraz z Siedmiogrodem**. Do Rzeczypospolitej powróciły utracone we wcześniejszych zmaganiach tereny. Wenecja otrzymywała Kotor w Dalmacji oraz półwysep Peloponez w Grecji. Rosja w rok później uzyskała ważny strategicznie port Azow. Po raz pierwszy od XIV w. **Turcja znalazła się w Europie w odwrocie**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij przyczyny wybuchu wojny trzydziestoletniej. Kto i dlaczego był w nią zaangażowany w pierwszych latach konfliktu?
2. Przedstaw przebieg i charakter wojny trzydziestoletniej. Dlaczego stanowiła ona ważne wydarzenie w dziejach Europy, a zwłaszcza Rzeszy Niemieckiej?
3. Wymień najważniejsze ustalenia pokoju westfalskiego. Jakie było jego znaczenie?
4. Omów ostatni etap ekspansji tureckiej w Europie i okoliczności, w jakich została ona ostatecznie zahamowana.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Wojna trzydziestoletnia była konfliktem o **podłożu** przede wszystkim **religijnym**. W **Rzeszy Niemieckiej** trwało napięcie pomiędzy **krajami protestanckimi a katolickimi**. Protestanci odczuwali, że ich prawa są zagrożone ze strony cesarza. s. 157
- Wybuch **wojny trzydziestoletniej (1618–1648)** wiązał się z powstaniem **Czechów** przeciwko ich królowi (wkrótce też cesarzowi) Ferdynandowi II Habsburgowi, który nie przestrzegał swobód religijnych protestantów. s. 158
- Po pokonaniu Czechów (**bitwa pod Białą Górą, 1620 r.**) cesarz zwrócił się przeciwko Palatynatowi Reńskiemu i innym protestanckim państwom Rzeszy. Przeciwko niemu wystąpiła **Dania**. s. 158, 159
- Po wycofaniu się Danii z wojny główną rolę w obozie protestanckim odgrywała **Szwecja** i jej król **Gustaw II Adolf**, który jednak zginął podczas zwycięskiej dla Szwedów **bitwy pod Lützen (1632 r.)**. s. 160
- W 1635 r. do wojny na terenie Rzeszy włączyła się **Francja**. Mimo że była krajem katolickim, wsparła **obóz protestancki**, gdyż **obawiała się wzrostu znaczenia Habsburgów**. s. 160
- Wojna trzydziestoletnia doprowadziła do **ogromnych zniszczeń i wielu ofiar na terenie Rzeszy**. s. 160
- Koniec wojny nastąpił w **1648 r.** Zawarty wówczas **pokój westfalski** wiązał się ze zmianami granicznymi w Europie. Unormowano także kwestie polityczne i religijne w Rzeszy Niemieckiej. Władza **Habsburgów** jako cesarzy, a także ich pozycja międzynarodowa **uległy osłabieniu**. Jednocześnie wzrosło **znaczenie Francji**. s. 161, 162
- Po wojnie z Francją **Hiszpania utraciła pozycję europejskiego mocarstwa**. s. 162
- **Turcja** podejmowała w XVII w. próby ekspansji w Europie, odnosząc swoje ostatnie sukcesy militarne. s. 164
- **Niepowodzenie oblężenia Wiednia (1683 r.)** i klęski w zmaganiach z państwami Ligi Świętej doprowadziły do utraty przez Turcję wielu terenów na mocy **traktatu w Karłowicach (1699 r.)**. Potęga turecka uległa **nieodwracalnemu załamaniu**. s. 164

4. Kultura Europy XVII w.

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z dokonaniem wybitnych myślicieli i uczonych XVII w.;
- przeczytasz o twórczości literackiej epoki;
- dowiesz się, jakie przemiany zaszły w sztukach plastycznych;
- przeczytasz o muzyce w XVII w.

Filozofia i wiedza w XVII w.

U schyłku XVI i w 1. połowie XVII w. nastąpił **zwrot w myśli filozoficznej**. Związany był on także z **dynamicznym rozwojem wiedzy** z zakresu nauk przyrodniczych i matematyki, określanym czasem jako „rewolucja naukowa”. Drogę do tych przemian otworzył humanizm renesansowy, z jego ciekawością świata i wiarą w możliwość poznania rządzących nim praw. Decydujące znaczenie miał rozwój takich koncepcji filozoficznych, jak empiryzm oraz racjonalizm (przeczytasz o nich w kolejnych akapitach).

Włoski astronom **Galileusz** uważał, że świat przyrody – zachodzące w nim zjawiska i rządzące nimi prawidłowości – można poznać dzięki obserwacji oraz poprzez eksperymenty. Aby wyciągnąć właściwe wnioski, należy przy tym posłużyć się matematyką i logiką. Stanowisko takie wywodziło się z **empiryzmu** (gr. *empeiria* – doświadczenie). Ta rozwijająca się na przełomie epok renesansu i baroku koncepcja filozoficzna zakładała, że nasza wiedza o świecie ma źródło w tym, czego **doświadczamy poprzez zmysły** (wzrok, słuch, dotyk).

rozwój nowożytnej
filozofii

empiryzm

Popiersie Galileusza (właśc. Galileo Galilei, 1564–1642) z jego nagrobka w kościele św. Krzyża we Florencji

Już na początku XVII w. Galileusz odrzucił wywodzące się od Arystotelesa przekonanie o odmienności praw fizycznych rządzących sferami nieba i ziemi. Opowiadał się za teorią heliocentryczną Kopernika. Argumentował, że przemawiają za nią obserwacje, a przeczące jej fragmenty Biblii należy rozumieć metaforycznie, a nie dosłownie. Dwa razy stawał przed trybunałem Świętego Oficjum (inkwizycji) i w 1633 r. został zmuszony do odwołania swoich poglądów oraz skazany na dożywotni areszt domowy.

W rozwoju nowożytnej myśli filozoficznej opartej na empiryzmie wielką rolę odegrał angielski filozof **Francis Bacon** (czytaj: bejkon). Sądził, że poznanie i zrozumienie świata są możliwe, a drogą do nich powinno być nie ślepe zawierzenie autorytetom, lecz **badanie zjawisk**. Uważał, że **znajomość ich przyczyn** to prawdziwa wiedza. Można ją zyskać,

zbierając za pomocą zmysłów szczegółowe informacje o świecie, a następnie je uogólniając. Celem takich badań jest zapanowanie człowieka nad przyrodą. Bacon postulował oparcie nauki na wspólnym wysiłku uczonych na rzecz poznania prawdy.

Przeciwstawne wobec zwolenników empiryzmu założenie przyjął francuski myśliciel René Descartes (czytaj: rene dekart), czyli **Kartezjusz** (to spolszczona forma łacińskiej wersji jego nazwiska). Twierdził on, że **doznania zmysłowe mogą nas wprowadzać w błąd**, dawać złudne wyobrażenia o świecie i w związku z tym nie stanowią źródła niepodważalnej wiedzy. Takim źródłem może być jedynie **rozum**. Stanowisko filozoficzne przez niego reprezentowane określa się mianem **racjonalizmu** (łac. *ratio* – rozum). Najstawniejszą maksymą Kartezjusza było stwierdzenie: **Myślę, więc jestem**. Oznaczało ono, że jedyną pewną dla człowieka rzeczą jest istnienie jego myślącej jaźni (albo duszy). Rozum pozwala **wyprowadzić z tego faktu inne prawdy o świecie**, a więc dowieść istnienia Boga i świata materialnego.

racjonalizm

„*Żądza wiedzy, wspólna wszystkim ludziom jest chorobą, której nie można uleczyć, ponieważ ciekawość wzrasta wraz z wiedzą.*

~ Kartezjusz

Dysputa pomiędzy królową Krystyną Wazówną a Kartezjuszem – fragment obrazu z XIX w. autorstwa malarza szwedzkiego Nilsa Forsberga, opartego na pierwowzorze z XVIII w.

Królowa Szwecji Krystyna pasjonowała się ówczesnymi debatami filozoficznymi i rozwojem wiedzy. Zapraszała na swój dwór francuskich myślicieli. Wśród nich znalazł się Kartezjusz, który po krótkim pobycie na dworze w Sztokholmie zmarł na zapalenie płuc w lutym 1650 r.

Jednym z najbardziej wszechstronnych myślicieli 2. połowy XVII i początku XVIII w. był **Niemiec Gottfried Wilhelm Leibniz** (czytaj: gotfrid wilhelm lajbnic). Zajmował się filozofią i matematyką, a także fizyką i konstruowaniem maszyn. W zakresie filozofii jego najstawniejsza teza głosiła, że świat został przez Boga ukształtowany w sposób harmonijny, konieczny i najdoskonalszy z możliwych. Istnieje w nim maksymalna możliwa ilość dobra i tak mało zła, jak to tylko możliwe. Pod koniec XVII w. przedstawił swoje poglądy zwolennik empiryzmu **John Locke** (czytaj: dżon lok; jego koncepcje należą do formującej się wówczas myśli oświeceniowej, dlatego zostaną one omówione w części podręcznika dotyczącej oświecenia).

Empirystów Galileusza, Bacona i racjonalistę Kartezjusza łączyło przekonanie, że **nauka i religia winny być od siebie oddzielone**, ponieważ mają odmienne zadania i odnoszą się do różnych sfer rzeczywistości. W przekonaniu uczonych uwalniało ich to od zarzutów, że ich badania mogą stać w sprzeczności z Bożym objawianiem. Mimo że Kościół nie zaakceptował tego stanowiska, XVII w. zapoczątkował **rozwój nauki** takiej, jak ją dzisiaj rozumiemy, czyli opartej na **badaniu zjawisk, doświadczeniu i logicznym rozumowaniu**. Badania polegały odtąd na stawianiu hipotez,

rewolucja naukowa

przeprowadzaniu obserwacji, dokonywaniu eksperymentów i konstruowaniu na ich podstawie teorii naukowych. Starano się ściśle formułować swoje koncepcje, używając języka matematyki, jeśli było to możliwe. Publikowane wyniki badań dzięki temu **mogli zweryfikować inni uczeni**. Pojawiły się pierwsze **czasopisma**, które regularnie upowszechniały wyniki odkryć. Powoływano do życia stowarzyszenia naukowe (**akademie**) grupujące uczonych i organizujące dyskusje i odczyty.

Najbardziej dynamicznie rozwijały się w XVII w. astronomia, matematyka i fizyka. Osiągnięto jednak także pierwsze znaczące wyniki w chemii, biologii i medycynie. Badacze i odkrywcy, którzy poszerzali ludzką wiedzę o świecie i których dokonania miały stać się wkrótce podstawą postępu technicznego w wielu dziedzinach życia, byli bardzo liczni. **Galileusz** odkrył między innymi góry na Księżycu, satelity Jowisza i plamy na Słońcu. Anglik **William Harvey** (czytaj: tiliam harwi) wyjaśnił sposób funkcjonowania układu krwionośnego człowieka. Do najwybitniejszych umysłów epoki należał bez wątpienia inny Anglik – **Isaac Newton** (czytaj: izaak niuton). Cieszył się on w swoich czasach olbrzymim autorytetem i ustalił na lata podstawy wielu dziedzin nauki. Sformułował prawa dynamiki, między innymi prawo powszechnego ciążenia, oraz dokonał odkryć w zakresie optyki. Bardzo poważny był również jego wkład w astronomię i matematykę. **Newton** i **Leibniz** niezależnie od siebie sformułowali zasady **rachunku różniczkowego**.

Literatura

rozkwit sztuki
dramatycznej

Strona tytułowa wydania dzieł Jeana-Baptiste'a Racine'a (czytaj: żana batista rasina), które ukazało się w Brukseli w 1700 r.

Wiek XVII wyróżnia się szczególnym rozwojem **sztuki dramatycznej**, która w tym okresie zyskała pełną dojrzałość. Bogatą galerię wielkich mistrzów teatru otwiera tworzący od lat 90. poprzedniego stulecia **Anglik William Szekspir** (jest to spolszczona forma nazwiska Shakespeare). Uznany z czasem za największego nowożytnego dramaturga, stworzył blisko 40 sztuk, osiągając równy artyzm zarówno w **tragediach** (*Romeo i Julia*, *Juliusz Cezar*, *Hamlet*, *Król Lear*, *Makbet*), jak i **komediach** (*Sen nocy letniej*, *Burza*). Szekspir jest ceniony za niezrównaną umiejętność ukazania prawdy i głębi przeżyć swoich bohaterów, a także za niezwykły kunszt języka. Był on też autorem **sonetów** o zróżnicowanej, w znacznej części miłosnej tematyce.

Najwybitniejszym dramaturgiem **hiszpańskim** był **Pedro Calderón de la Barca** (czytaj: pedro kalderon de la barka; *Życie jest snem*, *Księżę Niezłomny*). Wielu wybitnych dramaturgów tworzyło we **Francji**, między innymi: **Pierre Corneille** (czytaj: pier kornejl; *Cyd*), **Molier** (*Świętoszek*, *Mizantrop*, *Skąpiec*) oraz **Jean-Baptiste Racine** (*Fedra*). Molier wyśmiewał negatywne strony obyczajowości

swojej epoki. Specjalizował się w komediach, które były bardzo silnie osadzone w realiach jego czasów. Różnił się pod tym względem od innych wybitnych twórców, którzy woleli sięgać po tematy mitologiczne bądź historyczne, uznawane za najwłaściwsze dla tragedii. Wszystkich wymienionych autorów łączyło natomiast zainteresowanie duchowymi pobudkami oraz namiętnościami kierującymi ludzkim postępowaniem. Podejmowali ważne **kwestie etyczne**.

Krytyczny osąd natury ludzkiej zawarł w swoim zbiorze aforyzmów *Maksymy i rozważania moralne* **francuski** arystokrata **François de La Rochefoucauld** (czytaj: franśla de la roszfuko). We Francji działał także poeta **Jean de La Fontaine** (czytaj: żan de la fontę). W *Bajkach* (12 ksiąg), które przyniosły mu największą sławę, poruszał problemy moralno-obyczajowe, a pośrednio też zagadnienia polityczne i filozoficzne. W **Anglii** oprócz Szekspira najważniejszym twórcą stał się wychowany w tradycji purytańskiej **John Milton** (czytaj: dżon milton), autor poematu *Raj utracony*. Była to wywiedziona z Biblii opowieść o zmaganiach dobra i zła u początków dziejów człowieka. Epos kończy się wygnaniem z Adama i Ewy z raju.

Sztuki plastyczne

Stylem charakterystycznym dla XVII w. w sztukach plastycznych był **barok**. Narodził się w Rzymie w 2. połowie XVI w. i rozwijał się z powodzeniem w Europie jeszcze w 1. połowie XVIII w. Objął początkowo kraje katolickie, a niektóre rozwiązania estetyczne zostały następnie przyjęte także w protestanckiej części kontynentu. **Styl barokowy** charakteryzował się odejściem od renesansowej harmonii i prostoty na rzecz niezwykłych **efektów**, kontrastów, **dynamizmu** i **bogactwa** form, nadmiaru elementów dekoracyjnych. Cechowała go obfitość, masowność oraz używanie nieregularnej i falistej linii.

Kultura baroku była początkowo ściśle związana z **kontrreformacją**. Sobór trydencki postawił przed sztuką zadanie głoszenia chwały Kościoła. Miała ona **ośniewać i wzruszać**, a przez to umacniać katolików w wierze oraz ponownie pozyskać dla tego wyznania osoby, które katolicyzm porzuciły. W architekturze sakralnej przeważał **monumentalizm** form oraz **przepych** i **malowniczość** w wyposażeniu wnętrza, które były pełne rzeźb, malowideł i dekoracji oraz marmuru i złota.

Kościół preferował w zakresie sztuki religijnej te tematy, które odrzucił protestantyzm, a więc sceny z życia męczenników i świętych oraz przedstawienia Matki Boskiej. Obrazy **odwoływały się głównie do uczuć**, ukazywały sceny pełne emocji, wzniosłości i teatralnych gestów. Miały w ten sposób oddziaływać na jak najszersze grono odbiorców. Celowi temu służyło także porzucenie

sztuka baroku

Annibale Carracci (czytaj: karacczi), *Wniebowzięcie Marii*, ok. 1590 r.

budownictwo barokowe

typowych dla renesansu wyidealizowanych przedstawień, które ukazywały świat w sposób daleki od codziennego doświadczenia. Postaci na obrazach barokowych zdawały się być **bliższe życia** zarówno w wyglądzie zewnętrznym, jak i w zakresie wyrażanych emocji. Ponadto często wykorzystywano symbole oraz motywy przypominające o śmierci i kruchości doczesnego bytowania.

Największy wpływ na ukształtowanie się **budownictwa barokowego** w krajach katolickich miał szerzony przez jezuitów wzorzec architektury sakralnej oparty na sylwetce **rzymskiego kościoła Il Gesù** (czytaj: il dżezu). Również inne liczne budowle powstające w Rzymie od schyłku XVI w. stanowiły inspirację dla twórców europejskich. Spośród włoskich architektów szczególne znaczenie miała twórczość **Gianlorenzo Berniniego** (czytaj: dzianlorenco berniniego), działającego od lat 20. do 70. XVII w. Wykonał on między innymi dekorację wewnątrz **watykańskiej bazyliki św. Piotra**, której budowę zakończono w 1626 r., po 120 latach. Przebudował też znajdujący się przed nią plac, otaczając go monumentalną **kolumnadą**. Drugim z najwybitniejszych twórców architektury sakralnej Rzymu był **Francesco Borromini** (czytaj: franczesko borromini).

Fasada kościoła Il Gesù w Rzymie, powstałego w latach 1568–1584

Sztuka baroku służyła także świeckim władcom i elitom społecznym do podkreślenia ich pozycji, pełniąc przez to funkcje reprezentacyjne. Wzorem dla **architektury dworskiej** stały się najpierw **pałace Rzymu**, a następnie podparyski **Wersal**. Tę rezydencję francuskich królów starali się naśladować inni monarchowie oraz arystokraci Europy. Architektura baroku, zwłaszcza w odniesieniu do budownictwa pałacowego, oddziaływała w całej Europie, włącznie z Rosją, a nawet w Turcji. Świątynie w stylu barokowym wznoszono również w koloniach hiszpańskich oraz portugalskich w Ameryce i Azji.

Galeria Zwierniadlana w pałacu wersalskim powstała w latach 1678–1684

Wnętrze tej sali pałacowej zaprojektował Charles Le Brun (czytaj: szarl le brę) – wybitny francuski malarz, współtwórca tzw. stylu Ludwika XIV w dekoracji wnętrz.

Styl **rzeźby barokowej** miał wiele wspólnego z malarskim – dzieła były pełne dynamizmu i ekspresji. Chętnie przedstawiono sceny wielopostaciowe, podkreślając relacje kompozycyjne między ukazanymi osobami.

**Gianlorenzo Bernini (czytaj: dżianlorenco),
Ekstaza św. Teresy, 1645–1652**

Bernini był nie tylko architektem, lecz także rzeźbiarzem. Prezentowana rzeźba ołtarzowa z kościoła Matki Bożej Zwycięskiej w Rzymie przedstawia św. Teresę doświadczającą mistycznej wizji anioła przeszywającego jej serce strzałą bólu i nieziemskiej rozkoszy.

Malarstwo barokowe podejmowało bardzo zróżnicowaną tematykę. Przedstawienia religijne, choć tak ważne w epoce kontrreformacji, wcale nie zdominowały twórczości artystów z krajów katolickich. Niezwykle liczne wśród ich dzieł były portrety. Tworzyli także obrazy przedstawiające sceny mitologiczne i historyczne oraz – choć rzadziej – krajobrazy i sceny z życia codziennego.

cechy malarstwa
barokowego

Najwybitniejsi malarze baroku w krajach katolickich

Włochy	Annibale Carracci Caravaggio (czytaj: karawadździo) Guido Reni
Niderlandy hiszpańskie (Flandria)	Peter Paul Rubens Antoon van Dyck (czytaj: wan dajk)
Hiszpania	Francisco de Zurbarán Diego Velázquez (czytaj: welazkez) Bartolomé Murillo
Francja	Georges de La Tour (czytaj: żorż de la tur) Nicolas Poussin (czytaj: nikola pusą) Claude Lorrain (czytaj: kold lore)

W **malarstwie włoskim** niezwykłą indywidualnością przełomu XVI i XVII w. był **Caravaggio**, przedstawiający na swoich obrazach zarówno tematy mitologiczne, rodzajowe, martwe natury, jak i sceny religijne. Sztukę Caravaggia charakteryzował skrajnie realistyczny sposób ukazywania postaci – **bez upiększeń**, wręcz z podkreśleniem ich pospolitości i niedoskonałości. Dotyczyło to również postaci świętych czy Jezusa. Caravaggio po mistrzowsku posługiwał się **światłocieniem**. Światło na jego obrazach wydobywało postacie z mroku, czyniąc ich sylwetki bardzo plastycznymi, a scenom dodając dramatyzmu. Styl stworzony przez Caravaggia wywarł wielki wpływ na malarstwo barokowe w Europie.

Caravaggio, *Nawrócenie św. Pawła*, 1600–1601

Światłocień – technika stosowana już w renesansie, typowa natomiast dla malarstwa baroku. Kompozycja obrazu opierała się na ostrych kontrastach światła i mroku, co pozwalało wyeksponować najważniejsze elementy sceny oraz dodawało jej ekspresji.

Rubens, artysta tworzący w Niderlandach południowych (hiszpańskich), malował zarówno obrazy religijne (często podejmował zwłaszcza tematykę męczeństwa Chrystusa na krzyżu), jak i świeckie – portrety, sceny rodzajowe, alegoryczne oraz mitologiczne. Jego dzieła cechowały się przepychem, żywiołowością oraz dynamiką w ujmowaniu postaci. Były pełne barw, ruchu i światła. Dzięki temu w pełni ukazywały piękno człowieka i radość życia. Rubensa uważa się za jednego z najwybitniejszych malarzy postaci kobiecych oraz dziecięcych.

Diego Velázquez spędził życie jako nadworny artysta króla Hiszpanii Filipa IV Habsburga. W jego twórczości zdecydowanie dominują portrety. Malował także sceny rodzajowe, przedstawiające życie hiszpań-

skiego dworu królewskiego oraz zabawy prostych ludzi. Nieliczne są jego obrazy o tematyce religijnej i mitologicznej. Velázquez jest uważany za mistrza operowania kolorem i realistycznego ukazywania faktury przedstawianych przedmiotów czy szat. W prezentowaniu postaci ludzkich unikał jakichkolwiek upiększeń i umiejętnie oddawał prawdę psychologiczną.

Diego Velázquez, *Portret konny królewicza Baltazara Karola*, ok. 1635 r.

Królewicz Baltazar Karol Habsburg, syn Filipa IV, jest tu przedstawiony w wieku 5 lat. Był następcą tronu Hiszpanii, którego nigdy nie objął, gdyż zmarł przed swoim ojcem w wieku niespełna 17 lat. Malarzowi udało się na tym portrecie połączyć przeciwieństwa: na twarzy chłopca nieśmiałość towarzyszy powadze, a jego dziecięca sylwetka prezentuje zarazem postawę pewnego siebie jeźdźca.

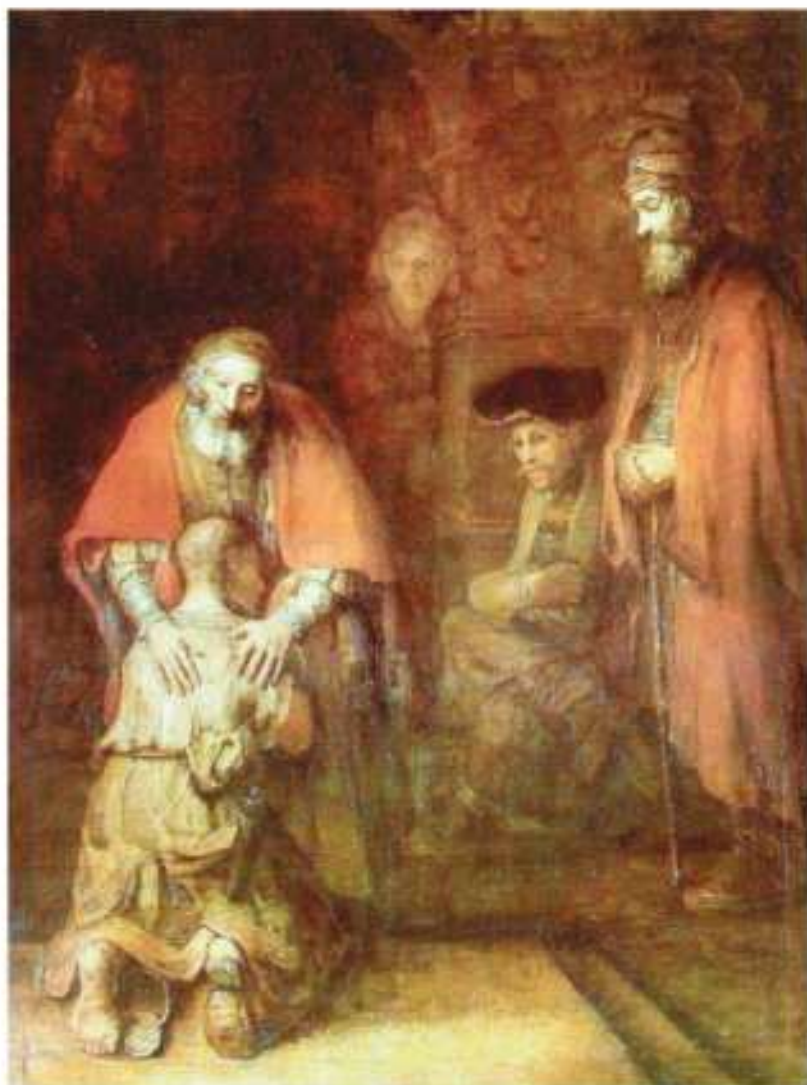

W XVII w. ukształtował się także **nurt mieszczańsko-protestancki** baroku, bardzo odmienny od katolickiego. Artyści w krajach protestanckich tworzyli sztukę **prostsza i skromniejsza**, rezygnując z wybujałych form. Chętnie ukazywali **codzienne życie i najbliższe otoczenie przedstawicieli różnych stanów**, poczynając od bogatego mieszczaństwa po chłopów. Ich dzieła często miały wyraźne **przesłanie moralne**. Wśród twórców z państw protestanckich zdecydowanie największe osiągnięcia mieli mistrzowie **holenderscy**. Tworzyli oni liczne **portrety**, zarówno **indywidualne**, jak i **zbiorowe**. Specjalnością malarstwa holenderskiego stała się **martwa natura**, która wcześniej nie stanowiła samodzielnego tematu malarskiego, a także **krajobrazy**. W twórczości Holendrów znalazła się również tematyka **religijna**, której zakres wyznaczały zasady przyjęte w wyniku reformacji.

nurt mieszczańsko-
-protestancki

Do najwybitniejszych malarzy holenderskich należeli: Frans Hals, Rembrandt van Rijn i Jan Vermeer van Delft (czytaj: wermer wan delft). **Frans Hals** był przede wszystkim portrecistą, który malował przedstawicieli wszystkich grup społecznych, ukazując ich chętnie w niewymuszonych, pełnych żywiołowości pozach. W obrazach wykonywanych na zamówienie (przede wszystkim grupowych) musiał jednak zachowywać więcej powagi niż w tych, które malował, obserwując ludzi na ulicy.

Rembrandt osiągnął mistrzostwo w posługiwaniu się barwą i światłocieniem. Uważa się go za jednego z największych geniuszy w historii malarstwa. Szczególnie sławne stały się jego portrety (w tym zbiorowe) oraz niezwykle liczne autoportrety, a także sceny mitologiczne i biblijne, w których dążył do ukazania głębi ludzkich emocji.

Rembrandt van Rijn, *Powrót syna marnotrawnego*, 1668 r.

Jan Vermeer, *Kobieta w błękitnej sukni*, ok. 1662–1663

Natomiast **Vermeer** tworzył obrazy o kameralnym charakterze, odznaczające się niezwykłą subtelnością, choć przedstawiające zwyczajne sytuacje codziennego życia. Większość tych dzieł wyobraża pojedynczą postać (zwykle kobietę) wykonującą we wnętrzu mieszczańskiego domu jakąś prozaiczną czynność. Artysta poświęcał tyle samo uwagi ukazywanej osobie, co szczegółom jej otoczenia.

Muzyka

Wiek XVII stanowił prawdziwy przełom w dziedzinie muzyki. Stulecie to oraz cała 1. połowa XVIII w. to czas rozwoju **muzyki barokowej** i charakterystycznych dla niej nowych form. Rozwijano się muzyka **instrumentalna** i **wokalno-instrumentalna**. Partie wykonywane przez instrumenty przestały być traktowane wyłącznie jako akompaniament dla śpiewu.

W zakresie muzyki instrumentalnej rozwinęły się takie formy, jak **sonata** i później **suita**. Pierwszym mistrzem tworzącym sonaty był Włoch **Arcangelo Corelli** (czytaj: arkandżello korelli). Suity komponował na przykład Francuz **François Couperin** (czytaj: franśla kuprę). Typowy dla epoki stał się rozwój muzyki **wokalno-instrumentalnej** – **oratoriów** i **pasji** o tematyce religijnej oraz **kantat** zarówno świeckich, jak i religijnych. Nową formą była **opera**, która narodziła się na przełomie XVI i XVII w. we Florencji. W założeniach miała stanowić odnowienie tradycji dramatu starożytnej Grecji przez połączenie w sobie elementów muzyki i teatru.

przełom
w dziedzinie
muzyki

opera

Tradycyjnie za pierwsze w pełni dojrzałe dzieło operowe uznaje się **Orfeusza Claudia Monteverdiego** (czytaj: klaudia montewerdiego) wystawionego w 1607 r. w Mantui. Ojczyzną opery były zatem **Włochy**, ale już w 2. połowie XVII w. ta forma sztuki stała się popularna także w całej Europie. We **Francji** opery tworzył **Jean-Baptiste Lully** (czytaj: żan batist luli), a w **Anglii** – **Henry Purcell** (czytaj: persel).

Wśród wybitnych twórców XVII w. należy wymienić także **duńsko-niemieckiego** kompozytora **Dietricha Buxtehudego** (czytaj: ditricha bukstehudego), **Francuza Marca-Antoine'a Charpentiera** (czytaj: marka antuana szarpątier) i **Włocha Alessandro Scarlattiego** (czytaj: skarlatiego). Szczególny rozkwit muzyka barokowa przeżyła w 1. połowie XVIII w. (twórczość działających wówczas kompozytorów, jak Vivaldi czy Bach, zostanie przedstawiona w dziale podręcznika omawiającym XVIII w.).

Twórcy XVII w. komponowali zarówno muzykę **religijną**, jak i **świecką**. Znaczenie tej ostatniej wzrosło wraz z zapotrzebowaniem na nią **dworów** monarszych i arystokratycznych. Główną ideą i celem muzyki stało się wyrażanie uczuć oraz wywoływanie emocji u słuchacza (zwłaszcza w przypadku utworów o charakterze religijnym). Muzyka dworska miała bardziej rozrywkowy charakter i stanowiła ważny element życia towarzyskiego epoki. Do najczęściej wykorzystywanych **instrumentów** należały: klawesyn, organy, skrzypce, viola da gamba (czytaj: wiola da gamba; rodzaj instrumentu strunowego), lutnia, flet.

Jan Verkolje (czytaj: ferklje), *Elegancka para z instrumentami muzycznymi we wnętrzu*, 1674 r.

Na obrazie widoczna jest viola da gamba (na pierwszym planie), wirginał – odmiana klawesynu (pod oknem) oraz lutnia (trzymana przez kobietę).

PYTANIA I POLECENIA

1. Uzasadnij, dlaczego XVII w. był tak ważny w rozwoju myśli filozoficznej i naukowej. Wymień najważniejszych myślicieli i charakterystyczne dla nich przekonania.
2. Wskaż najważniejsze zjawiska w literaturze XVII w.
3. Wyjaśnij, jakim celom służyła sztuka barokowa w jej różnych nurtach i w poszczególnych krajach. Wymień najważniejszych twórców.
4. Scharakteryzuj muzykę XVII w. Co nowego pojawiło się wówczas w tej dziedzinie twórczości artystycznej?

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 166,
167

- XVII w. był bardzo znaczący dla **rozwoju nowożytnej filozofii**. Najważniejsze nurty ówczesnej filozofii to **empiryzm** (jego zwolennikami byli **Galileusz** i **Francis Bacon**) oraz **racjonalizm** (**Kartezjusz**). Do najwybitniejszych myślicieli epoki należał również **Gottfried Wilhelm Leibniz**.

s. 167

- Opracowanie nowych metod badań naukowych pozwoliło na **dynamiczny rozwój** takich **dziedzin wiedzy**, jak: astronomia, matematyka, fizyka i biologia.

s. 168

- Od przełomu XVI i XVII w. nastąpił rozkwit **sztuki dramatycznej** – zwłaszcza w Anglii, Hiszpanii i Francji. Szczególnym uznaniem cieszy się do dziś twórczość **Williama Szekspira** oraz **Moliera**.

s. 169

- Od 2. połowy XVI w. rozwijał się w sztukach plastycznych **styl barokowy**, którego ojczyzną były Włochy. W XVII w. rozprzestrzenił się na całą Europę.

s. 170

- W architekturze ważną rolę odegrały budowle Rzymu: kościół **Il Gesù**, dzieła **Gianlorenza Berniniego** (będącego też wybitnym rzeźbiarzem) oraz inne kościoły i pałace. Władcy świeccy naśladowali też chętnie **podparyski pałac wersalski**.

s. 171

- Wybitnymi malarzami w krajach katolickich byli m.in. Włoch **Michelangelo Caravaggio**, Flamand **Peter Paul Rubens** i Hiszpan **Diego Velázquez**.

s. 173

- **Nurt mieszczańsko-protestancki** baroku cechował się większą prostotą, unikał przesady i okazałości baroku katolickiego. Jego przedstawicielami byli Holendrzy: **Rembrandt van Rijn** i **Jan Vermeer**.

s. 174

- W XVII w. rozwinęło się wiele nowych form muzyki instrumentalnej i wokально-instrumentalnej. Szczególnie ważną nowością była **opera**. Do wybitnych jej twórców należeli m.in. Włoch **Claudio Monteverdi** i Anglik **Henry Purcell**.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

III. „Wielki wiek” XVII

- We Francji po śmierci Henryka IV Burbona w 1610 r. **regencję** objęła **Maria Medycejska**. Był to okres przejściowego osłabienia władzy centralnej. s. 144
- Za panowania **Ludwika XIII** najważniejszą rolę w państwie odgrywał od 1624 r. jego **pierwszy minister**, kardynał **Richelieu**. Był on właściwym twórcą **systemu absolutystycznego we Francji**. s. 144
- Rządy absolutystyczne sprawowano za pomocą systemu administracyjnego. Tworzyli go **ministrowie** na dworze królewskim i **intendenci** na prowincji. s. 145
- W początkach panowania **Ludwika XIV** rządy spoczywały w rękach kardynała **Mazarina**, jednak od lat 60. XVII w. **pełnię władzy przejął osobiście król**. s. 145
- **Dwór królewski w Wersalu** stał się dla arystokracji „złotą klatką”. Umożliwiał władcy sprawowanie nad nią kontroli. s. 147
- W 1685 r. **został odwołany edykt nantejski** gwarantujący hugenotom wolność wyznania. s. 148
- **Tron angielski objęła** w 1603 r. panująca w Szkocji **dynastia Stuartów**. s. 150
- Próby stosowania przez Stuartów absolutystycznych metod sprawowania rządów doprowadziły do ich **konfliktu z parlamentem**. s. 152
- W **opozycji wobec władzy królewskiej** znaleźli się przedstawiciele zyskujących wówczas na znaczeniu warstw społecznych (**zamożnego mieszczaństwa, gentry**), związani w znacznym stopniu z **purytanizmem**. s. 151
- W latach 1642–1648 trwała w Anglii **wojna domowa** między Karolem I a siłami zbrojnymi parlamentu, które ostatecznie zwyciężyły. s. 152
- W 1649 r. nastąpiła egzekucja Karola I, a Anglia stała się **republiką**. W praktyce **dyktatorskie rządy** objął wkrótce **Oliver Cromwell**. s. 152
- W 1660 r. nastąpiło **przywrócenie monarchii** oraz rządów dynastii Stuartów. s. 154
- W następstwie **chwalebnej rewolucji 1688 r.** i powierzenia tronu Wilhelmowi III Orańskiemu rozpoczął się proces utrwalania systemu ustrojowego Anglii jako **monarchii parlamentarnej**. s. 155
- Podłoże wojny trzydziestoletniej stanowiły konflikty pomiędzy **krajami protestanckimi i katolickimi w Rzeszy Niemieckiej**. Bezpośrednią przyczyną jej wybuchu było powstanie Czechów skierowane przeciwko rządowi **Habsburgów**. s. 157
- **Wojna trzydziestoletnia** trwała w latach 1618–1648. s. 158
- Po pokonaniu Czechów **przewodzący państwem katolickim Rzeszy cesarz** walczył **przeciwko krajom protestanckim cesarstwa** oraz **Danii**. Cesarza wspierali **Habsburgowie hiszpańscy**. W dalszych etapach konfliktu po stronie obozu protestanckiego stanęły **Szwecja** i katolicka **Francja**. s. 159, 160
- Wojna trzydziestoletnia doprowadziła do **ogromnych zniszczeń** i pochłonęła **wiele ofiar na terenie Rzeszy**. s. 160
- **Pokój westfalski (1648)** spowodował **wzrost znaczenia Francji** i **osłabienie pozycji Habsburgów**. s. 161, 162
- Wojna trzydziestoletnia **zakończyła okres zbrojnych konfliktów religijnych w Europie**. s. 162
- Po wojnie z Francją **Hiszpania utraciła pozycję europejskiego mocarstwa**. s. 162

s. 164

- **Turcja** podejmowała próby ekspansji, jednak **kłeska pod Wiedniem (1683)** i przegrana w zmaganiach z państwami **Ligi Świętej** doprowadziły do utraty przez nią wielu terenów w Europie. Po **traktacie w Karłowicach (1699)** potęga turecka uległa **nieodwracalnemu załamaniu**.

s. 166,
167

- **Przemiany w myśli filozoficznej i naukowej XVII w.** wiązały się z rozwojem **empiryzmu** (jego zwolennikami byli **Galileusz** i **Francis Bacon**) i **racjonalizmu** (**Kartezjusz**). Do najwybitniejszych myślicieli epoki należał również **Gottfried Wilhelm Leibniz**.

s. 167

- Dokonano wielu **odkryć** w zakresie astronomii, matematyki, fizyki i biologii.

s. 168

- Schyłek XVI i XVII w. to epoka wielkich **dramaturgów**. Znaleźli się wśród nich m.in. Anglik **William Szekspir** i Francuz **Molier**.

s. 169

- **Od 2. połowy XVI w.** rozwijał się w sztukach plastycznych **styl barokowy**, którego ojczyzną były Włochy i który rozprzestrzenił się **w XVII w. na całą Europę**.

s. 169

- Sztuka baroku była początkowo ściśle związana z **kontrreformacją**. Cechowała się skłonnością do monumentalizmu, przepychu, teatralności, dynamizmu i silnym oddziaływaniem na emocje.

s. 170

- Na architekturę religijną wpłynęły przede wszystkim **świątynie Rzymu** (w tym jezuicki kościół **Il Gesù**) oraz twórczość **Gianlorenzo Berniniego**. Architektura świecka brała za wzór **palace Rzymu** oraz **podparyski pałac wersalski**.

s. 169

- Barok, obejmujący swoim zasięgiem zarówno Europę **katolicką, jak i protestancką**, był bardzo zróżnicowany.

s. 171

- Wybitnymi malarzami w krajach katolickich byli m.in. Włoch **Caravaggio**, Flamand **Rubens** i Hiszpan **Velázquez**.

s. 173

- **Nurt mieszczańsko-protestancki** baroku cechował się większą prostotą, unikał przesady i okazałości baroku katolickiego. Jego przedstawicielami byli Holendrzy **Rembrandt** i **Vermeer**.

s. 174

- W muzyce XVII w. ważną nowością była **opera**. Do jej twórców należeli m.in. Włoch **Claudio Monteverdi** i Anglik **Henry Purcell**.

IV. Rzeczpospolita Obojga Narodów w końcu XVI w. i w XVII w.

▶ Dzieje wewnętrzne Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III i Władysława IV Wazów

▶ Konflikty z sąsiadami w 1. połowie XVII w.

▶ Rzeczpospolita w okresie powstania Chmielnickiego i potopu szwedzkiego

▶ Przejawy kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej w połowie XVII w.

▶ Panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego

▶ Kultura barokowo-sarmacka w Rzeczypospolitej w XVII i 1. połowie XVIII w.

1. Dzieje wewnętrzne Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III i Władysława IV Wazów

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z celami polityki wewnętrznej Zygmunta III i Władysława IV;
- przeczytasz o polityce wyznaniowej tych władców;
- poznasz przyczyny i konsekwencje rokoszu sandomierskiego;
- dowiesz się, kim byli Kozacy.

Pierwsze lata panowania Zygmunta III Wazy

Zygmunt III Waza na portrecie autorstwa Marcina Kobera z 1590 r.

Zygmunt III Waza po objęciu tronu Rzeczypospolitej nie zamierzał rezygnować z dziedzicznych **praw do korony szwedzkiej**, która miała mu przyspaść po śmierci jego ojca Jana III. Był nawet gotów zrzec się tronu polskiego, gdyby okazało się to koniecznym warunkiem do objęcia władzy w Szwecji. W ponad rok po bitwie pod Byczyną stosunki Rzeczypospolitej z Habsburgami zostały unormowane. W wyniku zawartego traktatu pokonany habsburski kandydat zrzekł się pretensji do tronu polskiego, a Habsburgowie uznawali Zygmunta za władcę Rzeczypospolitej. Król podjął jednak tajne rozmowy, podczas których **zapropomował przekazanie praw do elekcyjnej korony polskiej arcyksięciu Ernestowi Habsburgowi**. W zamian za to Ernest jako król Polski miał zapewnić przyjazne stosunki Rzeczypospolitej ze Szwecją i sojusz antymoskiewski oraz zawrzeć małżeństwo z siostrą Zygmunta – Anną Wazówną.

Ujawnienie tajnych rokowań Zygmunta III z Habsburgami spowodowało, że szlachta przestała ufać nowemu władcy. Była ona w większości wrogo nastawiona do jego **prohabsburskiej polityki**. Niechętnie przyjęła też małżeństwo za-

warte przez niego w 1592 r. z Anną Habsburżanką. Sytuacja ta doprowadziła także do **konfliktu króla z Janem Zamoyskim**. Władca ograniczył wpływy polityczne potężnego dotąd kanclerza i jego stronników. Na sejmie w 1592 r. król odniósł sukces, doprowadzając do ograniczenia uprawnień urzędu hetmańskiego, sprawowanego przez Zamoyskiego. Natomiast porażką władcy stało się przyjęcie przez sejm konstytucji zakazujących królowi wskazywania sukcesora do tronu.

W 1592 r. zmarł szwedzki król Jan III Waza i **Zygmunt** został **władcą Szwecji** (koronacja w katedrze w Uppsali nastąpiła 2 lata później). Zapoczątkowało to krótko-

konflikt z Janem
Zamoyskim

trwałą – jak się później okazało – **unię personalną Rzeczypospolitej ze Szwecją**. Król przebywał w Rzeczypospolitej, a bezpośrednio rządy w rodzinnym kraju przekazał reprezentującej arystokrację radzie oraz swojemu stryjowi **Karolowi Sudermańskiemu**. Nie współtrzędzili oni jednak zgodnie, lecz pozostawali w konflikcie. Karol zyskiwał coraz silniejszą pozycję i nie liczył się z Zygmuntem, który postanowił zbrojnie upomnieć się o swoje prawa. Jego pozycję osłabiała katolickie wyznanie. W luteranckiej Szwecji budziło to poważny niepokój, mimo że król w momencie obejmowania tronu szwedzkiego zaprzysiągł utrzymanie luteranizmu jako wyznania panującego. Niepowodzenie podjętej przez Zygmunta III wyprawy doprowadziło do pozbawienia go korony szwedzkiej **w 1599 r.** Karol Sudermański objął regencję, a w 5 lat później **został ogłoszony królem**. Była to poważna porażka Zygmunta III, który jednak **nie zaprzestał starań o odzyskanie tronu szwedzkiego**.

Za rządów Zygmunta III **Kościół katolicki zaczął odzyskiwać silną pozycję w Rzeczypospolitej** i wywierać coraz większy wpływ na życie polityczne. W 1592 r. z inspiracji króla przywrócono możliwość egzekwowania wyroków sądów duchownych przez starostów. Ważną rolę na dworze odgrywali **jezuici**, którzy popierali dążenia monarchy do wzmocnienia władzy królewskiej, przy jednoczesnym odejściu od wolnej elekcji na rzecz dziedziczności tronu. Zakon zmierzał do pełnej i skutecznej **realizacji programu kontrreformacji**, co mogło się powieść ze wsparciem króla sprawującego silną władzę. Jednym z wybitniejszych jezuitów był **Piotr Skarga** – pierwszy rektor Akademii Wileńskiej, nadworny kaznodzieja Zygmunta III i autor *Kazań sejmowych* – traktatu politycznego, wydane w 1597 r. Głosił w nim konieczność ograniczenia roli sejmików ziemskich i sejmu, zwłaszcza izby poselskiej na rzecz monarchy i rady królewskiej. Izba poselska i sejmiki były w jego oczach synonimem anarchii i głupoty, a dobro Rzeczypospolitej wymagało odsunięcia szlachty od rządów i zwiększenia zakresu władzy królewskiej, nawet gdyby miała się ona przerodzić we władzę absolutną.

Portret Piotra Skargi jako rektora Akademii Wileńskiej, autor nieznany, koniec XVII w.

Niechęć szlachty wzbudził fakt, że król nie potępił **tumultów wyznaniowych** (wystąpień tłumów przeciw innowiercom), do jakich doszło w 1591 r. w Krakowie i Wilnie, w 1611 r. ponownie w Wilnie, a w kolejnych latach w Poznaniu i Lublinie. Podczas tumultu krakowskiego zniszczono cmentarz oraz dwa zbory protestanckie (ewangelików i arian).

tumulty
wyznaniowe

Unia brzeska (1596 r.) i jej konsekwencje

W 1589 r. prawosławna metropolia w Moskwie została przekształcona w patriarchat, czyli uzyskała najwyższą możliwą rangę w Kościele prawosławnym. Tworzyło to zagrożenie dla polskich interesów, gdyż Cerkiew w Rosji była podporządkowana carom, którzy mogli ją wykorzystać do ingerencji w sprawy ludności prawosławnej zamieszkującej Rzeczpospolitą. Kolejni władcy Rosji chcieli zjednoczenia wszystkich ziem ruskich – to znaczy terytoriów zamieszkałych przez ludność posługującą się językiem ruskim i wyznającą prawosławie.

Jan Zamoyski popierał powołanie w Rzeczypospolitej niezależnej Cerkwi, podległej patriarchatowi w Kijowie. Zwyciężył jednak pomysł Watykanu oraz jezuitów – popierany przez Zygmunta III – **zawarcia unii między Kościołem katolickim a Cerkwią prawosławną na terenie Rzeczypospolitej**. Wyższe duchowieństwo prawosławne w większości poparło ten pomysł. W **1596 r.** w **Brześciu Litewskim** nad Bugiem doszło do zawarcia porozumienia między hierarchią prawosławną a Kościołem rzymskokatolickim. Postanowienia **unii brzeskiej** zostały podpisane przez

unia brzeska

niemal wszystkich **władcyków** (biskupów) prawosławnych. **Wierni prawosławni** wystąpili jednak **w większości przeciwko unii**. Podobnie postąpili świeccy protektorzy Cerkwi, między innymi **książę Konstanty Wasyl Ostrogski** – wojewoda kijowski, ruski magnat wyznający prawosławie.

Konstanty Wasyl Ostrogski (1527–1608) na obrazie nieznanego artysty z końca XVI w.

Do Ostrogi należały największe majątki w Rzeczypospolitej, położone na Wołyniu i Kijowszczyźnie. Był protektorem prawosławia i założycielem (ok. 1580 r.) Akademii Ostrogi, która miała kształcić młodzież w duchu tej religii.

Kościół powstały w wyniku unii brzeskiej jest nazywany **grekokatolickim** lub **unicim**. Został podporządkowany papieżowi, jednak zachowano w nim odrębną liturgię i hierarchię. Biskupi unicy mieli jako senatorzy zasiąść w senacie. Nie dopuścił jednak do tego episkopat rzymskokatolicki i dopiero u kresu istnienia Rzeczypospolitej, w 1790 r., unicy biskupi stali się członkami senatu. Ponieważ większość ludności prawosławnej nie uznawała unii, w **1620 r.** doszło do nielegalnego **odtworzenia hierarchii Kościoła prawosławnego**. Nastąpiło to w porozumieniu z patriarchatem moskiewskim. Narastający opór przeciw unii spowodował, że zaprzepaszczo no potencjalne korzyści z niej płynące, a ponadto doszło do **wzrostu napięcia na Ukrainie**. Obrońcami prawosławia poczuli się tam wkrótce Kozacy, którzy w trakcie konfliktów z Rzeczpospolitą podkreślali, że chronią interesy tego wyznania.

Cerkiew grekokatolicka w Owczarach pod wezwaniem Opieki Bogurodzicy, XVII w.

Kościół unicki, mimo uznania papieża za swojego zwierzchnika, zachował wiele odrębności, w tym liturgię w języku staro-cerkiewno-słowiańskim oraz brak celibatu kapłanów.

Rokosz sandomierski – Zebrzydowskiego

Na sejmie w 1605 r. stronnictwo królewskie zaproponowało przeprowadzenie reform skarbowo-wojskowych. Nie znalazły one jednak poparcia u szlachty. Odrzuciła ona na sejmikach propozycje uchwalania ustaw w izbie poselskiej większością głosów oraz ustanowienia stałych podatków na utrzymanie armii. **Szlachta obawiała się, że król będzie dążył do uzyskania władzy absolutnej** i realizowania **interesów dynastycznych kosztem Rzeczypospolitej**. Szlachecka opozycja utraciła w tym czasie swojego przywódcę – Jana Zamoyskiego, który zmarł w 1605 r.

Król Zygmunt III, nie licząc się z opinią szlachty, wbrew większości sejmików, a także senatorów, **powierzył w 1605 r. nadzór nad chorym umysłowo władcą Prus Książęcych Albrechtem Fryderykiem Hohenzollernem elektorowi Brandenburgii**, należącemu do innej gałęzi tej dynastii. Liczył w zamian na poparcie swoich starań o odzyskanie tronu szwedzkiego. W tym samym roku **zawarł małżeństwo z Konstancją Habsburżanką** – siostrą zmarłej żony Anny, również wbrew większości senatorów i sejmików.

Zygmunt uważał, że dla dobra Rzeczypospolitej powinien realizować własne plany dynastyczne i sprawować silną władzę królewską. Szlachta sądziła natomiast, że dobro państwa zależy od zachowania jej własnych praw i przywilejów. Uważano, że to one zapewniają pokój wewnętrzny i zapobiegają wojnom sprzecznym z interesem Rzeczypospolitej.

W **1606 r.** doszło do wystąpienia szlachty zwanego **rokoszem Zebrzydowskiego** albo **sandomierskim**. Pretekstem do niego były pogłoski, zgodnie z którymi król zamierza wykorzystać porozumienie z elektorem brandenburskim do kolejnej wyprawy do Szwecji po koronę. Obawiano się, że dokona koronacji 11-letniego królewicza Władysława na króla Polski i przekaze regencję jednemu z arcyksiążąt habsburskich. Zarzucono ponadto Zygmuntowi łamanie podstawowych zasad ustroju państwa i dążenie do władzy absolutnej. Rokosz został skierowany także przeciwko magnaterii świeckiej i duchownej, która zawdzięczała swoją pozycję Zygmuntowi i opowiadała się za działaniami kontrreformacyjnymi oraz sojuszem z Habsburgami. Motywacją wielu przywódców rokoshu były ponadto osobiste urazy wobec króla.

Rokosz miał charakter szlachecki, jednak na jego czele stanęli magnaci. W Koronie był to **Mikołaj Zebrzydowski**, wojewoda krakowski i marszałek wielki koronny, a na Litwie – wyznający kalwinizm **Janusz Radziwiłł**. Na Rusi ważną rolę odegrał **Jan Szczęsny Herburt** – poseł, dyplomata i pisarz, przeciwnik unii brzeskiej. Na zjeździe w Sandomierzu zawiązano konfederację generalną i uchwalono tak zwane **artykuły sandomierskie**, w których znalazł się szlachecki program zmian ustrojowych. Domagano się w nich między innymi zagwarantowania tolerancji religijnej, obejmującej również prawosławie, oraz ograniczania wpływów duchowieństwa, zwłaszcza jezuitów.

rokosz
Zebrzydowskiego

Źródło historyczne

Fragment artykułów uchwalonych na zjeździe rokoszowym pod Sandomierzem w 1606 r.

Naprzód, aby cudzoziemce wszystkie jako instrumenta rady, praktyk cudzoziemskich K.J.M. [Królowa Jego Mość] odprawić i od siebie zaraz odesłać raczył. [...] Senatorów taka pozycja być ma, żeby J.K.M. za zdaniem ich wszystko, a przeciw nim nic czynić nie ważył się. Naprzód, aby żadne [...] ciche jakie traktaty [...] nie działy się [...]. Druga, żeby K.J.M. spraw, potrzeb, poselstw i niebezpieczeństw Rzeczyplitej w niczym nie zaniedbywał [...]. Trzecia, żeby K.J.M. przeciwko prawu [...] nic nie czynił, [...] i w żadnych *absoluti dominii* [władzy absolutnej] zamysłach i sposabianiu się do niego uznawać się nie dał [...]. Jezuity, którzy iż w sprawy świeckie [...] wdawają się i na kazaniach swoich *absolutum dominium* przysładzają, prawa, wolności nasze i porządki w Rzeczyplitej naszej naganiają [potępiają] [...], aby K.J.M. od dworu swego relegował [...].

Historia Polski 1506–1648. Wybór tekstów źródłowych, oprac. I. Kaniewska, Kraków 1987, s. 173–176.

Ćwiczenie

Wymień postulaty rokoszan. W jakim zakresie ich spełnienie ograniczyłoby – twoim zdaniem – władzę króla w Rzeczypospolitej? Uzasadnij swoją opinię.

Na kolejnym sejmie nie zawarto porozumienia, a Zygmunt odrzucił artykuły sandomierskie. Dlatego rokoszanie ogłosili **akt detronizacji króla**. Jednak zwycięstwo wojsk królewskich pod **Guzowem (1607 r.)** doprowadziło do ich klęski.

Akt detronizacji Zygmunta III wydany przez rokoszan 24 czerwca 1607 r.

Rokoszanie wypowiedzieli tym aktem posłuszeństwo królowi, nie podjęli jednak dalszych kroków, które miałyby doprowadzić do rzeczywistego usunięcia go z tronu. Nie ogłosili bezkrólewia ani nie szukali nowego kandydata do tronu. Wyjaśnili później, że akt stanowił raczej ostrzeżenie dla władcy i miał go skłonić do zmiany polityki. Po zwycięstwie nad rokoszanami król nie stosował wobec nich poważnych represji. Jedynie Jan Szczęsny Herburt był więziony przez pewien czas, a Janusz Radziwiłł na kilka lat wyjechał za granicę.

osłabienie pozycji
monarchy

Mimo zwycięstwa król, który nie chciał zaognienia konfliktu, zrezygnował z prób reformy ustroju i wzmocnienia władzy królewskiej. Sejm z 1609 r. uchwalił **amnestię dla rokoszan**, potwierdził **wolność elekcji** oraz opisał **procedurę wypowiedzania posłuszeństwa królowi**. Szlachta uzyskała w ten sposób potwierdzenie swojego prawa do oporu wobec władcy. **Konfederacja** w formie rokoszu stała się **instytucją ustroju** Rzeczypospolitej. Fakt, że mogła ona rozstrzygać konflikty polityczne zamiast sejmu, oznaczał **osłabienie ustroju parlamentarnego**. Szlachta, która przystąpiła do rokoszu w obronie swoich wolności, doprowadziła wbrew własnym zamiarom do zmniejszenia roli centralnej instytucji demokracji szlacheckiej. Osła-

wzrost znaczenia
magnaterii

bienie sejmu **sprzyjało magnaterii**, która mogła manipulować drobną szlachtą na sejmikach ziemskich. W XVII w. szlachta nie stworzyła już silnej reprezentacji swoich interesów w sejmie, takiej jak ruch egzekucyjny w poprzednim stuleciu.

Polityka wewnętrzna Zygmunta III w latach 1609–1632

Po rokoszu sandomierskim Zygmunt zrezygnował z wprowadzenia zmian ustrojowych, a skoncentrował się na prowadzeniu polityki zagranicznej. Utworzył własne zaplecze polityczne (stronnictwo królewskie) poprzez mianowanie na wszystkie wyższe urzędy katolików. **Polityka pomijania innowierców przy nominacji na urzędy senatorskie** sprawiła, że w chwili śmierci króla w senacie były zaledwie 4 osoby wyznające inną religię niż katolicka. Natomiast gdy Zygmunt obejmował tron, zasiadało ich w senacie 41. Wśród senatorów świeckich reprezentujących Wielkie Księstwo Litewskie znajdowało się w 1587 r.: 13 protestantów, 3 prawosławnych i 6 katolików. W 1632 r. wszyscy byli katolikami.

Niektóre rody protestanckie wymarły, a wielu magnatów, kierując się względami politycznymi, przeszło **na katolicyzm**. Różnowiercy pozbawieni możnych opiekunów odgrywali mniejszą rolę. Co więcej – skończył się czas pełnego równouprawnienia w życiu publicznym wyznawców różnych religii, nawet pochodzenia szlacheckiego. Rzeczpospolita przestawała być państwem tolerancyjnym, o czym świadczyły także powtarzające się tumulty. Król Zygmunt III starał się **budować państwo jednolite wyznaniowo**, co prowadziło do konfliktów na terenach zamieszkiwanych przez ludność różnych wyznań – **na Ukrainie i w Wielkim Księstwie Litewskim**. Taka polityka stała w **sprzeczności z tradycją** – sięgającą co najmniej czasów Kazimierza Wielkiego – **pokojowego współistnienia wielu wyznań**.

Niepowodzeniem zakończyły się starania Zygmunta III o przeprowadzenie elekcji *vivente rege* któregoś z synów. Aby uzyskać szersze poparcie dla przyszłej elekcji królewicza Władysława, król zgodził się na sejmie 1631 r. (ostatnim za swojego życia) na uchwalenie **konstytucji** dotyczących różnowierców. **Chroniły one wszystkich**, w tym **prawosławnych**, którzy mogli paść ofiarą napaści pod pozorem obrony wiary. Na sejmie tym uchwalono również konstytucję **potwierdzającą zasadę wolnej elekcji**.

Srebrne talary z podobizną Zygmunta III Wazy i herbem królewskim

Władysław IV władcą Rzeczypospolitej

Król Zygmunt III Waza zmarł w kwietniu 1632 r. Szlachta powszechnie popierała kandydaturę jego syna Władysława i podczas elekcji nie miał on poważnego konkandydata do korony. **Władysław IV Waza**, podobnie jak jego ojciec, podejmował próby umocnienia **władzy królewskiej**. Dążył między innymi do uzyskania dziedzicznego księstwa w Inflantach, Kurlandii lub Prusach, co bardzo wzmocniłoby jego pozycję i zwiększało szansę na obejmowanie w przyszłości tronu polskiego przez kolejnych przedstawicieli dynastii. Liczył także na zdobycie korony szwedzkiej, do której zgłaszał pretensje, tak jak jego ojciec. Był to jeden z powodów kontynuowania **prohabsburskiej polityki**, gdyż Habsburgowie mogli wesprzeć starania Władysława w zamian za włączenie się Rzeczypospolitej w wojnę trzydziestoletnią

polityka
prohabsburska

(przeciwko Szwecji i Francji). **Sojusz z Habsburgami** przypieczętowało małżeństwo króla z córką cesarza Ferdynanda II – **Cecylią Renatą**. Władysław dążył do wojny, czego szlachta nie popierała.

Władysław potrafił jeszcze przed elekcją załagodzić konflikty między wyznawcami prawosławia (dyzunitami) i grekokatolikami (unitami). **Nieoficjalnie uznano hierarchię prawosławną** w pięciu wschodnich diecezjach Rzeczypospolitej. Prawosławni otrzymali prawo swobodnego odprawiania nabożeństw, posiadania cerkwi, organizowania bractw religijnych, prowadzenia seminariów, szkół i drukarni. W **1635 r.** sejm uchwalił **konstytucję *Religia grecka***, potwierdzającą porozumienie. Nie doszło jednak do realizacji królewskich planów zwołania wspólnego synodu i utworzenia odrębnego patriarchatu w Rzeczypospolitej. Polityka wyznaniowa Władysława **wobec protestantów** była mniej tolerancyjna. Nie sprzeciwiał się on poczynaniom kanclerza Ossolińskiego skierowanym przeciwko innowiercom. Jednocześnie zmienił jednak zasady nominacji stosowane przez swojego ojca – liczba senatorów niekatolickich w senacie wzrosła do 19 (9 z Korony, 6 z Wielkiego Księstwa Litewskiego i 4 z Inflant), w tym 3 prawosławnych.

W **1638 r.** zapadł **wyrok sądu sejmowego nakazujący likwidację ariańskiej szkoły i drukarni w Rakowie**. Przyczyną tej decyzji była rzekoma profanacja krzyża przez uczniów ariańskiego gimnazjum. Słynny na całą Europę ośrodek ariański zamknięto. W tym samym roku król potępił natomiast zniszczenie zboru protestanckiego w **Połocku**, odbudowanego po wojnach z Rosją. Rok później doszło do tumultu w **Wilnie**. Tym razem sąd sejmowy wydał wyrok nakazujący usunięcie zboru z miasta ze względu na lokalizację między kościołami katolickimi, co sprzyjało ekscesom po obu stronach konfliktu. O narastającej wzajemnej nietolerancji świadczy również tumult w **Toruniu**, gdzie protestanci – stanowiący większość – zaatakowali katolików.

Kozacy zaporoscy

Kozacy zaporoscy zamieszkiwali południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej (województwo kijowskie) z **centrum na Zaporozżu** – nizinnej, stepowej krainie położonej w dolnym biegu Dniepru. Graniczyła ona na południu z **Chanatem Krymskim** (Tatarami). Na te słabo zagospodarowane tereny, gdzie nielicznie zamieszkiwała drobna szlachta ruska, przyjeżdżali zarówno poszukiwacze przygód, jak i ukrywający się przestępcy oraz zbiegli chłopci pańszczyźniani. Była to ludność wywodząca się z centralnych ziem Rzeczypospolitej, a także z krajów sąsiednich. W ten sposób od XV w. formowała się społeczność kozacka – ludzie osobiście wolni, pozostający w dużym stopniu poza systemem społeczno-politycznym Rzeczypospolitej. Niemal wszyscy z nich **wyznawali prawosławie**. Różnili się pod względem pochodzenia etnicznego, ale silnie byli związani z **miejscową kulturą ruską**.

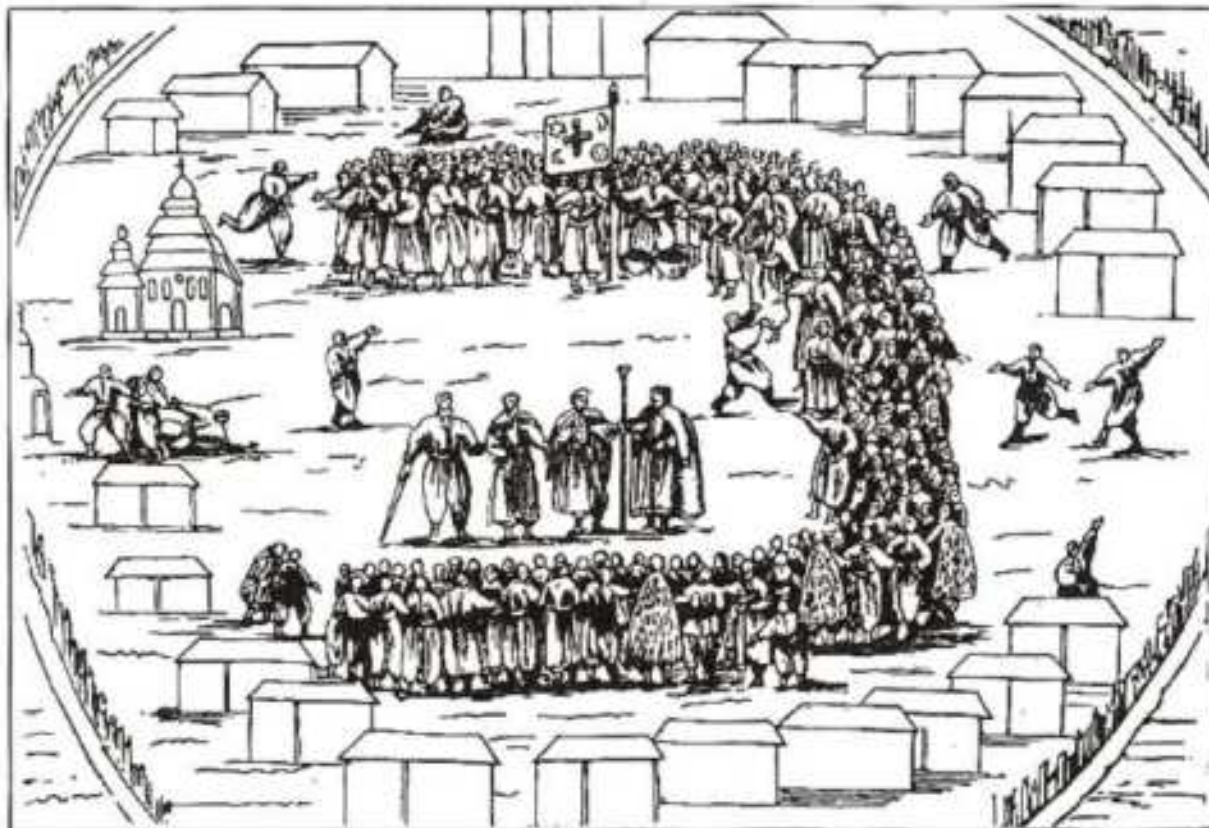
Władysław IV Waza w stroju koronacyjnym na obrazie nieznanego autora z ok. 1635 r.

uznanie hierarchii
Kościoła
prawosławnego

Kozacy zaporoscy

Utrzymywali się z myślistwa, rybołówstwa i hodowli bydła, a także z **wypraw łupieżczych na terytorium Chanatu Krymskiego i osmańskiej Turcji**. Ponieważ żyli na pograniczu, sami też byli narażeni na najazdy, przede wszystkim tatarskie. Aby skutecznie się bronić, a jednocześnie prowadzić łupieskie wypadki, zorganizowali swoje społeczeństwo **na sposób wojskowy**. Na czele wspólnoty kozackiej stał **wybieralny ataman**, którego władzę w czasie pokoju ograniczało ogólne zgromadzenie Kozaków oraz rada dowódców.

Wybór atamana przez Radę Kozacką na Siczy Zaporoskiej

Sicz Zaporoska stanowiła ufortyfikowany obóz – główny ośrodek Kozaków zaporoskich, zlokalizowany na wyspach dolnego Dniepru na odcinku rzeki położonym za tzw. porohami (progami wodnymi), stąd przymiotnik **zaporoska**.

Ze względu na zaprawienie Kozaków w bojach magnateria polska i litewska, posiadająca latyfundia na Ukrainie, starała się ich pozyskiwać do służby wojskowej w prywatnych oddziałach. Również Rzeczpospolita dostrzegała ich **wartość militarną**. W 1572 r. na polecenie Zygmunta Augusta po raz pierwszy zaciągnięto kilkuset Kozaków na służbę Rzeczypospolitej, za którą zapłacono ze środków skarbu państwowego. Kozaków tych określano jako **rejestrowych**. Kozaków spoza rejestru magnateria usiłowała traktować jak chłopów i zmuszać do odrabiania pańszczyzny. Oni jednak uważali się za ludzi wolnych. Stopniowo następowało rozwarstwienie społeczności kozackiej, wśród której wyłoniła się starszyna. To głównie ona **domagała się** uznania Kozaków za szlachtę i **przyznania im** przez Rzeczpospolitą **praw i przywilejów szlacheckich**. Powtarzały się też żądania zwiększenia liczby osób wciągniętych na rejestr. **Szlachta Rzeczypospolitej nie zamierzała jednak uznać Kozaków za równych sobie**. Był to jeden z najpoważniejszych powodów niezadowolenia, które rosło wśród społeczności kozackiej.

Najazdy Kozaków – poddanych Rzeczypospolitej – **na imperium osmańskie** powodowały pogorszenie stosunków polsko-tureckich. Król, senatorowie i posłowie

obawiali się, że najazdy mogą doprowadzić do wypowiedzenia wojny przez Turcję. Dlatego **zakazywano organizowania takich wypraw**, co było kolejnym źródłem napiętych stosunków z Kozakami.

Czajki kozaków zaporoskich atakują galery tureckie w latach 30. XVII w.

Czajka – zwrotna, pełnomorska kozacka łódź bojowa o długości do 20 m i szerokości do 4 m. Mogła pomieścić załogę złożoną z 25–70 ludzi. Miała od 6 do 20 par wiosł, stanowiących główną siłę napędową.

powstania kozackie

Zagrożeniem dla Rzeczypospolitej były **powstania Kozaków**. Do pierwszych buntów dochodziło już w latach 90. XVI w. (w tym najpoważniejsze **powstanie Semena Nalewajki** w latach 1595–1596). Jednocześnie doświadczone w walce formacje kozackie były cenne jako obrona kresów Rzeczypospolitej: Kijowszczyzny i Podola przed najazdami Tatarów oraz podczas wojen z Rosją i Turcją. Dzięki nim na przykład zwyciężono w bitwie z Turkami pod Chocimiem w 1620 r., w której uczestniczyło 25–30 tysięcy kozackich żołnierzy. Buntury kozackie stały się bardzo częste **w latach 20. i 30. XVII w.**, kiedy to wybuchały **co 3–5 lat**. Były jednak szybko tłumione. **Niebezpiecznym zjawiskiem** dla Rzeczypospolitej stało się **postrzeganie Kozaków** przez część chłopów i mieszczan posługujących się językiem ruskim **jako obrońców prawosławia i Cerkwi**. Magnaci i większość zamożnej szlachty ruskiej przeszli już w tym czasie na katolicyzm.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Zygmunt III dążył do wzmocnienia władzy królewskiej i jakie były przyczyny jego niepowodzeń.
2. Omów przyczyny i konsekwencje rokoszu sandomierskiego.
3. Scharakteryzuj politykę wyznaniową Zygmunta III i Władysława IV.
4. Przedstaw przyczyny zawarcia unii brzeskiej oraz jej konsekwencje.
5. Kim byli Kozacy zaporoscy? Wskaż źródła ich konfliktów z Rzeczpospolitą.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Zygmunt III wkrótce po objęciu tronu wszedł w **konflikt** z Janem Zamoyskim i znaczną częścią szlachty. s. 180
- Czasy panowania Zygmunta III to okres **narastania nietolerancji i tumultów** na tle wyznaniowym i zniszczenia wielu zborów protestanckich i szkół (Kraków, Wilno, Poznań, Lublin). s. 181
- **Unia brzeska (1596 r.)** doprowadziła do podziałów (Kościół greckokatolicki, Kościół prawosławny) oraz **zaostrzenia konfliktów na tle wyznaniowym**, zwłaszcza na Ukrainie. s. 182
- Przyczyną **rokoszu Zebrzydowskiego** były obawy szlachty przed absolutystycznymi dążeniami władcy oraz nadmiernymi wpływami magnatów i jezuitów, które odbierano jako zagrożające wolności i demokracji szlacheckiej. Niechęć budziła także nietolerancyjna polityka wobec innowierców. s. 183
- Pokonanie rokoszan pod Guzowem (1607 r.) **nie oznaczało zwycięstwa politycznego króla**. Sejm z 1609 r. potwierdził wolność elekcji i prawo szlachty do wypowiedzenia posłuszeństwa władcy. s. 184
- W okresie panowania Zygmunta III i Władysława IV równowaga trzech stanów sejmujących: króla, senatu (magnatów) i izby poselskiej (szlachty) **została zachwiana**. Coraz większą rolę zaczęły odgrywać, pozostające w konflikcie między sobą i z monarchą, **rody magnackie**. s. 185
- **Prohabsburska polityka** nie przyniosła korzyści politycznych Rzeczypospolitej. Nie pomogła również w realizacji planów dynastycznych Zygmunta III i Władysława IV. s. 185
- Uznanie przez Władysława IV i sejm odtworzonej po 1620 r. **hierarchii Kościoła prawosławnego** doprowadziło do częściowego załagodzenia konfliktów. s. 186
- **Kozacy zaporoscy** zamieszkiwali południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej, z centrum na Zaporozżu. Graniczyli z Chanatem Krymskim. s. 186
- Narastającym zagrożeniem dla Rzeczypospolitej były powtarzające się **powstania kozackie**. s. 188

2. Konflikty z sąsiadami w 1. połowie XVII w.

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny i przebieg wojen ze Szwecją, Turcją i Rosją;
- przeczytasz o największych zwycięstwach i klęskach oręża Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w.;
- dowiesz się, jak zmieniały się granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

roszczenia
Zygmunta Wazy
do tronu
szwedzkiego

wojny ze Szwecją

rywalizacja
o Inflanty

bitwa pod
Kircholmem

Wojny ze Szwecją

Wybór Zygmunta Wazy na władcę Rzeczypospolitej uwikłał ją w konflikt ze Szwecją. Król nie zrezygnował z utraconej w 1599 r. dziedzicznej korony szwedzkiej. Aby pozyskać pomoc polskiej szlachty w jej odzyskaniu, wyraził w **1600 r.** zgodę, by należąca do Szwecji **Estonia** przeszła we władanie Rzeczypospolitej. Z tego powodu doszło do **wybuchu wojny**. Celem polityki szwedzkiej, już od 1. wojny północnej w latach 60. XVI w., było panowanie nad Morzem Bałtyckim (*dominium maris Baltici*).

Wojna toczyła się początkowo w **Inflantach**. Szwedzi, mimo przewagi wojskowej, ponosili porażki w bitwach i nie zdołali zdobyć obleganej Rygi. Ponadto utracili leżący na terenie Estonii Dorpat. W **1605 r.** pod **Kircholmem** hetman **Jan Karol Chodkiewicz** rozbił blisko czterokrotnie liczniejsze wojska szwedzkie. Sukces ten został osiągnięty w dużej mierze dzięki **husarii**. Zwycięstwa nie wykorzystano jednak, ponieważ nieopłacone wojsko odmówiło dalszej walki i zawiązało konfederację. Chociaż Szwedzi ponieśli klęskę pod Kircholmem oraz rok później

w bitwie morskiej, kontynuowali działania zbrojne w Inflantach. Dopiero śmierć Karola Sudermańskiego, konflikt zbrojny z Danią, w jaki się wdali, oraz zwycięstwo Rzeczypospolitej w wojnie z Rosją skłoniły ich w **1611 r.** do **zawarcia rozejmu**.

Jan Karol Chodkiewicz (1560–1621) na portrecie nieznanego autorstwa z początku XVII w.

Chodkiewicz został hetmanem polnym litewskim w 1600 r., a hetmanem wielkim litewskim w 1605 r.

Zbroja husarska**Husaria – inscenizacja bitwy**

Husaria funkcjonowała od początku XVI w. jako lekka jazda. Natomiast Stefan Batory u schyłku tegoż stulecia przekształcił ją w jazdę ciężkozbrojną, służącą do przełamywania szyku nieprzyjaciela. Husarz był uzbrojony w kopię ok. pięciometrowej długości, koncerz, czyli długą, wąską broń białą służącą do klucia, szablę oraz dwa pistolety. Nosił hełm oraz zbroję osłaniającą pierś i ramiona, na którą zwykle nakładał skórę lamparta lub rysia. Najbardziej charakterystycznym elementem stroju husarskiego były skrzydła. Wyposażenie w nie nacierającej husarii miało wzbudzić strach wśród wrogów oraz wywołać panikę wśród ich koni. Ponadto w walkach z Tatarami husarskie skrzydła chroniły jeźdźca przed schwyta-
niem go w tatarskie arkana.

Bitwa pod Kircholmem w 1605 r. w wyobrażeniu flamandzkiego malarza Pietera Snajersa (czytaj: pitera snajersa), 1630 r.

W 1605 r. pod Kircholmem Chodkiewicz dysponował siłami, na które składało się 1300 piechurów i 2500 jazdy. Pokonana przez niego armia szwedzka liczyła ok. 14 tysięcy żołnierzy (w tym 11 tysięcy piechoty i 3 tysiące jazdy). W bitwie hetman w znakomity sposób wykorzystał siłę uderzeniową husarii.

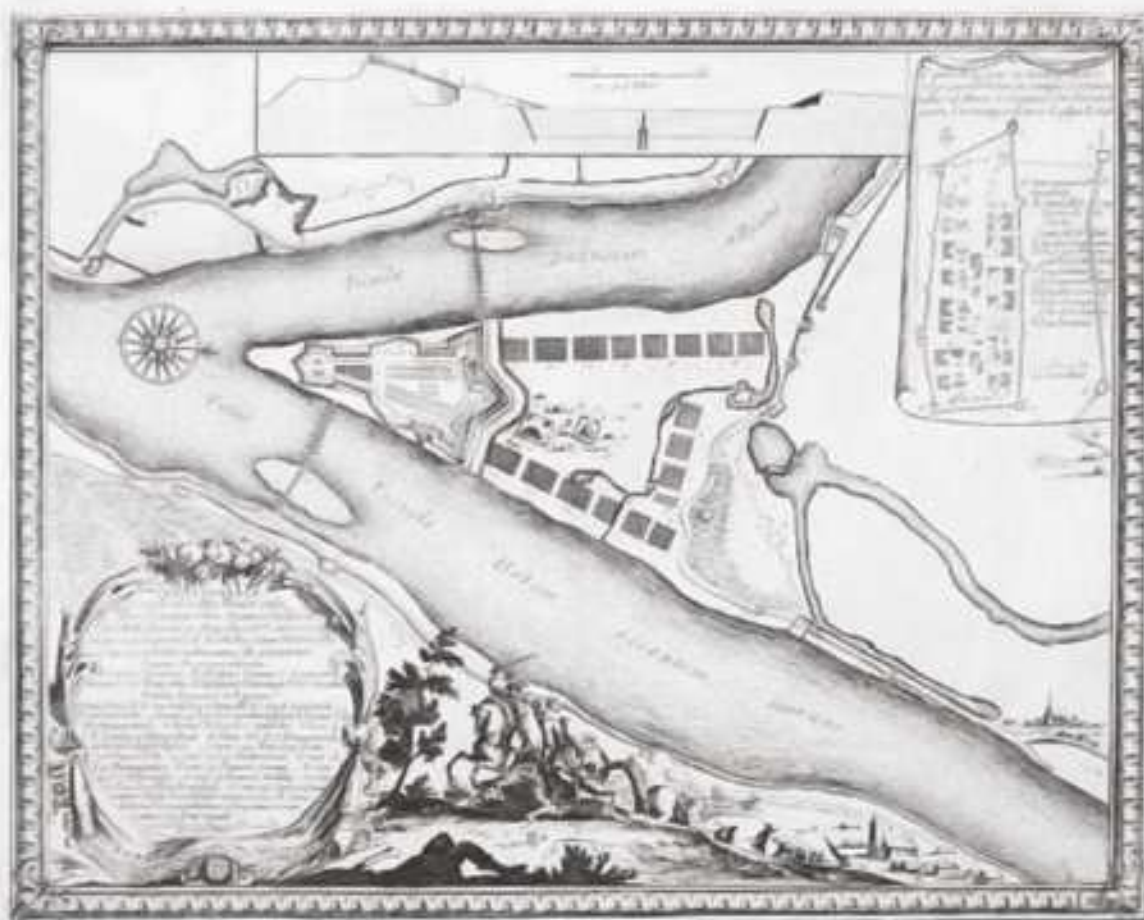

W **1621 r.** nowy władca Szwecji **Gustaw II Adolf**, wykorzystując zaangażowanie Rzeczypospolitej w konflikt zbrojny z Turcją, **opanował większą część Inflant z Rygą**. Kiedy jednak siły polsko-litewsko-kozackie zwyciężyły Turków pod Choci-
miem, Szwedzi zgodzili się na kolejny rozejm (1622 r.), zachowując zdobyte wcze-
śniej tereny.

W **1625 r.** Szwedzi wznowili działania zbrojne przeciwko Rzeczypospolitej na dużą skalę. Zdobyli Dorpat oraz wykorzystali przewagę na morzu, aby przenieść dzia-
łania zbrojne na teren Prus Królewskich. Będące lennem Rzeczypospolitej **Prusy Książęce** ogłosiły **neutralność**. Gustaw II Adolf dysponował świetnie wyszkoloną armią i ponad dwukrotną przewagą liczebną, dzięki czemu **zajął większość Prus Królewskich**. Kolejne stoczone bitwy, choć nierozstrzygnięte, zatrzymały jednak Szwedów i uniemożliwiły im zdobycie Gdańska. Strona polska, mimo zwycięstw w **bitwie morskiej pod Oliwą (1627 r.)** i lądowej **pod Trzcianą (1629 r.)**, nie odzyskała wszystkich utraconych terytoriów.

rozejm w Altmarku

Wyczerpanie wojną obu przeciwników oraz chęć Gustawa II Adolfa włączenia się w wojnę trzydziestoletnią na terenie cesarstwa były powodem zawarcia w **1629 r. rozejmu w Altmarku (Starym Targu)**. Jego **warunki** okazały się bardzo niekorzystne dla Rzeczypospolitej, która **utraciła większość Inflant** oraz **porty pruskie** z wyjątkiem Królewca, Pucka i Gdańska. **Szwecja** zatrzymała przy tym tak zwaną Gdańską Głowę – fortyfikację strzegącą wejścia do portu gdańskiego – uzyskując bezpośrednią kontrolę nad handlem wiślanym. Traktat zagwarantował jej **kontrolę nad polskim wybrzeżem** oraz **prawo pobierania ceł** w wysokości 3,5% od towa-
rów przewożonych przez Gdańsk.

Plan fortyfikacji Gdańskiej Głowy według stanu z połowy XVII w., rysunek szwedzkiego wojskowego i kartografa Erika Dahlbergha (czytaj: dalberga)

Gdańska Głowa stanowiła ufortyfikowany obszar położony w delcie, na Żuławach Wielkich (pomiędzy Wisłą Leniwką i Szkarpawą), który pozwalał kontrolować handel Wisłą. Pobierane przez Szwedów cła z handlu gdańskiego (przeciętnie 500 tysięcy talarów rocznie) stanowiły w latach 1630–1635 ok. 30% wszystkich dochodów Szwecji.

Gdy w 1635 r. wygaśł zawarty 6 lat wcześniej rozejm, Rzeczpospolita znajdowała się już w lepszym położeniu. Po zawarciu rok wcześniej pokoju z Rosją mogła

użyć swoich sił zbrojnych do podjęcia działań przeciwko Szwecji. Zwolennikiem wojny był król Władysław IV Waza, który w ten sposób chciał także zdobyć koronę szwedzką. Wojnie sprzeciwiały się szlachta i sejm Rzeczypospolitej. Śmierć Gustawa II Adolfa w bitwie pod Lützen w 1632 r. i porażki, jakie Szwedzi ponosili odtąd na terenie cesarstwa, spowodowały, że zdecydowali się pójść na ustępstwa. We wrześniu **1635 r.** zawarto w **Sztumskiej Wsi** porozumienie o przedłużeniu **rozejmu** o dalsze 26,5 roku. Na jego mocy Szwedzi **wycofali się z portów Prus** i **zrezygnowali z pobierania ceł** w Gdańsku, **zatrzymali** jednak **większość Inflant**. Kwestia praw Władysława IV do tronu szwedzkiego została w traktacie pominięta.

rozejm w Sztumskiej
Wsi

utrata Inflant

Wojny z Rosją

Po podpisaniu pokoju w Jamie Zapolskim w 1582 r. przez kilkanaście lat pomiędzy Rosją a Rzeczpospolitą panował pokój. Sytuację zmieniło zaangażowanie **polsko-litewskich magnatów w dymitriady**. W Rosji wraz ze śmiercią w 1598 r. Fiodora I, syna Iwana IV Groźnego, **wygasała dynastia Rurykowiczów**, a kraj pogrążył się w chaosie wewnętrznych konfliktów („wielka smuta”). W Rzeczypospolitej pojawił się człowiek, który **podawał się za Dymitra**, najmłodszego syna Iwana IV. Prawdziwy Dymitr zginął kilkanaście lat wcześniej, lecz **samozwaniec** (którym był prawdopodobnie zbiegły z Rosji prawosławny mnich) głosił, że jest cudownie ocalonym niegdyś carewiczem. Chciał on zdobyć tron moskiewski, w czym **uzyskał poparcie** magnatów kresowych, króla Zygmunta III Wazy oraz nuncjusza papieskiego. Wszyscy liczyli na to, że wspierając uzurpatora i wykorzystując zamęt w Rosji, odniosą korzyści osobiste i polityczne. Papiestwo planowało podporządkować Kościół prawosławny Rzymowi.

dymitriady

W **1604 r. Dymitr Samozwaniec** razem z prywatnymi oddziałami polsko-litewskich magnatów **wkroczył do Rosji**. Udało mu się odnieść krótkotrwały sukces dzięki wsparciu części arystokracji i bojarów rosyjskich, którzy byli negatywnie nastawieni do rządów ówczesnego 16-letniego cara Fiodora II i jego matki. W wyniku spisku oboje zostali zamordowani, a **Moskwę zajął w 1605 r. fałszywy Dymitr**. Nowy władca nie zdobył jednak szerszego poparcia. Jego przeciwnikom nie odpowiadało to, że otaczał się polskimi doradcami i ubierał się w polskie stroje. Również jego ślub z **Maryną Mniszchówną**, katoliczką, córką polskiego magnata, nie przysporzył mu popularności. Wzburzenie mieszkańców Moskwy budziły ekscesy polskich żołnierzy, którymi obsadzono Kreml. Nasilającą się niechęć wobec Dymitra wykorzystał wpływowy bojar **Wasył Szujski**. Doprowadził do przewrotu – w 1606 r. powstańcy wdarli się na Kreml, **zabili Samozwańca** i wymordowali większość jego polskich doradców oraz żołnierzy. Zaogniło to relacje polsko-rosyjskie.

Sytuację pogorszył sojusz ze Szwecją w 1609 r., który zawarł wybrany przez część bojarów na cara Wasył Szujski. Zygmunt III **bez zgody sejmu** Rzeczypospolitej i **wbrew woli większości szlachty**, przeciwnej zbrojnej interwencji, **wypowiedział wojnę Rosji**. Na teren państwa rosyjskiego wkroczyły wojska polskie dowodzone przez hetmana **Stanisława Żółkiewskiego**. W **1610 r. pod Kłuszynem** rozbiły armię Szujskiego wspieraną przez najemne oddziały szwedzkie, a wkrótce potem **wkroczyły do Moskwy**. Car razem z krewnymi dostał się do polskiej niewoli i został wywieziony do Polski, gdzie zmuszono go do złożenia hołdu Zygmuntowi III.

wojna z Rosją

bitwa pod
Kłuszynem

Bitwa pod Kłuszynem (1610) na obrazie Szymona Boguszowicza, ok. 1620 r.

Stanisław Żółkiewski (1547–1620) na portrecie nieznanego malarza polskiego z 1. ćwierci XVII w.

Stanisław Żółkiewski był hetmanem polnym koronnym od 1588 r. W czasie rokoszu sandomierskiego przyczynił się do zwycięstwa Zygmunta III Wazy, dowodząc lewym skrzydłem wojsk królewskich pod Guzowem. W 1609 r. wraz z królem poprowadził wyprawę na Moskwę. W bitwie pod Kłuszynem w 1610 r. rozbił czterokrotnie liczniejsze wojska rosyjsko-szwedzkie, po czym zajął Moskwę. Doprowadził do elekcji królewicza Władysława na cara Rosji. Jego polityka wobec tego kraju zakończyła się klęską wraz z kapitulacją polskiej załogi na Kremlu. W 1613 r. został hetmanem wielkim koronnym, a w 1618 r. kanclerzem wielkim koronnym. Ze swojej nowo wybudowanej rezydencji w Żółkwi kierował obroną kresów. Zginął w czasie odwrotu po klęsce w bitwie z Turkami pod Cecorą w 1620 r.

W tej sytuacji bojarzy rosyjscy **zapropowowali tron** polskiemu królewiczowi **Władysławowi Wazie**, pod warunkiem, że przyjmie on prawosławie. Nie zgodził się na to jednak Zygmunt III, który sam planował zasiąść na tronie moskiewskim. W czasie negocjacji dotyczących obsady tronu w Moskwie doszło w 1611 r. do wybuchu w Rosji **powstania** skierowanego przeciwko cudzoziemcom – Polakom okupującym stolicę. Żołnierze polscy zostali oblężeni na moskiewskim Kremlu, a odsiecz wojsk Rzeczypospolitej Rosjanie odparli. **Polska załoga Kremla** została zmuszona do kapitulacji w listopadzie **1612 r.** W następnym roku carem został **Michał Romanow**, który zapoczątkował dynastię panującą w Rosji do 1917 r.

Wojna toczyła się dalej. W latach 1617–1618 wyprawę mającą na celu zdobycie tronu rosyjskiego podjął osobiście królewicz Władysław. Zakończyła się ona jednak niepowodzeniem. W końcu **1618 r.** zawarto korzystny dla Rzeczypospolitej ro-

kapitulacja polskiej
załogi Kremla

odzyskanie ziemi
smoleńskiej
i czernichowsko-
siewierskiej

zejm w Dywilinie, na mocy którego odzyskała ona **ziemię smoleńską** oraz **czernichowsko-siewierską** – utracone przez Litwę ponad 100 lat wcześniej.

W latach **1632–1634** Rzeczpospolita stoczyła **kolejną wojnę z Rosją**. Wykorzystując okres bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy, Rosjanie próbowali odzyskać wcześniej utracone terytoria. Zajęli w 1632 r. pograniczne miasta i rozpoczęli **oblężenie Smoleńska**. Otoczeni przez przybyłe z odsieczą wojska pod dowództwem hetmana polnego litewskiego Krzysztofa II Radziwiłła i króla Władysława IV zostali zmuszeni do kapitulacji. W traktacie pokojowym zawartym w **1634 r. w Polanowie** Rosja potwierdziła zrzeczenie się „na wieczne czasy” ziem, które zostały przyłączone do Rzeczypospolitej na mocy rozejmu w Dywilinie. Władysław IV zrezygnował w zamian z roszczeń do tronu carskiego. Pokój z Rosją ułatwił rokowania i zawarcie korzystnego rozejmu ze Szwecją w Sztumskiej Wsi.

Działania wojenne podczas wojen z Rosją w 1. połowie XVII w.

Ćwiczenie

Wskaż obszary, które odzyskała Rzeczpospolita po wojnach z Rosją w 1. połowie XVII w.

Stosunki z Turcją

Przyczyną narastającego od końca XVI w. napięcia w stosunkach polsko-tureckich były **najazdy Kozaków** na terytorium imperium osmańskiego oraz **Tatarów** na południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej, a także **rywalizacja na terenie Mołdawii**. Panujący w Mołdawii gospodarowie z dynastii Mohyłów byli spo-

stosunki
polsko-tureckie

krewnieni z największymi rodami magnackimi Rzeczypospolitej – Wiśniowieckimi i Potockimi. Próba osadzenia przez nich w 1607 r. na tronie hospodarskim Michała Mohyły zakończyła się wkroczeniem armii tureckiej do Mołdawii i rozbiciem prywatnych wojsk Michała Wiśniowieckiego i Samuela Koreckiego.

Nasilały się w tym okresie najazdy kozackie, które sięgnęły południowych wybrzeży Morza Czarnego, a nawet okolic Stambułu. Sułtan przygotowywał się do wyprawy odwetowej i wojska Turcji oraz Rzeczypospolitej zetknęły się ze sobą w **1617 r.** nad Dniestrem. Żadna ze stron nie chciała jednak wojny. Turcja była uwikłana w konflikt zbrojny z Persją, a Rzeczpospolita – z Rosją i Szwecją. W związku z tym podpisano traktat pod Buszą (Jarugą). Rzeczpospolita zobowiązywała się zapobiegać najazdom kozackim, a Turcja – tatarskim. Żadna ze stron nie mogła jednak tego wyegzekwować i w następnych latach wyprawy łupieżcze nadal się odbywały.

Ostatecznie doszło do wojny Rzeczypospolitej z Turcją w 1620 r. Napady kozackie i tatarskie nie były w tym przypadku decydującą przyczyną jej rozpoczęcia. Zaważyły wydarzenia związane z toczącą się **wojną trzydziestoletnią** – mianowicie zgoda Zygmunta III na zaciągnięcie przez cesarza do służby **lisowczyków**. Spustoszyli oni w 1619 r. będący **lennem tureckim Siedmiogród**, którego władca Gábor Bethlen (czytaj: gabor betlen) oblegał właśnie **Wiedeń**. Turcy potraktowali tę sytuację jako naruszenie swojej sfery wpływów. W tym czasie hetman Żółkiewski wkroczył do Mołdawii. Uczynił to, aby uprzedzić spodziewany atak Turcji i udzielić pomocy mołdawskiemu gospodarowi, zamierzającemu uwolnić się od tureckiej zwierzchności.

klęska pod Cecorą

starcie pod
Chocimiem

Interwencja Rzeczypospolitej wywołała wojnę, która pociągnęła za sobą **klęskę pod Cecorą (1620 r.)**, zagładę armii i śmierć hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Do kolejnego starcia, które zadecydowało o losach wojny, doszło w **1621 r.** na terenie Mołdawii, **pod Chocimiem**. Turcy nie zdołali zdobyć ufortyfikowanego obozu bronionego przez wojska koronne, litewskie oraz kozackie i musieli zawrzeć **pokój**. Sukces ten pozwolił Rzeczypospolitej powstrzymać Szwedów w Inflantach, gdzie Gustaw II Adolf właśnie zdobył Rygę.

Źródło historyczne

Chocimski traktat pokojowy z 1621 r.

Polacy zabronią Kozakom zaporoskim dniewprowej żeglugi, a gdy się okaże krzywda przez nich otomańskim poddanym domierzona, Kozacy srogo zostaną ukarani.

Tatarowie [...] od najazdów na Polskę całkowicie się wstrzymają [...], a jeśli ludziom narodu polskiego stanie się szkoda od Tatarów, powinni ją nagrodzić, chan zaś tatarski od cesarza tureckiego, jako swojego pana srogie ukaranie poniesie [...].

Na gospodarstwo wołoskie wynoszeni będą ludzie wiary chrześcijańskiej [...] gorliwi o dobro obojga mocarstw. Zamek chocimski ma być oddany wojewodzie mołdawskiemu.

Historia Polski 1506–1648. Wybór tekstów źródłowych, oprac. I. Kaniewska, Kraków 1987, s. 231–232.

Ćwiczenia

1. Wyjaśnij, dlaczego traktat chocimski dotyczył również spraw tatarskich i kozackich.
2. Omów, w jaki sposób na mocy tego traktatu rozwiązano kwestię spornego gospodarstwa mołdawskiego.

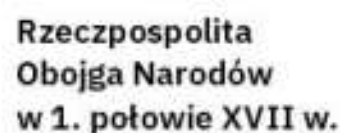
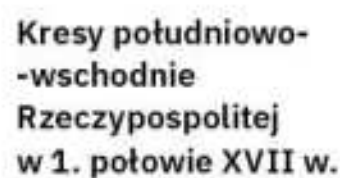
Bitwa pod Chocimiem w wyobrażeniu malarza polskiego Józefa Brandta, XIX w.

W 1621 r. pod Chocimiem siły tureckie (ok. 120 tysięcy) i tatarskie (ok. 20 tysięcy) sułtana Osmana II nie zdołały zdobyć ufortyfikowanego obozu. Broniły się tam wojska koronne i litewskie (ok. 25–35 tysięcy) oraz kozackie (także ok. 25–30 tysięcy) dowodzone przez Jana Karola Chodkiewicza, królewicza Władysława i atamana kozackiego Konaszewicza-Sahajdaczego.

Turcy planowali wojnę po śmierci króla Zygmunta III w 1632 r., zamierzając wykorzystać bezkrólewie, a następnie konflikt Rzeczypospolitej z Rosją. Tatarzy, którzy za zgodą Turcji najechali Kijowszczyznę i Podole, zostali przez hetmana Konięcpolskiego rozbici podczas odwrotu na terenie w Mołdawii. W **1633 r.** Konięcpolski odparł pod **Kamieńcem Podolskim** najazd namiestnika jednej z prowincji tureckich Mehmeda Abazy. Nie zapobiegło to spustoszeniu Podola przez Tatarów, miało natomiast wpływ na decyzję sułtana, który wypowiedział wojnę Rzeczypospolitej. Nie rozpoczął jednak działań zbrojnych. Wpłynęły na to zwycięstwo Rzeczypospolitej nad Rosjanami pod Smoleńskiem (luty), zawarcie z nimi pokoju w Polanowie (czerwiec), a także koncentracja blisko 30-tysięcznej armii polsko-litewskiej nad Dniestrem. Rzeczpospolita i Turcja ponownie podpisały **traktat pokojowy**.

Mimo to Tatarzy krymscy dokonali w **1644 r.** kolejnego najazdu. Tym razem hetman Konięcpolski i książę Jeremi Wiśniowiecki wciągnęli oddziały tatarskie Tuhaj-beja w zasadzkę **pod Ochmatowem** i rozbili je, zanim te zaczęły łupić najechane ziemie.

bitwa pod
Ochmatowem

Wymień terytoria, które zostały przyłączone do Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w. Które ziemie zostały utracone?

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny wojen pomiędzy Rzeczpospolitą a Szwecją w 1. połowie XVII w. Omów najważniejsze etapy konfliktu.
2. Wyjaśnij, dlaczego Szwedzi zgodzili się w 1635 r. na znacznie korzystniejsze dla Rzeczypospolitej warunki rozejmu niż 6 lat wcześniej.
3. Wytłumacz, co umożliwiło Rzeczypospolitej odnoszenie sukcesów w wojnach z Rosją w 1. połowie XVII w. Jakie były ich etapy? Czym się one zakończyły?
4. Scharakteryzuj stosunki Rzeczypospolitej z Turcją w 1. połowie XVII w. Jaką rolę odgrywali w nich Tatarzy i Kozacy?
5. Przygotuj mapę myśli zawierającą: najważniejsze bitwy, jakie stoczyły wojska Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w., ich daty, strony walczące oraz wyniki.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Do długotrwałych **wojen ze Szwedami** w latach **1600–1629** doprowadziły: wybór **Zygmunta Wazy** na władcę Rzeczypospolitej, jego **pretensje do tronu szwedzkiego**, **konflikt o Inflanty**, a także polityka królów Szwecji, którzy zamierzali opanować **wybrzeże Bałtyku**. s. 190
- Na mocy **rozejmu w Sztumskiej Wsi** (1635 r.) Rzeczpospolita odzyskiwała przyznane Szwecji 6 lat wcześniej porty nad Bałtykiem, pozostawiała jednak w rękach szwedzkich **większość Inflant**. s. 193
- **Wojny z Rosją** w XVII w. zapoczątkowała interwencja magnatów w 1604 r. (**dymitriada**). Trwały one następnie w latach **1609–1618** i **1632–1634**. Zakończyły się odzyskaniem **ziemi smoleńskiej i czernichowsko-siewierskiej** oraz traktatem pokojowym w **Polanowie**. s. 193, 195
- **Stosunki między Turcją i Rzeczpospolitą** układały się w 1. połowie XVII w. zazwyczaj w sposób pokojowy. Jedynie w latach **1620–1621** (bitwy pod **Cecorą** i **Chocimiem**) oraz w 1633 r. (bitwa pod **Kamieńcem Podolskim**) doszło do konfliktów zbrojnych. s. 195, 196
- Do **największych zwycięstw** Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w. należą bitwy:
 - ze Szwecją pod **Kircholmem** (1605), **Oliwą** (1627) oraz **Trzcianą** (1629); s. 190, s. 192
 - z Rosją pod **Kłuszynem** (1610) i **Smoleńskiem** (1634); s. 193
 - z Turcją pod **Chocimiem** (1621) i **Kamieńcem Podolskim** (1633); s. 196
 - z Tatarami pod **Ochmatowem** (1644). s. 197
- Do **największych klęsk** Rzeczypospolitej, które zaważyły na dalszym przebiegu wojen, należy zaliczyć: **kapitulację polskiej załogi Kremla** (1612), **bitwę pod Cecorą** i śmierć hetmana **Żółkiewskiego** (1620), **utratę Inflant z Rygą** (1621), **rozejm w Altmarku** (1629) oznaczający utratę kontroli nad polskim wybrzeżem. s. 192, 194, 196

3. Rzeczpospolita w okresie powstania Chmielnickiego i potopu szwedzkiego

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny i przebieg powstania Chmielnickiego oraz wojny z Rosją;
- prześledzisz losy Rzeczypospolitej w czasie potopu szwedzkiego;
- dowiesz się, jak zmieniały się granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Powstanie Chmielnickiego i wojna z Rosją

W połowie lat 40. XVII w. **Władysław IV planował** zorganizować **koalicję antytyrecką**, która miałaby wyprzeć imperium osmańskie z Bałkanów i doprowadzić do załamania jego międzynarodowej pozycji. Partnerami w tym przedsięwzięciu miały być Wenecja (zagrożona właśnie utratą Krety na rzecz Turcji) i Rosja. Istotną rolę w planach królewskich mieli odegrać Kozacy. Król, planując najpierw atak na Chanat Krymski, a następnie wojnę z Turcją, obiecał im zwiększenie rejestru i zachęcał do rozpoczęcia przygotowań wojennych. Jednak szlachta polska sprzeciwiła się planom monarchy i do zamierzonej wyprawy przeciw Turcji nie doszło. Stało się to bezpośrednią przyczyną wybuchu w **1648 r.** największego z dotychczasowych **powstań kozackich**. Zawiedzeni Kozacy zbuntowali się i pod dowództwem **atamana Bohdana Chmielnickiego** wystąpili przeciw Rzeczypospolitej. Wśród głównych przyczyn powstania znajdował się również sprzeciw szlachty polskiej wobec żądań starszyny kozackiej, która domagała się zrównania w prawach ze szlachtą.

powstanie Bohdana Chmielnickiego

Kozacy – detal z mapy ziem ukraińskich sporządzonej w 1648 r. przez francuskiego kartografa Guillaume de Beauplan (czytaj: gija de bopla) na polecenie króla Władysława IV

Pomnik Bohdana Chmielnickiego (1595–1657) w dzisiejszej stolicy Ukrainy – Kijowie

W młodości Bohdan Chmielnicki uczył się w kolegium jezuickim we Lwowie, mimo że wyznawał prawosławie. W 1620 r. wziął udział wraz z ojcem w bitwie pod Cecorą, po której trafił do tureckiej niewoli. Po wydostaniu się z niej powrócił na Ukrainę. W 1647 r. został oskarżony o próbę zorganizowania bez zgody króla kozackiej wyprawy łupieskiej na Turcję. Wtedy to wszczął bunt, który przerodził się w powstanie kozackie przeciwko Rzeczypospolitej. Chmielnicki stał się symbolem walki o wolność Ukrainy. Był znakomitym organizatorem, wodzem i dyplomatą. Próbował utworzyć niepodległe państwo kozackie, co zakończyło się jednak niepowodzeniem. Ziemie ukraińskie Rzeczypospolitej stały się w 2. połowie XVII w. terenem krwawych walk, a w końcu zostały podzielone między nią i Rosję.

Odwrót wojsk Bohdana Chmielnickiego z okolic Lublina na obrazie nieznanego autora z klasztoru dominikanów w Lublinie, XVII w.

Armia koronna, która próbowała stłumić bunt, została w maju 1648 r. **rozbita** przez Kozaków i wspierających ich Tatarów w **bitwach** nad **Żółtymi Wodami** i pod **Korunem**. Hetmani koronni Mikołaj Potocki i Marcin Kalinowski dostali się do niewoli. W tym czasie **zmarł król Władysław IV**. Jego śmierć i **pótroczne bezkrólewie** opóźniły zorganizowanie w Rzeczypospolitej wojsk zdolnych przeciwstawić się powstańcom Chmielnickiego. **Pospolite ruszenie szlacheckie**, które zebrało się we wrześniu pod **Piławcami**, uciekło z pola bitwy bez walki na wieść o tym, że na pomoc atamanowi Chmielnickiemu przybyli Tatarzy. Pierwsze zwycięskie dla Kozaków bitwy spowodowały, że do powstania przyłączyli się **prawosławni chłopci** i część **drobnej szlachty ruskiej** oraz **mieszkańców miast** na obszarze Ukrainy. Miejscowi chłopci, którym kresowi magnaci i szlachta narzucali coraz wyższą pańszczyznę, stanęli po stronie powstańców i wystąpili przeciw panom. Tak powszechne poparcie ludności umożliwiło Kozakom **opanowanie** w 1648 r. **niemal całej Ukrainy**.

opanowanie
Ukrainy przez
Kozaków

Źródło historyczne

Latopis naoczego świadka (napisany prawdopodobnie przez uczestnika powstania Chmielnickiego)

Jeden był początek i jedna przyczyna wojny Chmielnickiego, a mianowicie prześladowanie prawosławia przez Lachów i wyzyskiwanie Kozaków. Wtedy bowiem onych nie chcących robić pańszczyzny, do czego nie przywykli, skierowano do służby zamkowej i tych starostowie trzymali do posyłania z listami i w mieście do chędożenia koni, do palenia w piecach we dworze, chędożenia psów, sprzątania dworów i kierowali do innych nieznośnych prac. Ci zaś znowu, którzy zostawiali Kozakami rejestrowymi, a nad onymi byli nasyłani od hetmana koronnego panowie szlachta pułkownicy, którzy o ich wolności bynajmniej nie dbając, lecz jak potrafiąc, onych poskramiali, lekce ich sobie ważąc. Żołd wyznaczony Kozakom przez króla Jego Miłość i Rzeczpospolitą na trzydzieści złotych rocznie sobie zabierali, dzieląc się z setnikami, bo setników nie Kozacy obierali i mianowali, lecz pułkownicy, kogo od siebie chcieli, żeby im byli życzliwi. [...] W miastach zaś od Żydów taka była krzywda, że nie wolno Kozakowi w domu swoim trzymać żadnego trunku na swoje potrzeby [...]. Więcej niż sześć tysięcy nie powinno być Kozaków. Chociaż i syn kozacki, to pańszczyznę musiał odrabiać i czynsz płacić. [...]

Pospólstwo zaś, chociaż we wszystko obfitowało, w zboża, w bydło, w pasieki, ale jednak – czego nie zwykła była cierpieć Ukraina – zdzierstwami wielkimi trapił starostowie, i namiestnicy, i Żydzi. [...] Był łapserdak, był Żyd się bogaci, sprawnia po kilka zaprzęgów koni, wymyślając wielkie czynsze, powołowszczyzny [danina w postaci wołu], [...] daninę z żaren i inne, odbiera folwarki, chutory...

W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 2007, s. 34–35.

Ćwiczenia

1. Wymień powody wybuchu powstania, na które wskazuje autor cytowanego tekstu.
2. Zastanów się, na ile obiektywny jest przekaz autora *Latopisu*. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej informacji na temat sytuacji Kozaków przed wybuchem powstania i przyczyn, które do niego doprowadziły.

obrona Zbaraża

ugoda zborowska

W listopadzie 1648 r. **królem obrano** brata zmarłego władcy – **Jana II Kazimierza Wazę**. Dopiero w lipcu–sierpniu 1649 r. udało się **pod Zbarażem powstrzymać postępy wojsk kozackich**. Dokonał tego wojewoda ruski **Jeremi Wiśniowiecki**. Wojska polskie przyprowadzone z odsieczą przez nowo wybranego króla zostały **pod Zborowem** okrążone przez Kozaków. Jednak po zdradzie Tatarów, którzy przekupieni przez króla opuścili swoich sojuszników, możliwe było zawarcie **porozumienia z Chmielnickim**. Na mocy **ugody zborowskiej z 1649 r.** miał on zarządzać trzema ukraińskimi województwami, a liczbę Kozaków rejestrowych zwiększono do 40 tysięcy. Ukraina stała się w praktyce – jak się okazało na krótko – niemal niezależnym państwem, podlegającym hetmanowi Chmielnickiemu.

zwycięstwo pod
BeresteczkiemStrona tytułowa rejestru kozackiego po
ugodzie zborowskiej 1649 r.

gdyż ograniczała władzę Chmielnickiego jedynie do województwa kijowskiego, a liczbę rejestrowych – do 20 tysięcy. Żadna ze stron nie zamierzała jednak przestrzegać porozumienia.

Kozacy na wieść o tym, że sejm Rzeczypospolitej obradujący na początku 1652 r. został zerwany i nie uchwalił środków na wojsko, wypowiedzieli umowę. **Pod Batochem rozbili 12-tysięczną armię koronną**. Ponad 3 tysiące wziętych do niewoli żołnierzy zostało z rozkazu Chmielnickiego zabitych. Kampania z 1653 r. zakończyła się w warownym obozie pod **Żwańcem**. Wojska polskie poniosły kilka porażek w starciach z Kozakami, ale do decydującej bitwy nie doszło. Katastrofie armii zapobiegło porozumienie z Tatarami (grudzień 1653 r.), obawiającymi się wzrostu potęgi Kozaków, która mogłaby zagrozić Chanatowi Krymskiemu.

Opuszczony przez Tatarów Chmielnicki skierował się z wojskiem do Perejasławia, gdzie **w styczniu 1654 r. podpisał ugodę z Rosją**. Nie mógł pokonać Rzeczypospolitej ani zawrzeć porozumienia gwarantującego Kozakom autonomię, więc zdecydował się poddać Ukrainę władzy cara.

ugoda perejasławska

Ugoda perejasławska była dla Rosji pretekstem do najazdu na Rzeczpospolitą, który nastąpił kilka miesięcy później. Car Aleksy I Romanow dążył do odzyskania terytoriów utraconych na mocy pokoju polanowskiego z 1634 r. Armie rosyjskie uderzyły równocześnie w kierunku Ukrainy i Litwy. W ciągu kilkunastu miesięcy **zajęły** wschodnie tereny Rzeczypospolitej z **Kijowem, Smoleńskiem, Mińskiem i Wilnem**. Rosjanie opanowali nawet **Grodno i Lublin**. Zaniepokojeni rosyjską ekspansją Tatarzy sprzymierzyli się wówczas z Rzeczpospolitą. Efektem tego sojuszu było **zwycięstwo** nad siłami kozacko-rosyjskimi **pod Ochmatowem** (1 lutego 1655 r.). Nadzieje na pokonanie Rosjan rozwiały się, gdy 6 miesięcy później rozpoczął się **najazd szwedzki** na Rzeczpospolitą. Błyskawiczne sukcesy Szwedów zostały przez cara uznane za niebezpieczne dla interesów Rosji, dlatego nakazał on przerwanie wojny z Polską. W **1656 r. zawarto polsko-rosyjski rozejm**, a nawet zaczęto podejmować wspólne antyszwedzkie działania.

Po śmierci Chmielnickiego w 1657 r. część starszyny kozackiej zdecydowała się zwrócić ku Rzeczypospolitej, gdyż perejasławskie porozumienie z Rosją nie dało Kozakom oczekiwanych korzyści. Okazało się, że ich pozycja była w państwie rosyj-

ugoda hadziacka

skim gorsza niż wcześniej w Rzeczypospolitej. W **1658 r.** ataman Iwan Wyhowski zawarł z Rzeczypospolitą **ugodę w Hadziaczu**. Zakładała ona utworzenie kozackiego **Księstwa Ruskiego** składającego się z województw: czernihowskiego, braclawskiego i kijowskiego. Księstwo to miało być obok Korony i Litwy trzecią równoprawną częścią Rzeczypospolitej. Miałoby jak one własne urzędy, sądownictwo i armię. Uгода przewidywała zrównanie prawosławia z wyznaniem katolickim, a hierarchowie prawosławni weszliby do senatu. Postanowienia te potwierdzono na sejmie w 1659 r., jednak nie doszło do ich realizacji. Jednym z powodów była **wojna z Rosją**, która została **wznowiona w 1660 r.** Poza tym ataman Wyhowski nie zyskał wśród Kozaków dostatecznego poparcia dla związku z Rzeczypospolitą.

Działania wojenne podczas powstania Chmielnickiego (1648–1657) i wojny z Rosją (1654–1656)

Ćwiczenia

1. Wymień i wskaż terytoria objęte powstaniem Chmielnickiego. Na których terenach miało powstać kozackie Księstwo Ruskie?
2. Wymień i wskaż miejsca najważniejszych bitew stoczonych przez wojska Rzeczypospolitej z Kozakami, Tatarami i Rosjanami w latach 1648–1656.

Potop szwedzki (1655–1660)

Oslabienie Rzeczypospolitej w wyniku poniesionych klęsk oraz konflikt wewnętrzny między szlachtą a królem Janem Kazimierzem (zobacz rozdz. IV.4.) wykorzystał król Szwecji **Karol X Gustaw**. Zaatakował w 1655 r. państwo polsko-litewskie, rozpoczął

potop szwedzki

nając tak zwany **potop szwedzki**, stanowiący część II wojny północnej. Szwedzki władca kontynuował politykę swoich poprzedników, mającą na celu zdobycie panowania nad Bałtykiem. **Latem 1655 r.** wojska szwedzkie wkroczyły na teren **Wielkopolski i Litwy**. Zebrane **pod Ujściem pospolite ruszenie** szlachty wielkopolskiej **skapitulowało bez walki**, oddając tę prowincję pod protekcję króla Szwecji. Również szlachta z innych dzielnic **uznała Karola X Gustawa za swojego władcę**. Podobnie postąpili **na Litwie** Bogusław i Janusz **Radziwiłłowie**, którzy na mocy umowy zawartej w Kiejdanach uznali się oficjalnie za poddanych króla szwedzkiego.

Większość elit politycznych Rzeczypospolitej uważała, że w zaistniałej sytuacji (zajęcie przez Rosję wschodnich terenów państwa) poddanie się **Karolowi X Gustawowi** i uznanie w nim władcy przyniesie krajowi korzyść. Liczono na to, że jako doświadczony wódz doprowadzi do odzyskania terytoriów zajętych przez Rosję.

Przysięga na wierność królowi szwedzkiemu Karolowi X Gustawowi w obozie pod Sandomierzem, obraz Johana Filipa Lemke, XVII w.

Przysięgę złożyli m.in. hetmani koronni Stanisław Rewera Potocki i Stanisław Lanckoroński.

Jan Kazimierz nie widział szansy na stawienie skutecznego oporu, dlatego **opuścił kraj** i schronił się na Śląsku. Hetmani koronni wraz z wojskami poddali się Karolowi X Gustawowi. **Janusz Radziwiłł – hetman wielki litewski i wojewoda wileński** – zerwał w imieniu Litwy unię lubelską i zawarł w **Kiejdanach unię ze Szwecją**. W tej sytuacji Szwedzi opanowali w ciągu kilku miesięcy **większość terytorium Rzeczypospolitej**. Ich sukces był jednak krótkotrwały. Na Litwie przeciwnicy Radziwiłłów nie uznali układu w Kiejdanach, zawiązali antyszwedzką konfederację i podjęli działania zbrojne. Atakowali z zaskoczenia mniejsze oddziały szwedzkie i wojska wierne Radziwiłłom. W Koronie **ośrodkami oporu** przeciw Szwedom pozostawały: **Zamość, Przemyśl, Lwów i Kamieniec Podolski**, a także **Gdańsk**.

Szlachta uznała Karola X Gustawa za swojego władcę, gdyż spodziewała się, że będzie przestrzegał praw i przywilejów szlacheckich. Jednak król potraktował za-

jęte ziemie jako terytoria podbite i okupowane. Musiały one wyżywić szwedzkie wojska. Szwedzi nakładali **kontrybucje** (opłaty wojenne), dopuszczali się **grabieży** i **gwałtów**, zarówno wobec chłopów, jak i mieszczan oraz szlachty. Dlatego wśród wszystkich stanów społecznych narastał wobec nich sprzeciw. Polaków wzburzyła również próba zajęcia przez luteranских Szwedów katolickiego sanktuarium na Jasnej Górze w Częstochowie. **Obrona Jasnej Góry** (listopad–grudzień 1655 r.) i postawa przeora tego klasztoru – Augustyna Kordeckiego – stały się w późniejszym czasie **symbolami oporu** wobec najazdu szwedzkiego.

W grudniu 1655 r. hetmani koronni zawiązali **antyszwedzką konfederację w Tyśzowcach** i wystąpili przeciw królowi Karolowi X Gustawowi. Szwedów atakowali z zaskoczenia, nękając przeciwnika i niszcząc mniejsze oddziały, zwłaszcza próbujące zdobyć zaopatrzenie dla wojska. Unikali natomiast starć z większymi siłami. Tego typu strategia nosi nazwę **wojny podjazdowej** lub **szarpanej**. Wobec zmiany sytuacji **Jan II Kazimierz powrócił na początku 1656 r. do kraju**. W łańcucie szlachta zawiązała **konfederację generalną przy królu**. Na czele przeorganizowanej armii polskiej stanęli **regimentarze Stefan Czarniecki i Jerzy Lubomirski**. Celem podjętych przez nich działań było niedopuszczenie do zajęcia przez Szwedów

wojna podjazdowa

Stefan Czarniecki

Lwowa, a następnie całkowite ich wyparcie z Rzeczypospolitej. Mimo przegranej przez Czarnieckiego **bitwy pod Gołębim**, Szwedom nie udało się zająć obleganego Zamościa i Przemyśla i rozpoczęli odwrót na północ. Czarniecki kontynuował wojnę podjazdową.

Stefan Czarniecki (1599–1665) na portrecie Brodero Matthisena (czytaj: matisena) z 1659 r.

Stefan Czarniecki był zasłużonym dowódcą wojsk polskich podczas potopu szwedzkiego. W 1665 r., tuż przed śmiercią, został hetmanem polnym koronnym. Jego nazwisko pojawia się w jednej ze zwrotek polskiego hymnu państwowego.

Liczba dokonywanych grabieży sprawiła, że do walki ze Szwedami przyłączyli się mieszczenie i chłopci. Przyczyniły się do tego także tak zwane **śluby lwowskie** Jana Kazimierza. Król uroczyście ślubował w katedrze lwowskiej, że ulży doli chłopów i mieszczan. Ogłosił też Matkę Bożą Królową Korony Polskiej i powierzył jej opiece mieszkańców Rzeczypospolitej.

Pierwsze zwycięstwo wojska polsko-litewskie odniosły w **kwietniu 1656 r.** Rozbiły wówczas **pod Warką** oddziały margrabiego badeńskiego Fryderyka, które starały się udzielić pomocy wycofującym się wojskom szwedzkim, zamkniętym w widłach Wisły i Sanu. Polacy zmusili następnie do kapitulacji szwedzki garnizon w Warszawie. W lipcu, po **trzydniowej bitwie pod Warszawą**, armia Karola Gustawa ponownie zajęła stolicę. Sytuację Rzeczypospolitej polepszył **rozejm z Rosją** zawarty w listopadzie 1656 r. oraz podjęcie przez Rosjan **działań zbrojnych** przeciwko Szwedom w **Inflantach**.

Utarczka Karola X Gustawa z Tatarami w bitwie pod Warszawą, 29 lipca 1656 r. – obraz Johana Filipa Lemke, XVII w.

Walczący podczas bitwy pod Warszawą po stronie polskiej oddział Tatarów o mało nie wziął do niewoli szwedzkiego króla.

Wobec coraz większych strat i niemożności podporządkowania sobie całej Rzeczypospolitej Karol X Gustaw podjął plan jej rozbioru. W tym celu porozumiał się z władcami Brandenburgii i Siedmiogrodu oraz hetmanem Chmielnickim i Radziwiłłami na Litwie. **W grudniu 1656 r.** podpisali oni w **Radnot traktat rozbiorowy**. Te tak groźne plany udało się udaremnić, gdyż Jan Kazimierz zawarł sojusz z Danią i Habsburgami, a Rosja także prowadziła działania przeciw Szwedom. Habsburgowie udzielili Rzeczypospolitej natychmiastowej pomocy w odpowiedzi na sojusz Siedmiogrodu ze Szwecją. Potencjalne zagrożenie ze strony Danii i Holandii spowodowało, że **Karol Gustaw** wycofał część wojsk z Rzeczypospolitej. Zmusiło to **księcia Siedmiogrodu** Jerzego II Rakoczego do opuszczenia ze swoimi siłami Warszawy. Spustoszyły one podczas odwrotu Małopolskę, ale wojska polsko-litewsko-tatarskie otoczyły je pod Czarnym Ostrowem i **zmusiły do kapitulacji** (lipiec 1657 r.).

plany rozbioru
Rzeczypospolitej

Janowi Kazimierzowi zależało na odciągnięciu od sojuszu ze Szwedami Brandenburgii. W tym celu zawarł w **1657 r.** z brandenburskim elektorem Fryderykiem Wilhelmem Hohenzollernem, władającym także Prusami Książęcymi, **traktaty welawsko-bydgoskie**. W efekcie porozumienia elektor, w zamian za zerwanie sojuszu ze Szwecją, został uwolniony od powinności lennych z Prus Książęcych wobec Polski. Teraz stronę polsko-litewską wspierały w walkach wojska brandenburskie i cesarskie. **Przystąpienie w 1658 r. Holandii i Danii do wojny** przeciw Szwed-

traktaty welawsko-
-bydgoskie

cji spowodowało, że decydujące działania zbrojne przeniosły się poza terytorium Rzeczypospolitej. Kilka tysięcy żołnierzy dowodzonych przez Czarnieckiego wzięło między innymi udział w odbiciu wraz z wojskami cesarsko-brandenburskimi zajętej przez Szwedów duńskiej wyspy Als.

Potop szwedzki zakończył się ostatecznie zwycięstwem Rzeczypospolitej i podpisaniem w **1660 r. pokoju w Oliwie**. Szwedzi wycofali się z Prus Królewskich, a Jan Kazimierz zrzekł się roszczeń do Inflant i pretensji do tronu Szwecji, ale zachował dożywotnio tytuł króla szwedzkiego. Szwecja zagwarantowała wolność handlu na Bałtyku oraz zobowiązała się zwrócić zagrabione dobra kultury, z czego nigdy się jednak nie wywiązała.

pokój w Oliwie

Działania wojenne na terenie Rzeczypospolitej w czasie potopu szwedzkiego 1655–1660

Ćwiczenia

1. Wskaż kierunki uderzeń wojsk szwedzkich oraz polskich w czasie potopu szwedzkiego.
2. Podaj miejsca najważniejszych bitew stoczonych podczas potopu szwedzkiego.
3. Wskaż terytoria, których Szwedom nie udało się opanować. Wyjaśnij, jakie były tego przyczyny.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny wybuchu i przebieg powstania Chmielnickiego. Czym spowodowane były sukcesy Kozaków i klęski Rzeczypospolitej? Dlaczego nie udało się szybko stłumić powstania?
2. Wyjaśnij, dlaczego Chmielnicki zawarł ugodę perejasławską z Rosją i jakie miało to konsekwencje.
3. Podaj przyczyny najazdu Szwedów na Rzeczpospolitą oraz omów przebieg działań zbrojnych i politycznych w latach 1655–1660. Dlaczego w 1657 r. zaistniała groźba upadku Rzeczypospolitej?
4. Wymień postanowienia traktatu oliwskiego.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Udaremnione przez szlachtę plany Władysława IV wojny z Turcją stały się główną **przyczyną wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r.** s. 200
- **Kozacy** uzyskali poparcie **wielu grup społecznych na Ukrainie**, dzięki czemu opanowali ją niemal w całości. s. 201
- Po serii klęsk wojsk Rzeczypospolitej nastąpiła w **1649 r.** zakończona powodzeniem **obrona Zbaraża**. Przybycie posiłków pod wodzą nowego króla Jana Kazimierza i odstąpienie Tatarów od sojuszu z Kozakami umożliwiło zawarcie **ugody zborowskiej**. s. 202
- Walki z Kozakami wznowiono w 1651 r. Wojska koronne odniosły **zwycięstwo pod Beresteczkiem**. Wojna trwała jednak nadal, nie przynosząc ostatecznego rozstrzygnięcia. s. 203
- W **1654 r. Chmielnicki zawarł ugodę perejasławską z Rosją**, w wyniku której oddał Ukrainę pod władzę Moskwy. Doprowadziło to do **wojny rosyjsko-polskiej**, którą przerwał rozejm w 1656 r. s. 203
- **Ugoda hadziacka (1658 r.)** pomiędzy Kozakami a Rzeczpospolitą, która miała uczynić z Księstwa Ruskiego trzeci równoprawny członek państwa, **nie weszła w życie**. s. 204
- **Latem 1655 r. rozpoczął się potop szwedzki**. Władzę króla Szwecji Karola X Gustawa uznało m.in. pospolite ruszenie wielkopolskie zgromadzone pod Ujściem oraz Radziwiłłowie na Litwie. s. 205
- Do końca roku Szwedzi opanowali większość terytorium Rzeczypospolitej. Wkrótce musieli się jednak zmierzyć z **oporem, który przybrał formę wojny podjazdowej**. s. 206
- Od wiosny 1656 r. siły polskie zaczęły odnosić sukcesy w walkach ze Szwedami. Szczególnie jako dowódca wsławił się **Stefan Czarniecki**. s. 206
- **Plany dokonania rozbioru Rzeczypospolitej** przez Szwedów, władców Brandenburgii i Siedmiogrodu oraz hetmana Chmielnickiego i Radziwiłłów na Litwie się nie powiodły. s. 207
- **Traktaty welawsko-bydgoskie (1657 r.)** oznaczały **koniec władania lennego Rzeczypospolitej nad Prusami Książęcymi**. s. 207
- Wojnę ze Szwecją zakończył **pokój w Oliwie w 1660 r.** s. 208

4. Przejawy kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej w połowie XVII w.

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o najważniejszych wydarzeniach w polityce wewnętrznej w okresie panowania Jana Kazimierza;
- poznasz społeczno-gospodarcze konsekwencje wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą w XVII w.;
- dowiesz się, na czym polegał kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w XVII w.

Panowanie Jana Kazimierza

Jan Kazimierz w stroju polskim – żupanie – portret autorstwa polskiego malarza barokowego Daniela Schultza (czytaj: szulca), ok. 1649 r.

Bezkrólewie po śmierci Władysława IV w maju **1648 r.** zbiegło się z **klęskami** ponoszonymi przez wojska Rzeczypospolitej w **początkach powstania Chmielnickiego**. Dopiero w listopadzie nastąpił **wybór na króla Jana II Kazimierza Wazy**. Wybór ten był konsekwencją **kompromisu między rywalizującymi ze sobą stronnictwami magnackimi**. Królowi brakowało poparcia szerokich mas szlacheckich, a małżeństwo z nielubianą przez szlachtę **Ludwiką Marią Gonzagą** (wdową po zmarłym bracie) nie przysporzyło mu popularności. Panowanie Jana Kazimierza upłynęło pod znakiem **wojen**: powstania Chmielnickiego, potopu szwedzkiego, wojny z Rosją. Niechęć wobec króla wzbudzał sposób, w jaki sprawował władzę, między innymi odsuwał opozycyjnie nastawioną magnaterię od urzędów, podejmował decyzje poza sejmem i dopuszczał do aktywnego udziału w polityce królową Ludwikę Marię.

Pieczęć Jana Kazimierza

Pieczęć mniejsza koronna z herbem Jana Kazimierza, 1649 r.

liberum veto

W **1652 r.** po raz pierwszy w dziejach sejmu nastąpiła sytuacja, gdy został on zerwany w wyniku wykorzystania zasady **liberum veto** przez jednego posła. Był nim **Władysław Siciński** działający prawdopodobnie na zlecenie Janusza Radziwiłła, stojącego na czele opozycji antykrólewskiej. Siciński złożył protest przeciwko pla-

nowanemu przedłużeniu obrad sejmowych. Obowiązująca w izbie poselskiej zasada jednomyślności nie była dotąd traktowania dosłownie – głosy niezadowolenia pojedynczych posłów ignorowano. Tym razem poseł opuścił sejm i nie zdołano go przekonać do odwołania *liberum veto*, więc marszałek izby poselskiej zdecydował się zakończyć obrady. Zerwanie sejmu skutkowało niepodjęciem żadnych uchwał. Prawo pojedynczego posła do protestu zrywającego sesję sejmową zostało oficjalnie uznane zarówno przez większość posłów wraz z marszałkiem, jak i przez króla. Precedens ten przyniósł w przyszłości negatywne konsekwencje dla ustroju Rzeczypospolitej, osłabiając znaczenie sejmu w jej systemie politycznym. **Liberum veto** stało się **wiązącą** wszystkich **zasadą ustrojową**.

W 2 lata po proteście Sicińskiego, gdy Jan Kazimierz odmówił (nie po raz pierwszy) dokonania nominacji na urzędy, sejm został ponownie zerwany. Wśród przeciwników króla znalazły się najbardziej znaczące rody magnackie Rzeczypospolitej: **Opalińscy** i **Leszczyńscy** w Wielkopolsce, **Lubomirscy** w Małopolsce i **Radziwiłłowie** na Litwie. Magnaci gotowi byli nawet podjąć próbę detronizacji władcy.

Po zakończeniu wojny ze Szwecją w 1660 r. Jan Kazimierz podjął **próby reform**, aby wzmocnić władzę królewską oraz usprawnić system ustrojowy Rzeczypospolitej. Jego projekty zakładały między innymi wprowadzenie **stałych podatków na utrzymanie wojska**. Chciał też, aby w sejmie wprowadzono **zasadę głosowania większościowego**. Jan Kazimierz i Ludwika Maria dążyli ponadto do przeprowadzenia **elekcji *vivente rege* francuskiego kandydata** (para królewska nie miała potomstwa – ich córka i syn zmarli jako niemowlęta). Większość szlachty i magnaterii wypowiedziała się przeciwko takiej elekcji. **Szlachta nie poparła** także innych **królewskich projektów reform**, gdyż obawiała się, że posłużą one absolutystycznym dążeniom monarchy. Uchwalaniu stałych podatków nie sprzyjała ponadto pogarszająca się sytuacja ekonomiczna kraju.

Rada Senatu przy Janie Kazimierzu na Jasnej Górze w 1661 r.

W 1665 r. Jan Kazimierz doprowadził do oskarżenia przywódcy opozycji – marszałka i hetmana polnego koronnego **Jerzego Lubomirskiego** o obrazę majestatu oraz zdradę. Skazanie magnata na konfiskatę majątku, pozbawienie wszelkich urzędów i godności oraz utratę czci i życia przez złożony ze zwolenników króla sąd sejmowy doprowadziło do wybuchu **rokoszu**. Szerokie poparcie dla Lubomirskiego wśród szlachty sprawiło, że wojskom wiernym królowi nie udało się stłumić wystąpienia. Po trwającej ponad rok **wojnie domowej** wojska królewskie poniosły klęskę **pod Mątwami** (lipiec 1666 r.). Zwycięstwo rokoszan zmusiło króla do rezygnacji z planów reform, w tym z elekcji *vivente rege*.

rokosz
Lubomirskiego

Jeszcze w trakcie potopu szwedzkiego, w 1658 r. **wznowiono działania zbrojne między Rzeczpospolitą a Rosją**. W 1660 r. hetman Jerzy Lubomirski zwyciężył pod Cudnowem. Wkrótce odzyskano większość utraconych terytoriów Wielkiego Księstwa Litewskiego. **Brak środków na opłacenie wojsk**, spowodowany wyniszczeniem kraju w wyniku wojen, jak również konflikty między szlachtą a królem uniemożliwiły wykorzystanie zwycięstw.

rozejm
w Andruszowie

W 1667 r. zawarto niekorzystny dla Rzeczypospolitej **rozejm w Andruszowie**. Utraciła ona na rzecz Rosji **ziemię smoleńską i siewierską** oraz **Zadnieprze** (wschodnią – lewobrzeżną Ukrainę). Natomiast **Kijów**, pozostający w rękach rosyjskich, miał po 2 latach powrócić do Rzeczypospolitej. Rosja nie wypełniła jednak tego warunku umowy i nigdy nie zwróciła miasta. W odniesieniu do **Zaporoża** ustalono, że będzie ono podlegać wspólnej władzy obydwu państw. W praktyce stało się **terenem walk** między atamanami kozackimi wspieranymi przez Turcję, Tatarów lub Rzeczpospolitą.

abdykacja Jana
Kazimierza

Szereg niepowodzeń, jakie spotkały Jana Kazimierza, a także śmierć królowej w 1667 r., osłabiły pozycję polityczną monarchy. Król nie widział możliwości dalszego sprawowania rządów, więc zdecydował się na ustąpienie z tronu. **Abdykował 16 września 1668 r.** Wkrótce wyjechał do Francji, gdzie w 4 lata później zmarł.

Jerzy Lubomirski na alegorycznym portrecie nieznanego autora, przed 1667 r.

Nieprawidłowości w funkcjonowaniu systemu społeczno-ustrojowego Rzeczypospolitej

System władzy centralnej w Rzeczypospolitej zakładał równowagę między królem, senatem i izbą poselską. Te trzy „stany sejmujące” coraz częściej jednak wyłącznie **blokowały swoje inicjatywy polityczne**, zamiast wspólnie poszukiwać właściwych rozwiązań. Szlachta była niechętna reformom i odrzucała królewskie projekty. Wśród magnaterii trwała rywalizacja o wpływy w państwie.

osłabienie pozycji
sejmu

Słabość sejmu, którego obrady mogły być stosunkowo łatwo zrywane zgodnie z zasadą *liberum veto*, powodowała, że coraz większą rolę odgrywały **sejmiki oraz konfederacje i rokosze szlacheckie**. Służyły one **frakcjom magnackim** do prowadzenia rozgrywek politycznych i realizowania własnych interesów. Magnaci zależni od siebie zubożała w wyniku toczących się wojen szlachtę, która w coraz mniejszym stopniu myślała o sprawach ogólnopaństwowych, a koncentrowała się na kwestiach lokalnych. Było to początkiem procesu określanego jako **oligarchizacja ustroju Rzeczypospolitej**. Polegał on na uzyskaniu decydującego wpływu na sprawy państwa przez rody magnackie. Rola szlachty, teoretycznie wciąż stanowiącej naród polityczny państwa, była zmniejszana do pozycji **klientów** magnatów, którzy zabiegali o ich łaskę. Także król stawał się w coraz większym stopniu zależny od magnatów i tracił realną władzę.

oligarchizacja życia
politycznego

Druga połowa XVII w. to okres zwiększającego się **rozwarstwienia stanu szlacheckiego** pod względem zamożności. Następowła koncentracja ziemi w rękach nielicznych rodzin magnackich kosztem średniej i drobnej własności szlacheckiej. **Najzamożniejsza szlachta i magnaci** – mający folwarki w różnych częściach Rzeczypospolitej – łatwiej mogli odbudować zniszczone podczas działań wojennych gospodarstwa dzięki środkom finansowym z pozostałych folwarków. Trudniej było dokonać tego właścicielowi jednej lub kilku wiosek położonych w okolicy, która mocno ucierpiała w wyniku wojny. Magnateria rozwijała ponadto **latyfundia na południowo-wschodnich obszarach Rzeczypospolitej**.

Niektóre rody starały się także zapobiec niebezpieczeństwu rozproszenia majątku w wyniku podziału między spadkobierców. W tym celu już od 2. połowy XVI w. zakładano **ordynacje** – zespoły niepodzielnych dóbr. Nie można było sprzedać ich części, a dziedziczył je w całości jeden z synów. Ponieważ takie reguły były niezgodne z polskim prawem własnościowym i spadkowym, zgodę na założenie ordynacji musiał wyrazić sejm. Ordynacji istniało niewiele (założyli je m.in. Radziwiłłowie, Zamoyscy, Ostrogscy). Ich powstawaniu sprzeciwiała się szlachta.

Od połowy XVII w. zaczęła rosnąć liczba **szlachty częściowej** – mającej jedynie małą część wsi – oraz **gołoty** nieposiadającej majątku ziemskiego. Te najuboższe grupy stanu szlacheckiego łatwo popadały w zależność od bogatszych sąsiadów. Coraz większa **przewaga gospodarcza magnaterii nad ogółem szlachty** miała **konsekwencje polityczne**. Osłabienie ekonomiczne i zmniejszająca się liczebność średniej szlachty – dotąd bardzo aktywnej politycznie i stanowiącej podporę ustroju Rzeczypospolitej – sprzyjały oligarchizacji systemu ustrojowego.

Zamek w Nowym Wiśniczu niedaleko Krakowa – w XVII w. był własnością Lubomirskich

Zamek istniał tu już pod koniec średniowiecza. Został rozbudowany w latach 1615–1621 z polecenia Stanisława Lubomirskiego. Połączono w nim elementy renesansu i baroku. Stanisław Lubomirski był właścicielem kilkunastu miast i ponad 300 wsi. Wstąpił się obroną Chocimia w 1621 r. W 1638 r. został wojewodą krakowskim. Jego synem był Jerzy Lubomirski – przywódca rokoszu przeciwko królowi Janowi Kazimierzowi.

Konsekwencje konfliktów zbrojnych z lat 1648–1667 dla Rzeczypospolitej

konsekwencje
konfliktów
zbrojnych

Rzeczpospolita stała się od momentu wybuchu powstania Chmielnickiego terenem nieustannie powtarzających się najazdów: Kozaków, Tatarów, Rosjan, Szwedów, Siedmiogrodzian. Działania zbrojne w latach 1648–1667 – w odróżnieniu od wojen z 1. połowy XVII w. – toczyły się głównie **na jej własnym terytorium**, również w dzielnicach centralnych. Konsekwencją były **ogromne zniszczenia gospodarcze** oraz **straty ludnościowe i terytorialne**. Także liczne dobra kultury i dzieła sztuki zostały zniszczone lub zrabowane.

Terytorium Rzeczypospolitej zmniejszyło się z 990 tysięcy km² w 1634 r. do 733 tysięcy km² w 1667 r. Traktaty welawsko-bydgoskie (1657) przyniosły **usamodzielnienie się Prus Książęcych**, których suwerenność potwierdził traktat oliwski. Korona Polska utraciła przy tym na rzecz Hohenzollernów ziemię łęborско-bytowską.

Spustoszenia dotknęły wszystkie dzielnice Rzeczypospolitej. Całkowicie lub częściowo zostały zniszczone liczne twierdze, miasteczka, wsie i folwarki szlacheckie. Ponadto obce wojska nakładały na ludność kontrybucje i ją ograbiały. Wszystko to sprawiało, że mieszkańcy Rzeczypospolitej tracili swój dobytek i źródła utrzymania. Ludność chłopska została pozbawiona znacznej części zwierząt hodowlanych, wiele gospodarstw popadło w ruinę, a liczne pola pozostawały nieobsiane. Rozprzestrzenił się **głód**, a w konsekwencji zwiększała się podatność na wszelkie **choroby**, na które zapadała ludność w trakcie wojen. Powodowało to gwałtowny **wzrost śmiertelności**. Liczba **ludności Rzeczypospolitej zmniejszyła się** – w wyniku działań zbrojnych, głodu, chorób, a także utraty części terytorium – **o ponad 30%**.

Szacunkowe dane dotyczące zmiany liczby ludności w trzech centralnych dzielnicach Korony w latach 1650–1660

	Wielkopolska	Małopolska*	Mazowsze	Ogółem (w trzech dzielnicach)
1650	1,5 mln	1,6 mln	0,8 mln	3,9 mln
1660	1,0 mln (– 36%)	1,4 mln (– 16%)	0,5 mln (– 37%)	2,9 mln (– 27%)

*Małopolska: woj. krakowskie, sandomierskie, lubelskie.

Na podstawie: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, t. 1, Warszawa 1981, s. 431.

Źródło historyczne

O grabieżach i rabunkach w Łowiczu w czasie potopu szwedzkiego – fragment *Roczników miasta Łowicza pisanych w latach 1648–1659* autorstwa Andrzeja Cebrowskiego – aptekarza i lekarza łowickiego

Najpierw część żołnierzy szwedzkich, która została do obrony zamku i miasta [...] zajęła prawie wszystkie domy. Musieliśmy, choć niechętnie, żywić ich i konie. Broń wszystkim odebrali,

niektórych wypędzili z domów, innym zabrali wszystkie sprzęty i co miesiąc z każdego domu brali podatki nie do zniesienia. [...] Nie oszczędzili i świątyń, najpierw całkiem zburzyli klasztor bonifratrów, leczących chorych, z kościołem św. Jana Bożego, potem zrównali z ziemią kościół św. Jana Chrzciciela ze szpitalem i kaplicą św. Krzyża, dalej bardzo zrujnowali klasztor dominikanów, a końcu sprofanowali kolegiatę niedawno odbudowaną, w której złupili ołtarze, błyszczące złotem [...], zabrali szaty kościelne, kielichy, krzyże, świeczniki itp. oraz trumienkę św. Wiktorii ślicznie zdobioną z czystego srebra i bardzo drogocenną razem z relikwiami [...]. Z organów powyrywali piszczalki, ludzi przebywających w kościele pobili i ograbili, wreszcie pół miasta spalili. [...]

Ale to, co wycierpieliśmy od nieprzyjaciół, łatwiej można znieść, niż krzywdy zadane przez wojska nasze polskie, [które] niespodziewanie bez żadnego hałasu wpadło do miasta w wielką środę przed Wielkanocą 1656 roku i ograbiło całe miasto. Wszystko, co jeszcze zostało się po nich, zrabowali niegodziwi chłopci. Powyrywali szklane okna i kraty do nich z murów, zamki ze skrzyń i piwnic, wiele kradzieży i rozbojów popełnili, nielicznych podróżnych ograbili i zabili. I Rakoczy ze swym wojskiem wracający, a raczej uciekający [...] do Siedmiogrodu, w tym mieście i innych wielu haniebnych postępów dopuścił się, liczne miasteczka i wsie spalił, a kościoły zrabował.

M. Ciejka, *Historia. Teksty źródłowe, cz. 2, Dzieje nowożytne 1492–1815*, Kraków 2003, s. 91.

Ćwiczenia

1. Wskaż, kto – oprócz Szwedów – dopuścił się rabunków i grabieży w mieście.
2. Na podstawie źródła i wiedzy pozaźródłowej wyjaśnij, jakie konsekwencje dla mieszkańców miast Rzeczypospolitej miała wojna ze Szwecją.

Wojny toczone z państwami, w których panowały wyznania inne niż katolicyzm (prawosławie u Rosjan i Kozaków, luteranizm u Szwedów) przyczyniły się do **wzrostu** wśród części ludności **niechęci do innowierców**. Coraz popularniejsze stawało się łączenie polskości z katolicyzmem. Był to jeden spośród czynników, które wpływały na przechodzenie na katolicyzm coraz liczniejszych wyznawców innych wyznań w Rzeczypospolitej.

Niechęć wobec protestantów dotyczyła zwłaszcza **arian**, których oskarżano o zdradę kraju podczas potopu szwedzkiego. Już w **1658 r.** na mocy konstytucji sejmowej nakazano im **porzucenie swojego wyznania lub opuszczenie kraju**. W kolejnych latach zapisy prawne zostały jeszcze zaostrzone. Za odmowę przejścia na katolicyzm lub udania się za granicę groziła arianom kara śmierci i konfiskata majątku. Faktycznie ta pierwsza nie była stosowana, ale realna groźba odebrania majątku, a nawet uwięzienia spowodowała, że większość arian opuściła Rzeczypospolitą i udała się głównie do Prus Książęcych i Siedmiogrodu. Wygnanie arian stanowiło naruszenie reguły równości i powszechności praw szlacheckich oraz podważało zasadę tolerancji i wolności jako podstawy ustroju Rzeczypospolitej.

Kryzys gospodarczy Rzeczypospolitej w XVII w.

spadek
dochodowości
gospodarstw
folwarcznych

W XVII w. w Rzeczypospolitej zaczął narastać kryzys gospodarczy, który miał zróżnicowane przyczyny. Wynikał po pierwsze z **malejącego stopniowo na Zachodzie zapotrzebowania na artykuły rolne pochodzące z Rzeczypospolitej**, zwłaszcza zboże i bydło rzeżne. **Ceny** wytwarzanych przez szlacheckie folwarki produktów **zaczęły spadać**. Po drugie, **malą wydajność gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**. Metody upraw stosowane w szlacheckich gospodarstwach nie po-

zwalały na zwiększenie plonów. Działo się wręcz przeciwnie – o ile w XVI w. z jednego wysianego ziarna otrzymywano średnio **5 ziaren**, to w 1. połowie XVII w. już tylko **4**, a w 2. połowie stulecia – **3,5 ziarna**. Problemy ekonomiczne dodatkowo nasiliły się z powodu **zniszczeń wojennych**, jakie dotknęły Rzeczpospolitą w połowie wieku.

Dwa obrazy ilustrujące załamanie się koniunktury na zboże w 2. połowie XVII w., autor nieznany, ok. 1700 r.

Ćwiczenie

Przyjrzyj się zamieszczonym wyobrażeniom dotyczącym handlu zbożem w Rzeczypospolitej. Jak rozumiesz znaczenie ukazanych scen?

kryzys w rolnictwie

Spadek produktywności folwarków był w dużym stopniu spowodowany przez samą szlachtę. Aby przeciwdziałać ograniczaniu swoich dochodów, **zagospodarowywała ona nieużytki i grunty gorszej jakości**, przynoszące mniejsze plony. **Nadmernie eksploatowała** też uprawiane dotąd **grunty lepszej jakości** (odchodzono nawet od trójpólówki). Były one ponadto **gorzej nawożone**, gdyż zmniejszała się liczba zwierząt hodowlanych dostarczających naturalnego nawozu. Do spadku pogłowia zwierząt przyczyniły się straty wojenne, a także przeznaczanie pod uprawy gruntów, na których dotąd wypasano zwierzęta. Problemem, jaki dotyczył produkcję folwarczną, była również **zbyt mała liczba i zła jakość narzędzi rolniczych**, których używali chłopci. Działo się tak, ponieważ znaczna ich część zubożała.

Sytuacja ekonomiczna ludności chłopskiej pogarszała się nie tylko z powodu wojny. Była za to w pewnym stopniu odpowiedzialna również szlachta, która **zwiększała wymiar** wymaganej od chłopów **pańszczyzny** i **wykorzystywała** przysługujące jej **monopole** – zwłaszcza **propinacyjny** – obejmujący sprzedaż alkoholu. Aby zwiększyć dochody i wykorzystać niesprzedane zboże, przerabiała je na piwo lub wódkę. Chłopi musieli (przymus propinacyjny) kupować trunki produkowane w folwarcznym browarze za pośrednictwem karczmy należącej też do szlachcica. Sytuacja ludności wiejskiej pogorszyła się nie tylko przez wzrost różnorodnych obciążeń na rzecz panów, lecz także przez konieczność płacenia coraz wyższych po-

datków uchwalanych przez sejm i sejmiki, aby pokryć koszty wojen. Chłopi płacili również **dziesięcinę** na rzecz Kościoła. Wiele chłopskich gospodarstw ucierpiało z powodu **działań wojennych**, w wyniku których chłopi stracili zwierzęta, sprzęty rolnicze, a nawet ziarno na siew. Bieda i głód sprawiały, że stawali się **gorszymi pracownikami** zarówno na polach przez siebie uprawianych, jak i na folwarcznych, gdzie odrabiali pańszczyznę na rzecz pana.

Eksport zboża z Rzeczypospolitej wzrastał do początku XVII w., a najwyższy poziom osiągnął w 1618 r. Wywieziono wówczas przez Gdańsk 116 tysięcy **łasztów** ziarna. Od tego czasu następował **spadek sprzedaży za granicę** (w 1644 r. – 60 tysięcy; po potopie szwedzkim, w 1660 r. – 35 tysięcy; w 1680 r. chwilowy wzrost – 45 tysięcy; w 1708 r. – 25 tysięcy łasztów wywiezionych przez port gdański). Skutkowało to pogłębiającym się ujemnym bilansem w handlu z Europą Zachodnią i negatywnie wpływało na gospodarkę.

Łaszt – miara objętości produktów sypkich, w tym zboża. Jego wielkość była zróżnicowana. Łaszt gdański liczył 3283 litry.

Toczące się wojny rujnowały **miasta i miasteczka Rzeczypospolitej**. Większe ośrodki, zwłaszcza położone nad Wisłą lub pełniące funkcje polityczno-administracyjne, były w stanie przezwyciężyć kryzys, chociaż ich rozwój został zahamowany. Dotyczyło to przede wszystkim Gdańska, Krakowa, Poznania, Warszawy, Lwowa i Wilna. Najtrudniej było w 2. połowie XVII w. odrodzić się miastom średnim i małym – nie tylko ze względu na bardziej dotkliwe zniszczenia wojenne, lecz także z powodu **zmniejszenia możliwości sprzedaży wyrobów rzemieślniczych na rynkach lokalnych i regionalnych**. Zubożała ludność wiejska i miejska nie mogła pozwolić sobie na zakup produktów rzemiosła w takiej ilości, jak wcześniej. Ponadto większa część produkcji rzemieślniczej odbywała się teraz **w folwarkach lub w jurydykach** (zobacz rozdz. II.7.) pod patronatem szlachty, która czerpała z tego dodatkowe zyski. Stanowiło to poważną konkurencję dla mieszczan. W konsekwencji została **ograniczona wymiana towarów między miastami i wsiami** oraz **spadła liczba ludności zajmującej się rzemiosłem i handlem**.

zmniejszenie
produkcji
rzemieślniczej
i wymiany
handlowej

Ludność miejska Wielkopolski, Małopolski*, Mazowsza i Podlasia w latach 1578–1662 w tysiącach i procencie ogółu mieszkańców

	Wielkopolska	Małopolska	Mazowsze	Podlasie
ok. 1578	342 (28%)	352 (30%)	147 (19%)	28 (13%)
ok. 1662	190 (23%)	162 (15%)	53 (15%)	14 (11%)

*Małopolska: woj. krakowskie, sandomierskie, lubelskie.

Na podstawie: *Historia Polski w liczbach. Ludność i terytorium*, Warszawa 1993, s. 28, 30.

Ćwiczenie

Wykorzystując dane zawarte w tabeli oraz wiedzę pozaźródłową, wyjaśnij, jakie konsekwencje dla miast i gospodarki miały działania wojenne w połowie XVII w.

Radziwiłłowie – najpotężniejszy ród magnacki Litwy

Choć pierwsza wzmianka o Radziwiłłach pojawia się dopiero w 1401 r., już w połowie XV w. osiągnęli pozycję najpotężniejszego rodu magnackiego Litwy. Pozostawali nim przez następne 200 lat. W 1586 r. utworzono trzy ordynacje radziwiłłowskie: w Nieświeżu, Ołyce i Klecku. Były to pierwsze ordynacje w Wielkim Księstwie Litewskim. W XVII w. ród Radziwiłłów dzielił się na dwie linie: na Ołyce i Nieświeżu oraz na Birżach i Dubinkach. Ród był największym protektorem kalwinizmu na Litwie, choć niektórzy z jego członków przeszli na katolicyzm już w 2. połowie XVI w. Przy kalwinizmie wytrwała linia na Birżach, do której należeli m.in. hetmani: Krzysztof II Radziwiłł i jego syn Janusz Radziwiłł.

Herb Radziwiłłów – szlachecki herb Trąby umieszczony na piersiach czarnego orła.

Protoplasta rodu – Krystyn Ościk z Kiernowa – został przyjęty do polskiego rodu rycerskiego, posługującego się herbem Trąby, na mocy unii w Horodle z 1413 r. Jego syn Radziwiłł Ościkowicz stał się właściwym założycielem rodu. Za czasów Kazimierza IV Jagiellończyka osiągnął wysokie godności w Wielkim Księstwie Litewskim. Pod koniec życia został kasztelanem wileńskim. Radziwiłłowie nie byli jednak jeszcze wówczas rodem książęcym. Tytuł książąt został im nadany przez cesarzy z dynastii Habsburgów w 1. połowie XVI w. Byli więc książętami Rzeszy. Na mocy dyplomu wydanego przez cesarza Maksymiliana I w 1515 r. ich herb przybrał postać czarnego orła z Trąbami umieszczonymi pośrodku. Tak jak inne arystokratyczne rody litewskie Radziwiłłowie mogli posługiwać się tytułem książęcym na mocy postanowień unii lubelskiej, mimo że Rzeczpospolita poza tym nie uznawała tytułów arystokratycznych.

Linia nieświeska

Nieśwież leżący na południowy-zachód od Mińska (dziś na Białorusi) był siedzibą jednej z linii rodu Radziwiłłów i centrum ordynacji nieświeskiej. Znalazł się w ich ręku w 1. połowie XVI w. dzięki małżeństwu przedstawiciela rodu z Anną Kyszką. Jego właścicielem był m.in. Mikołaj „Czarny” Radziwiłł – kanclerz wielki litewski, a następnie jego syn Mikołaj Krzysztof „Sierotka” Radziwiłł, który wzniósł tu na przełomie XVI i XVII w. imponujący zamek.

Miasto Nieśwież wraz z zamkiem (w lewym dolnym rogu) na miedziorycie z 1604 r. – roku zakończenia budowy zespołu zamkowo-pałacowego.

Zamek w Nieświeżu – widok współczesny

Nieśwież był nie tylko ośrodkiem działalności politycznej Radziwiłłów, lecz także sprawowanego przez nich mecenatu nad kulturą. Tutaj powstało tłumaczenie Pisma Świętego z języków oryginalnych na język polski dokonane na początku lat 70. XVI w. przez jednego z najwybitniejszych arian – Szymona Budnego.

Mikołaj „Sierotka” Radziwiłł w 1567 r. przeszedł z kalwinizmu na katolicyzm. Na początku lat 80. XVI w. odbył podróż do Ziemi Świętej oraz Egiptu. Spisał relację ze swojej podróży, która w wersji przerobionej przez innego autora ukazała się na początku XVII w. jako *Peregrynacja albo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej* i cieszyła się powodzeniem aż do XIX w. W 1604 r. Mikołaj „Sierotka” Radziwiłł został wojewodą wileńskim.

Mikołaj Krzysztof „Sierotka” Radziwiłł (1549–1616) na portrecie nieznanego autora z przełomu XVI i XVII w.

Zbroja będąca własnością nieświeskich Radziwiłłów

Linia birżańska

Krzysztof II Radziwiłł pomiędzy 1608 a 1635 r. brał udział w kolejnych wojnach ze Szwecją i Rosją. W 1615 r. został hetmanem polnym litewskim. W latach 1617–1622 prowadził w Inflantach działania zbrojne przeciw Szwedom. Mimo początkowych sukcesów Radziwiłła (zdobycie kilku twierdz), wojska Rzeczypospolitej zaczęły ponosić w tej wojnie porażki. Nie udało się m.in. obronić Rygi. Wbrew woli Zygmunta III Wazy podpisał wówczas rozejm, co rozpoczęło jego konflikt z królem. Szczególnie zasłużył się w wojnie z Rosją, toczanej w latach 1632–1634, kiedy w decydujący sposób przyczynił się do przerwania oblężenia Smoleńska przez armię rosyjską i jej kapitulacji. W 1635 r. został hetmanem wielkim litewskim. Był gorliwym protektorem kalwinizmu i obrońcą interesów innowierców.

Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) na portrecie nieznanego autora, XVII w.

Zbór kalwiński w Klejdanach, wzniesiony w 1631 r. Znajduje się w nim krypta grobowa z sarkofagami przedstawicieli birżańskiej linii Radziwiłłów, w tym Janusza Radziwiłła.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny i przebieg konfliktów między Janem Kazimierzem a opozycją szlachecką i magnacką.
2. Wyjaśnij, jakie konsekwencje ustrojowe miało uznanie prawa pojedynczego posła (*liberum veto*) do zerwania sejmu.
3. Jak rozumiesz pojęcie oligarchizacji życia politycznego w Rzeczypospolitej? Wytłumacz jego przyczyny.
4. Jakie konsekwencje dla gospodarki, społeczeństwa i ustroju politycznego Rzeczypospolitej miały wojny z XVII w., zwłaszcza te z lat 1648–1667?
5. Scharakteryzuj gospodarkę Rzeczypospolitej w XVII w. Wymień przyczyny i konsekwencje kryzysu gospodarczego.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 210 • W 1652 r. nastąpiło uznanie *liberum veto* – prawa pojedynczego posła do zerwania sejmu – za obowiązującą i wiążącą zasadę ustrojową.
- s. 211 • Próba Jana Kazimierza siłowego złamania opozycji (skazanie **Jerzego Lubomirskiego**) doprowadziła do **rokoszu**, klęski wojsk królewskich pod Mławami (1666 r.) i rezygnacji przez króla z elekcji *vivente rege*.
- s. 212 • Na skutek **rozejmu andruszowskiego z Rosją** (1667 r.) Rzeczpospolita utraciła ziemię smoleńską i siewierską oraz lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem.
- s. 212 • W 1668 r. **król Jan Kazimierz abdykował**.
- s. 212 • **Oslabienie pozycji sejmu** w państwie oznaczało **wzrost znaczenia sejmików i rokoszy szlacheckich**. Prowadziło to do decentralizacji władzy państwowej.
- s. 212 • Zaistniałą sytuację wykorzystywała magnateria, zyskująca przewagę ekonomiczną i polityczną nad średnią szlachtą, stanowiącą dotąd podstawę ustroju demokracji szlacheckiej. W efekcie postępowała **oligarchizacja życia politycznego**.
- s. 214 • **Konsekwencją wojen z lat 1648–1667** były ogromne zniszczenia gospodarcze oraz straty ludzkie i terytorialne. Zmieniły się też postawy wobec innowierców.
- s. 216 • W XVII w. następował **spadek dochodowości gospodarstw folwarcznych**. Szlachta starała się temu zaradzić, zwiększając areal upraw, intensywniej eksploatując posiadane grunty, zwiększając obciążenia ludności chłopskiej.
- s. 216 • **Kryzys w rolnictwie** przejawiał się spadkiem plonów oraz liczby bydła. Zmniejszył się gwałtownie eksport zboża.
- s. 217 • Kryzys przeżywały **miasta**. Zmniejszyła się liczba zamieszkującej je ludności i **produkcja rzemieślnicza**, a także **wymiana handlowa**. Powodem tego było skurczenie się rynków lokalnych.

5. Panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak wyglądała sytuacja wewnętrzna i międzynarodowa Rzeczypospolitej za czasów króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego;
- poznasz postać Jana III Sobieskiego i prowadzoną przez tego władcę politykę;
- przeanalizujesz przyczyny i konsekwencje wojen z Turcją;
- przeczytasz o zwycięstwie oręża polskiego pod Wiedniem.

Rzeczpospolita za Michała Korybuta Wiśniowieckiego

W walkę o objęcie tronu Rzeczypospolitej po abdykacji Jana Kazimierza zaangażowali się władcy czołowych państw europejskich. Car Rosji zgłaszał kandydaturę swoją lub jednego ze swoich synów. Król Francji popierał księcia **Ludwika Burbona** (zwanego **Wielkim Kondeuszem**) – wybitnego wodza i marszałka Francji. Habsburgowie wysuwali księcia **Karola Lotaryńskiego**. Zagranicznych kandydatów popierały zwalczające się stronnictwa magnackie. Podczas **elekcji**, która odbyła się w **1669 r.**, szlachta potrafiła jednak **oprzeć się magnaterii**. Wrogo nastawiona do mieszania się cudzoziemców w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej opowiedziała się za **kandydaturą tak zwanego Piasta**, czyli kandydata rodzimego. Okazał się nim **Michał Korybut Wiśniowiecki** – syn księcia Jeremiego, zwycięzcy spod Baraży i Beresteczka. Senatorowie musieli podporządkować się, pod groźbą użycia siły, żądaniom tłumnie przybytej na pole elekcyjne szlachty. Oznaczało to klęskę zarówno stronnictwa profrancuskiego, jak i prohabsburskiego.

wybór Michała
Korybuta
Wiśniowieckiego

Michał Korybut Wiśniowiecki na obrazie Daniela Schultza, ok. 1669 r.

Michał Korybut Wiśniowiecki (1640–1673) był synem wojewody ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego – pogromcy Kozaków i Tatarów. To właśnie jemu zawdzięczał popularność. Sam nie miał doświadczenia politycznego (w 1669 r. po raz pierwszy został wybrany na posła) i wojskowego (brał udział jedynie w wyprawie na Ukrainę w 1663 r., dowodząc regimentem piechoty cudzoziemskiej).

Profrancuskie i prohabsburskie stronnictwa w Rzeczypospolitej były hojnie wspomagane finansowo przez dwory w Paryżu i Wiedniu. Praktyka ta trwała od ostatnich lat panowania Jana

Kazimierza. Z czasem przybierała na sile i miała stać się trwałym elementem polskiego życia politycznego. Pozwalała oddziaływać obcym dworom na sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej.

Michał Korybut **nie miał doświadczenia ani własnego zaplecza politycznego**. Nie posiadał też własnych zasobów finansowych, gdyż majątki Wiśniowieckich na Ukrainie zostały zrujnowane w trakcie powstania Chmielnickiego. Do jego przeciwników politycznych, określanych mianem **malkontentów**, zaliczali się najwybitniejsi politycy, między innymi: prymas Mikołaj Prażmowski, marszałek i hetman wielki koronny Jan Sobieski, kanclerz wielki koronny Jan Leszczyński i hetman polny litewski Michał Kazimierz Radziwiłł. Koronacja nie zakończyła konfliktu między stronnictwami magnackimi walczącymi o wpływy i władzę w państwie. O słabości politycznej króla świadczyło zerwanie sejmu koronacyjnego.

Skomplikowana sytuacja wytworzyła się na Ukrainie. Ataman Piotr Doroszenko nie akceptował jej podziału dokonanego w wyniku traktatu w Andruszowie. Podjęta przez niego próba budowy kozackiego „księstwa ruskiego” pod zwierzchnictwem Turcji zakończyła się jednak niepowodzeniem. Siły kozacko-tatarskie, które w 1671 r. wkroczyły na zachodnią (prawobrzeżną) Ukrainę, zostały pokonane przez wojska koronne na czele z **hetmanem Janem Sobieskim**.

W następnym roku **Turcja wypowiedziała wojnę**, do której Rzeczpospolita nie była przygotowana. Turcy zdobyli potężną **twierdzę w Kamieńcu Podolskim** i podeszli aż pod Lwów. Rzeczpospolita została zmuszona do podpisania wyjątkowo niekorzystnego traktatu pokojowego **w Buczacz (1672 r.)**. Na jego mocy straciła **Podole** z Kamieńcem Podolskim i część **prawobrzeżnej Ukrainy** (województwo braclawskie oraz południową część kijowskiego). Miała też przekazywać Turcji coroczny „podarek” – czyli płacić haracz, jakby była tureckim lennikiem. **Traktat nie został zatwierdzony przez sejm**, co spowodowało wkrótce wznowienie działań wojennych.

konflikt z opozycją

traktat w Buczacz

Twierdza w Kamieńcu Podolskim – widok współczesny oraz plan miasta i twierdzy z 1691 r.

Twierdza w Kamieńcu Podolskim była najważniejszym punktem obrony południowych kresów Rzeczypospolitej. Otoczona z trzech stron rzeką Smotrycz (dopływ Dniestru), płynącą w głębokim kanionie, wydawała się niemożliwa do zdobycia. Po wzniesieniu w latach 1618–1621 tzw. Nowego Zamku skutecznie broniła granic Rzeczypospolitej przed najazdami tureckimi i tatarskimi. W latach 1648–1654 twierdzę trzykrotnie, bez powodzenia, oblegali Kozacy. Zdobyta została przez Turków w 1672 r. Wydarzenia z tym związane opisał Henryk Sienkiewicz w powieści historycznej **Pan Wołodyjowski**.

IV. RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW W KOŃCU XVI W. I W XVII W.

czypospolitej. Ponadto Sobieski nie chciał na razie rezygnować z funkcji hetmana wielkiego koronnego i mianować na swoje miejsce nowej osoby. Nie chciał stracić wpływu na wojsko oraz oczekiwał, że kolejne zwycięstwa umocnią jego pozycję wśród szlachty i w gronie magnaterii.

Herb Jana III Sobieskiego

Jan III Sobieski (1629–1696, król od 1674 r.)
na portrecie Daniela Schultza, po 1680 r. Król jest przedstawiony w karacenie – oryginalnej polskiej zbroi łuskowej produkowanej od XVI do XVIII w.

Jan Sobieski pierwsze doświadczenia wojskowe zdobył już w trakcie powstania Chmielnickiego – pod Zborowem (1649) i Beresteczkiem (1651). W czasie potopu szwedzkiego opowiedział się początkowo po stronie Karola X Gustawa. Odstąpił od niego wiosną 1656 r. i oddał się na służbę Stefana Czarnieckiego. W 10 lat później był już hetmanem polnym koronnym. Dużym sukcesem militarnym było odparcie przez niego w 1667 r. pod Podhajcami najazdu kozacko-tatarskiego. W 1668 r. został hetmanem wielkim koronnym. Szczególną sławę przyniosło mu zwycięstwo pod Chocimiem w 1673 r.

Królowa Maria Kazimiera d'Arquien (czytaj: darkjé), żona Jana III Sobieskiego
wyobrażona jako Aurora/Astea na obrazie Jerzego Siemiginowskiego-Eleutera
Alegoria lata, ok. 1685 (fragment)

Maria Kazimiera d'Arquien (1641–1716) zwana przez Jana Sobieskiego „Marysienką” była córką francuskiego markiza. Przybyła do Rzeczypospolitej, mając 4 lata, w orszaku Ludwika Marii Gonzagi. W wieku 16 lat została wydana z powodów politycznych za wojewodę sandomierskiego Jana „Sobiepana” Zamoyskiego. Po jego śmierci wyszła za mąż za Jana Sobieskiego (1665 r.). O uczuciach łączących małżonków świadczą wymieniane przez nich listy, mające ponadto wybitne walory literackie. Po śmierci Jana Sobieskiego „Marysienka” opuściła Rzeczypospolitą i zamieszkała w Rzymie, a następnie we Francji, gdzie zmarła. Ostatecznym miejscem jej spoczynku stała się krypta św. Leonarda na Wawelu.

Kampania 1674 r. toczyła się głównie na prawobrzeżnej Ukrainie i zakończyła częściowym sukcesem – **odzyskano** niektóre z miast na Podolu, między innymi **Bar** i **Bractaw**. Działañ zbrojnych nie można było jednak kontynuować wobec samowolnego opuszczania Ukrainy przez część wojsk litewskich dowodzonych przez hetmana Michała Paca. Była to konsekwencja konfliktu między nim a Janem Sobieskim. W **1675 r.** król powstrzymał kolejny najazd turecki **pod Lwowem**, rozbijając część armii, złożonej głównie z oddziałów tatarskich. Turkom nie powiódł się również szturm **Trembowli**.

Jan III Sobieski wkracza do Krakowa jako triumfator po odparciu Turków spod Lwowa, medzioryt holenderskiego artysty Romeyna de Hooghe (czytaj: romejna de hohe), 1675 r.

W **1676 r.** Sobieski na czele 20 tysięcy żołnierzy powstrzymał oblężenie 40-tysięcznej armii tureckiej w **obozie pod Żurawnem** nad Dniestrem. Walki trwały ponad 2 tygodnie i nie przyniosły rozstrzygnięcia. Podpisany pod Żurawnem **rozejm**, potwierdzony traktatem pokojowym w 2 lata później, przetrwał do 1683 r. Polska odzyskała część prawobrzeżnej Ukrainy, między innymi fortecę w Białej Cerkwi. Nie było już mowy o płaceniu haraczu, ale nie odzyskano Podola i Bractawszczyzny.

Polityka zagraniczna i wewnętrzna Jana III Sobieskiego w latach 1675–1683

Jednym z celów polityki zagranicznej króla, ściśle powiązany z polityką wewnętrzną, było zapewnienie najstarszemu synowi **Jakubowi** udzielnego, **dziedzicznego księstwa**. Miało mu to zagwarantować w przyszłości zwycięstwo podczas elekcji i objęcie po ojcu rządów w Rzeczypospolitej. Sobieski planował w związku z tym wojnę z Brandenburgią, od której chciał oderwać **Prusy Książęce**, by przyłączyć je do Rzeczypospolitej. Rezultatem tych zamierzeń był **tajny układ** skierowany prze-

tajny traktat
w Jaworowie
z Francją

sojusz ze Szwecją

IV. RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW W KOŃCU XVI W. I W XVII W.

ciwko Brandenburgii zawarty w 1675 r. z **królem Francji Ludwikiem XIV w Jaworowie**. Rzeczpospolita włączyłaby się do wojny, którą Francja w sojuszu ze Szwecją prowadziła z koalicją złożoną z: Austrii, Hiszpanii, Holandii, Danii i Brandenburgii. Stałaby się przez to liczącym się uczestnikiem polityki europejskiej.

Aby zrealizować swój zamiar, Sobieski doprowadził w 1676 r. do rozejmu z Turcją oraz zawarł rok później **sojusz ze Szwecją**, który przewidywał wspólne uderzenie na Prusy Książęce. Jednak wewnętrzna opozycja w Rzeczypospolitej i niechęć Szwedów do realizacji celów sojuszu uniemożliwiły urzeczywistnienie tych planów, określanych jako **polityka bałtycka** króla. Sejm w 1677 r. odnowił układy zawarte z cesarstwem i Brandenburgią. Podatki, które uchwalił, pozwalały natomiast na utrzymanie jedynie 13 tysięcy żołnierzy. Ostatecznie o niepowodzeniu polityki bałtyckiej zdecydował podpisany na początku 1679 r. pokój Francji i Szwecji z cesarstwem oraz porażka Szwecji w wojnie z Brandenburgią.

Miejsce polityki bałtyckiej zajęły w planach Jana III Sobieskiego **przygotowania do wojny z Turcją**, aby odzyskać utracone przez Rzeczpospolitą ziemie. Król dążył przy tym do zdobycia dla królewicza Jakuba tronu jednego z państw naddunajskich (Mołdawii lub Wołoszczyzny). Gdy porzucił politykę profrancuską, stracił poparcie stronnictwa francuskiego w Rzeczypospolitej, ale nie zyskał habsburskiego. Sam cesarz **Leopold I** nie był zainteresowany sojuszem, nie widział bowiem zagrożenia dla cesarstwa ze strony Turcji. Monarcha, nieposiadający własnego stronnictwa, stanął wobec licznej opozycji magnackiej. Na **sejmie** 1681 r., który został **zerwany**, okazało się, że **król nie ma wsparcia politycznego** zarówno w kraju, jak i na arenie międzynarodowej.

Zmianę sytuacji przyniósł **1682 r.**, kiedy przywódca trwającego od kilku lat antyhabsburskiego powstania na Węgrzech zajął (wspierany przez oddziały tureckie) wschodnią część Słowacji z Koszycami. Uznał się on lennikiem Turcji i otrzymał tytuł króla. Sułtan zażądał, aby wojska cesarskie opuściły twierdze węgierskie. Sprawilo to, że **Leopold I** zrozumiał niebezpieczeństwo zagrażające ze strony Turcji i **zaczął zabiegać o sojusz z Rzeczpospolitą**.

Sejm w 1683 r. zakończył się sukcesem króla. Władca rozbił opozycję magnacką i pozyskał jej niektórych członków przez nadanie urzędów. Zagroził również zwołaniem pospolitego ruszenia w razie próby zerwania sejmu. Do rozbicia stronnictwa profrancuskiego doprowadził, oskarżając podskarbiego Jana Andrzeja Morsztyna o defraudację i zdradę stanu, a następnie pozbawiając go urzędu i zmuszając do ucieczki do Francji. Umożliwiło to królowi zawarcie 1 kwietnia 1683 r. **traktatu przymierza z cesarzem Leopoldem I**. Traktat przewidywał wspólne prowadzenie wojny z Turcją i wspólne zawarcie pokoju. Wobec wzrastającego zagrożenia ze strony tureckiej sejm podjął decyzję o utworzeniu armii liczącej 48 tysięcy żołnierzy, a szlachta na sejmikach poparła politykę króla i uchwaliła podatki. W tym samym czasie **Turcja zdecydowała się wypowiedzieć wojnę cesarstwu**.

Odsiecz wiedeńska – 1683 r.

W lipcu 1683 r. blisko 100-tysięczna **armia turecka** pod wodzą wielkiego wezyra **Kara Mustafy** dotarła **pod Wiedeń**. Rozpoczęło się **oblężenie** cesarskiej stolicy. Zawarty 3 miesiące wcześniej traktat między Rzeczpospolitą a cesarstwem

odsiecz wiedeńska

w przypadku zagrożenia jednej ze stolic zobowiązywał drugą stronę układu do udzielenia pomocy wszystkimi posiadanymi siłami. Jan III Sobieski zebrał więc 25-tysięczną armię i ruszył na odsiecz Wiednia. Na Morawach jego wojska połączyły się z cesarskimi oraz posiłkami państw Rzeszy, liczącymi łącznie 40 tysięcy żołnierzy. Wobec nieobecności cesarza **dowództwo naczelne nad wojskami sprzymierzonych objął Jan Sobieski.**

Wojska uderzyły równocześnie wzdłuż Dunaju (siły cesarskie dowodzone przez Karola Lotaryńskiego) oraz w kierunku górującego nad miastem Lasu Wiedeńskiego (siły polskie pod bezpośrednim dowództwem Sobieskiego). Po krwawych walkach stoczonych głównie przez polską piechotę Las Wiedeński – broniony między innymi przez doborowe oddziały janczarów – został zdobyty. Pozwoliło to **12 września** 20-tysięcznej jeździe polskiej na decydujący atak na centrum obrony tureckiej. **Szarża polskiej husarii**, wspartej następnie chorągwiami pancernymi i lekkimi, **zdecydowała o zwycięstwie.** Wojska tureckie oblegające Wiedeń zostały rozbite, a ich obóz zdobyty. Poległo około 10 tysięcy żołnierzy Kara Mustafy, a 5 tysięcy dostało się do niewoli. Sprzymierzeni zdobyli 117 armat, duże ilości prochu i różnego rodzaju pocisków oraz około 25 tysięcy namiotów, 20 tysięcy bawołów, wołów, mułów i wielbłądów, 10 tysięcy owiec, ogromne ilości zboża, ryżu i kawy.

Bitwa pod Wiedniem na obrazie Marcina Altomonte z końca XVII w.

Marcin (Martin) Altomonte pochodził z Włoch, ale tworzył w Rzeczypospolitej (był nadwornym malarzem króla Jana III Sobieskiego), a następnie na dworze cesarskim. Obraz przedstawia króla prowadzącego szarżę husarii pod Wiedniem.

Kara Mustafa zdołał jednak uratować większość armii, przywrócić dyscyplinę i rozbić 9 października pod Parkanami oddziały polskie dowodzone przez Sobieskiego. Został pokonany 3 dni później w kolejnej bitwie pod Parkanami, co pozwoliło cesarzowi opanować Węgry i zmusić powstańców węgierskich do kapitulacji.

Wiktoria wiedeńska była jednym z największych zwycięstw militarnych Rzeczypospolitej w XVII w. Nie przyniosła jednak korzyści politycznych ani państwu, ani królowi Janowi III Sobieskiemu. Nie odzyskano wówczas Podola i Bracławszczyzny. Niepowodzeniem zakończyła się również próba osadzenia Jakuba Sobieskiego na tronie węgierskim oraz na tronie książęcym w Mołdawii lub na Wołoszczyźnie. Tej koncepcji królewskiej sprzeciwiali się Habsburgowie. Cesarz odrzucił starania Sobieskich o mariaż królewicza Jakuba z arcyksiężniczką Marią Antoniną, uniemożliwiając w ten sposób realizację wspomnianego wyżej pomysłu.

Dalsze lata panowania Jana III Sobieskiego

W 1684 r. **Rzeczpospolita, cesarstwo i Wenecja** zawarły pod patronatem Watykanu przymierze – **Ligę Świętą** – zobowiązując się do wspólnej walki z Turcją i do niezawierania odrębnego pokoju. W 2 lata później do Ligii przystąpiła **Rosja**. Ceną za jej udział w koalicji była między innymi zgoda Rzeczypospolitej na **zawarcie** z nią na niekorzystnych warunkach **pokoju** (od 1667 r. między oboma państwami obowiązywał stan rozejmu). Na mocy tak zwanego **traktatu Grzymułtowskiego (1686 r.)** Rzeczpospolita zrzekała się ziem przekazanych Rosji w rozejmie andruszowskim, a także zrezygnowała z Kijowa oraz Zaporozża. Uznała ponadto zwierzchnictwo patriarchy Moskwy nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej.

Kosztowna wojna z Turcją wciąż nie przynosiła sukcesu w postaci odzyskania utraconych prowincji. Również królewskie próby uzyskania dla syna dziedzicznego księstwa na Węgrzech lub w Mołdawii zakończyły się niepowodzeniem. Nie udało się również Janowi III przekonać szlachty do elekcji królewicza Jakuba *vivente rege*. Plany te spotkały się z oporem opozycji magnackiej, która znalazła poparcie za granicą. W 1686 r. cesarz Leopold I zawarł z Brandenburgią i Szwecją **traktat dla obrony wolnej elekcji** w Rzeczypospolitej.

Niepowodzenia militarne i dyplomatyczne oraz brak korzyści z sojuszu z cesarzem spowodowały, że **król podjął próbę zmiany polityki zagranicznej**. Zamierzał powrócić do sojuszu z Francją i zerwać współpracę z cesarstwem. Opozycja magnacka przeciwstawiła się jednak temu i doprowadziła do zerwania sejmu w 1688 r. Król musiał zrezygnować ze zmiany sojuszy oraz uroczyście wyrzec się zamiaru elekcji *vivente rege*, co uspokoiło szlachtę, ale nie zadowoliło magnatów. **Na sześć sejmów** zwołanych w latach 1688–1696, aż **pięć zostało zerwanych**. Jan III Sobieski **zmarł w 1696 r.**, nie udało mu się zapewnić tronu synowi.

Jan III Sobieski nie zdołał zreformować ustroju Rzeczypospolitej, wzmocnić władzy królewskiej ani ograniczyć samowoli magnackiej. Proponowane przez niego reformy ustrojowe, w tym wojskowe, mające na celu utworzenie stałej regularnej armii, spotkały się ze sprzeciwem opozycji magnackiej i większości szlachty. Obawiano się, że wojska zaciężne posłużą monarsze do wzmocnienia władzy królewskiej, realizacji polityki dynastycznej (elekcji *vivente rege*), a nawet wprowadzenia władzy absolutnej i zbrojnej rozprawy z opozycją.

traktat
Grzymułtowskiego

niepowodzenia
polityczne i militarne

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj najważniejsze problemy Rzeczypospolitej w okresie panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego.
2. Wyjaśnij, dlaczego szlachta dokonała elekcji hetmana Jana Sobieskiego.
3. Wytłumacz, dlaczego polityka Jana III Sobieskiego polegająca na współpracy z Francją zakończyła się niepowodzeniem. Wymień korzyści płynące z zamierzonego przez króla przyłączenia Prus Książęcych do Rzeczypospolitej.
4. Przedstaw plany dynastyczne Sobieskiego. Wyjaśnij, dlaczego nie zostały zrealizowane.
5. Omów przyczyny i przebieg wojen Rzeczypospolitej z Turcją. Wyjaśnij, dlaczego zwycięstwo pod Wiedniem przyniosło korzyści przede wszystkim cesarzowi Leopoldowi I.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1669 r.** była chwilowym zwycięstwem szlachty nad rywalizującymi stronnictwami magnackimi. s. 221
- Brak doświadczenia i zaplecza politycznego króla oraz niechęć ze strony większości możnowładztwa spowodowały, że natychmiast doszło do **konfliktu**, który w 1672 r. **groził wybuchem wojny domowej**. s. 222
- Po zawarciu **traktatu buczackiego z Turcją (1672 r.)** Rzeczpospolita utraciła Podole i część Ukrainy prawobrzeżnej. s. 222
- W listopadzie 1673 r. zmarł król Michał Korybut. Zbiegło się to ze **zwycięstwem hetmana Sobieskiego nad Turcją pod Chocimiem**. s. 223
- Zwycięstwo pod Chocimiem, niechęć szlachty do obcych kandydatów oraz poparcie stronnictwa profrancuskiego zadecydowały o **wyborze hetmana Sobieskiego na króla**. s. 223
- Próba zmiany polityki zagranicznej przez króla – **układy króla z władcami Francji i Szwecji**, których celem było m.in. przyłączenie Prus Książęcych jako dziedzicznego księstwa Sobieskich do Rzeczypospolitej – podobnie jak plany elekcji *vivente rege* syna Jakuba, zakończyły się niepowodzeniem. s. 226
- **Odsiecz Wiednia w 1683 r.** uratowała stolicę cesarstwa przed upadkiem i zapoczątkowała załamanie pozycji międzynarodowej imperium tureckiego. s. 227
- W 1686 r. Rzeczpospolita zawarła niekorzystny pokój (**traktat Grzymułtowskiego**) z Rosją, rezygnując nie tylko z Ukrainy lewobrzeżnej, lecz także z Kijowa i Zaporozża. Było to świadectwem upadku znaczenia politycznego Rzeczypospolitej w Europie Środkowo-Wschodniej. s. 228
- Ostatnie lata panowania Sobieskiego (1688–1696) były pasmem **niepowodzeń w polityce wewnętrznej i zagranicznej**, wśród których można wymienić nieudaną próbę zakończenia wojny z Turcją i zawarcia sojuszu z Francją, zerwane sejmy (pięć z sześciu) oraz klęskę polityki dynastycznej. s. 228

6. Kultura barokowo-sarmacka w Rzeczypospolitej w XVII i 1. połowie XVIII w.

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o narodzinach i rozwoju kultury barokowej w Rzeczypospolitej;
- zapoznasz się z dokonaniem artystów działających na terytorium Rzeczypospolitej.

Architektura barokowa w Rzeczypospolitej

Narodziny i rozwój kultury barokowej w Rzeczypospolitej wiązały się ze **zwycięstwem kontrreformacji** w okresie panowania **Wazów**. Dlatego najsilniej działał na nią nurt baroku rzymskiego (katolickiego), który był orężem Kościoła katolickiego w walce z innowiercami o odzyskanie wpływów w społeczeństwie. Czerpiąca z niego wzory sztuka **wczesnego baroku** pojawiła się w Rzeczypospolitej pod koniec XVI w. i rozwijała się w 1. połowie XVII w. Okres od zakończenia potopu szwedzkiego i wojny z Rosją po pierwsze lata panowania Augusta II (do ok. 1710 r.) to czas **dojrzałego baroku** (rzymskiego) oraz **baroku klasycyzującego**. Sztuka **późnego baroku** trwała do 1760 r. Silny wpływ na nią miało saskie rokoko nawiązujące do sztuki francuskiej. Do połowy XVII w. sztuka barokowa współistniała z nadal obecnym na prowincji renesansem oraz manieryzmem. W pełni styl barokowy zdominował sztukę w całym kraju dopiero za panowania Jana III Sobieskiego.

Architekturę barokową przeszczepili na grunt polski jezuiti. Początkowo wpływy stylu barokowego ograniczały się do budowli wznoszonych z inicjatywy **króla Zygmunta III Wazy, jezuitów**, którzy byli blisko związani z dworem, oraz **magnatów**.

Pierwszymi budowlami w nowym stylu, wzorowanymi na kościele Il Gesù w Rzymie, były **kościół** zakonu jezuitów: w **Nieświeżu**, Lublinie, Kaliszu oraz najwspanialszy z nich **kościół św. Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie** ufundowany przez Zygmunta III Wazę. Fasada krakowskiego kościoła była wzorem dla wielu budowli sakralnych wznoszonych na terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ważnym mecenasem stał się **Kościół katolicki**, który w XVII w. przeżywał okres rozkwitu. Powstały wówczas liczne kościoły barokowe, a istniejące przebudowywano w nowym stylu bądź zmieniano ich wystrój. Głównym ośrodkiem sztuki barokowej był początkowo **Kraków**, a następnie **Warszawa** oraz **Wilno**. Odrębne miejsce zajmowała **sztuka Gdańska**, zawdzięczająca swój rozwój zamożności miasta i **mecenatowi mieszczań**. Kształtowała się głównie pod wpływem Holandii, a na początku XVII w. Wenecji.

Najwybitniejszym architektem okresu wczesnego baroku w Polsce był włoski artysta **Giovanni Trevano** (czytaj: dziowanni trewano) sprowadzony przez Zygmun-

ta III Wazę. Trevano był autorem dekoracji wnętrza oraz kompozycji fasady kościoła św. Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie. Według projektu tego artysty przebudowano i udekorowano także północne skrzydło zamku wawelskiego.

Zygmunt III Waza doprowadził do przebudowy na początku XVII w. **Zamku Królewskiego w Warszawie**, który stał się główną siedzibą monarchy. W stylu wczesnego baroku na początku XVII w. wzniesiono letnią **rezydencję królewską** w podwarszawskim **Ujazdowie** (wg projektu włoskiego architekta **Matteo Castelliego** lub Giovanniego Trevano).

Kościół św. Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie

Krakowska świątynia została zbudowana w latach 1597–1619 (fasadę ukończono w 1630 r.). Stanowi twórcze nawiązanie do jezuickiego kościoła Il Gesù w Rzymie.

**Zamek Królewski
w Warszawie**

Z czasów panowania Władysława IV pod względem artystycznym wyróżniają się **kaplica Zbaraskich**, wzniesiona przy kościele dominikanów w **Krakowie**, oraz **św. Kazimierza** (wg projektu **Constantina Tencalli**, czytaj: konstantina tenczalli) przy katedrze w **Wilnie**. Do najwspanialszych rezydencji magnatów świeckich i duchownych tego okresu, które przetrwały do naszych czasów, zalicza się: zamek Stanisława Lubomirskiego w **Nowym Wiśniczu**, pałac Lubomirskich w **Łańcucie**, Pałac Biskupów Krakowskich w **Kielcach** oraz zamek Koniecpolskich w **Podhorcach**.

W latach 60. XVII w. pojawił się **nurt baroku klasycyzującego**, który w Warszawie i Wilnie dominował pod koniec stulecia. Sztukę tę (zwaną też stołeczną), ulegającą wpływom francuskim i niderlandzkim, cechowało dążenie do statyczności, harmonii, jasności, ograniczania dekoracji i prostoty formy. Były to cechy odmienne od rzymskiego nurtu baroku – ekspresyjnego, dynamicznego, pełnego patosu, dążącego do oddziaływania na uczucia odbiorcy. Ten w swojej formie **dojrzałej** rozwijał się i dominował **na prowincji**.

W okresie panowania Jana III Sobieskiego powstała **rezydencja królewska w Wilanowie**, wzorowana na pałacu i ogrodach Ludwika XIV w Wersalu. Została zaprojektowana w stylu dojrzałego baroku rzymskiego przez spolonizowanego Włocha **Augustyna Locciego** (czytaj: loczcziego). **W Warszawie** wzniesiono w tym czasie liczne rezydencje magnackie w stylu baroku klasycyzującego, między innymi **Pałac Krasińskich** (nazywany też Pałacem Rzeczypospolitej). Rezydencje powstawały także na prowincji, na przykład wzniesiony w czasach saskich **Pałac Branickich w Białymstoku**. Najwybitniejszy artysta **baroku klasycyzującego** 2. połowy XVII w. to architekt niderlandzki **Tylman z Gameren**. Był on projektantem warszawskiego Pałacu Krasińskich, a także **kościół św. Anny** w Krakowie. W stylu **późnego baroku rzymskiego** tworzył Polak **Kacper Bażanka**, który zaprojektował między innymi **kościół i klasztor Norbertanek** w Imbramowicach koło Krakowa.

**zespół pałacowo-
parkowy
w Wilanowie**

Pałac w Wilanowie, 1677–1696, widok od strony ogrodu

Pałac Krasińskich w Warszawie

Budowla stanowi najwybitniejszy przykład miejskiej architektury pałacowej z czasów Jana III Sobieskiego. Wzniesiono ją w latach 1677–1693. Widoczne są w niej przede wszystkim wpływy francuskie, a także holenderskie, włoskie i rodzime.

oddziaływania artystyczne

W XVIII w., w okresie panowania władców saskich, oprócz wzorów włoskich pojawiło się silne oddziaływanie **wzorów francuskiego i drezdeńskiego rokoka**. W latach 40. XVIII w. powstał swoisty styl **baroku wileńskiego** występujący na Wileńszczyźnie i w Inflantach Polskich. Najwybitniejszym architektem tego nurtu był **Jan Krzysztof Glaubitz** (czytaj: glaubic), artysta pochodzenia niemieckiego. Cechą charakterystyczną stylu były między innymi wysokie i bardzo smukłe wieże, niewielka kopułka wieńcząca budowlę oraz wycięte w murze otwory okienne (zamiast okien).

W **Radzynie Podlaskim** powstała **rezydencja Potockich** (zespół pałacowo-ogrodowy) nawiązująca do sztuki francuskiego baroku z elementami rokoka. Zaprojektował ją architekt włoskiego pochodzenia **Jakub Fontana**. Wybitnym przykładem architektury sakralnej, nawiązującym do sztuki austriackiej, był **kościół Dominikanów we Lwowie** według projektu **Jana de Witte** – architekta pochodzenia holenderskiego. Również we Lwowie powstała **unicka katedra św. Jura** według planu **Bernarda Meretyna**, wybitnego przedstawiciela rokoka, architekta pochodzenia austriackiego. Dziełem Meretyna był także **ratusz w Buczaczu** na Podolu.

Malarstwo i rzeźba doby baroku

Wybitnym malarzem barokowym, działającym na dworze Zygmunta III, a następnie Władysława IV, był Wenecjanin **Tommaso Dolabella**. Zaszczepił na grunt polski technikę malarstwa olejnego na płótnie. Najbardziej znanymi jego dziełami są *Bitwa pod Lepanto* oraz *Portret Stanisława Tęczyńskiego*. Dla klasztoru Dominikanów w Krakowie namalował między innymi *Gody w Kanie* i *Ostatnią wieczerzę*.

Wybitnym malarzem portrecistą był pochodzący z Gdańska **Daniel Schultz** (czytaj: szulc), nadworny artysta Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego. Do jego najlepszych dzieł zalicza się między innymi: *Portret Jana Kazimierza*, *Portret Michała Korybuta*, *Portret Jana Heweliusza* oraz obraz przedstawiający św. Ludwika Gonzagę w kościele Wizytek w Warszawie.

Autorem wystroju plastycznego pałacu w Wilanowie, między innymi **plafonów Cztery pory roku**, był **Jerzy Eleuter Siemiginowski**, nadworny malarz i dekorator Jana III Sobieskiego. Dla tego władcy pracował także **Andrzej Stech**, znany jako portrecista gdańskiego patrycjatu i autor obrazu *Bitwa pod Chocimiem* z 1673 r.

W malarstwie polskim przeważała **twórczość o tematyce religijnej**, w tym traktująca o przeznaczeniu człowieka, o czekającej go śmierci i znikomości życia doczesnego. Słynne stały się w 2. połowie XVII w. wyobrażenia **tańca śmierci**, symbolizującego równość wszystkich ludzi wobec przemijania. Elementem charakterystycznym dla polskiego baroku, związanym z sarmatyzmem, były powstające masowo **portrety trumienne**, niezwykle rzadko spotykane poza Rzeczpospolitą.

Taniec śmierci, kościół Bernardynów w Krakowie, autor anonimowy, ok. 1670 r.

Szlacheckie portrety trumienne z XVII–XVIII w.

Portrety trumienne malowano zwykle na blasze. Przybijane były do czoła trumny, dlatego najczęściej miały kształt sześć- lub ośmioboczny. Powstawały na zamówienie zarówno szlachty, jak i mieszczan, zwykle jeszcze za życia. Zmarłych przedstawiano w sposób realistyczny, często ukazywano wady fizyczne, nie ukrywano nawet znacznej brzydoty.

Oryginalnym i jednym z najwspanialszych pomników barokowych w Europie jest wzniesiona w 1644 r., z fundacji Władysława IV, **kolumna Zygmunta**, z umieszczoną na szczycie figurą Zygmunta III. Stała się z czasem jednym z najbardziej znanych symboli **Warszawy**.

Zbliżenie figury przedstawiającej króla Zygmunta III Wazę wieńczącej kolumnę, autorstwa włoskiego rzeźbiarza Clemente Mollegio (czytaj: klementa)

Figura króla w zbroi, kapie koronacyjnej, z wielkim krzyżem i szablą została ustawiona na wysokiej korynckiej kolumnie. Wykorzystano tu symbolikę zarezerwowaną dotychczas dla świętych Kościoła katolickiego, co wywołało nawet protest nuncjusza papieskiego. Postawiona przez Władysława IV kolumna miała za zadanie nie tylko sławić jego ojca, lecz także podkreślać znaczenie władzy monarszej i stanowić apoteozę dynastii Wazów.

Wspaniałym przykładem barokowej rzeźby jest ponad **2000 figur** wykonanych przez włoskich artystów dla nowo wzniesionego w 2. połowie XVII w. **kościół św. Piotra i św. Pawła w Wilnie**. Kościół ufundował w 1668 r. hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac, prawdopodobnie jako wotum za oswobodzenie Wilna i zwycięskie zakończenie wojny z Rosją. Poprzednia świątynia została zniszczona podczas najazdu w 1655 r. wojsk rosyjskich na Rzeczpospolitą.

W sztuce dekoratorskiej ważną rolę odgrywał **stiuk**. Najślawniejszymi mistrzami w tej dziedzinie byli twórcy w Rzeczypospolitej na przełomie XVII i XVIII w.: gdańszczanin **Andrzej Schlüter** (czytaj: szluter), dekorator Pałacu Krasińskich i Wilanowa, oraz pochodzący ze Szwajcarii **Baltazar Fontana**, twórca między innymi malowideł i stiuków w kościele św. Anny w Krakowie i dekoracji kaplicy grobowej Morsztynów w kościele w Wieliczce.

kolumna Zygmunta

Stiuk – mieszanina gipsu, wapienia i drobnego piasku, stosowana do wykonywania tynków (imitujących marmur), dekoracji architektonicznych oraz rzeźb.

Wybitnym artystą pochodzenia niemieckiego był tworzący w latach 1750–1762 w Buczaczu i Lwowie **Jan Jerzy Pinzel** (czytaj: pinzel) – przedstawiciel tak zwanej lwowskiej rzeźby rokokowej.

Fragment stiukowej dekoracji wnętrza oraz portalu kościoła św. Piotra i św. Pawła na Antokolu w Wilnie, 2 połowa XVII w.

Jan Jerzy Pinzel, *Ofiara Abrahama*, lata 50. XVIII w.

Drewniane, polichromowane rzeźby z ołtarza z kościoła w Hodowicy (w pobliżu Lwowa) przedstawiają scenę pełną dramatycznej ekspresji. Postacie Abrahama i Izaaka ukazał artysta w gwałtownym, a zarazem pełnym gracji, tanecznym niemal ruchu.

Rodzimy nurt sztuki barokowej tworzyli głównie **rzemieślnicy skupieni w cechach**, zwykle **anonimowi** malarze oraz snycerze rzeźbiący w drewnie płaskorzeźby, rzeźby ołtarzowe, krucyfiksy, meble, drewniane boazerie. Wybitnym dziełem barokowym z przełomu XVII i XVIII w. są **organy w kościele Bernardynów w Leżajsku**, których bogata dekoracja snycerska została wykonana przez braci zakonnych. Są jednym z najznamienszych i najstarszych obiektów tego typu na świecie.

Sarmatyzm – ideologia i styl życia szlachty Rzeczypospolitej Obojga Narodów

W XVII w. coraz większą popularność wśród szlachty zdobywała teoria, według której miała ona pochodzić od walecznego plemienia **Sarmatów**. Utrzymywano, że w starożytności opuścili oni swoje siedziby nad Donem i dolną Wołgą oraz podbili tereny późniejszej Rzeczypospolitej i zamieszkującą ją ludność. Sarmacki rodowód przypisywała sobie cała szlachta, bez względu na rzeczywiste pochodzenie etniczne – zarówno polska, jak i ruska oraz litewska. Przy czym wśród szlachciców litewskich popularna była także inna legenda – o pochodzeniu od starożytnych Rzymian.

ne – zarówno polska, jak i ruska oraz litewska. Przy czym wśród szlachciców litewskich popularna była także inna legenda – o pochodzeniu od starożytnych Rzymian.

Dworek szlachecki – Mereczowszczyzna, w której urodził się w 1746 r. Tadeusz Kościuszko; na obrazie polsko-rosyjskiego malarza Alberta Żametta, połowa XIX w.

Dworki szlacheckie były niewielkimi budowlami, najczęściej drewnianymi, rzadziej murowanymi. W okresie baroku utraciły swój obronny charakter, stając się wyłącznie rezydencjami.

sarmatyzm

Przeświadczenia takie dawały szlachcie poczucie odrębności i **wyższości** – zarówno nad cudzoziemcami, jak i nad miejscowymi mieszczanami oraz chłopami (którzy mieli być potomkami podbitej ludności). Uważano, że szlachta odziedziczyła po Sarmatach wyróżniające ją cechy: umiłowanie wolności i równości (w obrębie stanu), wojowniczość, odwagę, prawość i gościnność. **Sarmatyzm** znalazł swoje odbicie w kulturze, obyczajach i stylu życia szlachty. Kształtował się już od schyłku XVI w. i trwał po upadku Rzeczypospolitej w końcu XVIII w.

cechy sarmatyzmu

Sarmatyzm charakteryzował się przejmowaniem **elementów wschodnich** (orientalnych) i łączeniem ich z rodzimą tradycją. Z orientálną kulturą stykano się, prowadząc wojny i utrzymując kontakty handlowe. Elementy stroju szlacheckiego, uzbrojenia i wyposażenia wnętrz wzorowano na ruskich, tureckich, tatarskich czy perskich. Sarmatyzm znajdował swoje odbicie w literaturze, między innymi w twórczości **Wacława Potockiego** czy **Wespazjana Kochowskiego**.

Stroje męskie polskiej szlachty na obrazie z ok. 1620 r.

Współczesne odtworzenie strojów szlacheckich z czasów Jana III Sobieskiego

Szlachcic Stanisław Antoni Szczuka w reprezentacyjnym czerwonym kontuszu – tradycyjnym stroju sarmackim, ok. 1735–1740

Szlachecki strój męski składał się z żupana, czyli długiej szaty przypominającej frak, uszytej zwykle z barwnych, kosztownych tkanin. Żupan zapinano z przodu za pomocą niewielkich guzików lub haftek i noszono zwykle pod kontuszem. Kontusz był z kolei szatą podobną do sukni z rękawami rozciętymi od pachy do łokcia. Rękawy noszono zwykle odrzucone na plecy. Uzupełnieniem kontusza były tkane pasy (najślawniejsze z nich to pasy słuckie). Wraz z żupanem i ozdobną szablą (karabelą) kontusz stanowił polski, szlachecki strój narodowy. Strój kobiecy składał się z fałdowanej spódnicy, obcisłego gorsetu oraz długiej sukni i kamizelki.

Sarmatyzm jako ideologię cechował **konserwatyzm**. Szlachta uważała istniejący ustrój demokracji szlacheckiej za doskonały i sprzeciwiała się zmianom, które jej zdaniem mogłyby go tylko popsuć. Gotowa była bronić **przywilejów stanowych**, w tym **liberum veto**, nawet kosztem dobra państwa. Coraz mniej chętnie szlachcice uczestniczyli w wojnach, przywiązani do **ziemiańskiego trybu życia**. Zanikało poczucie obowiązku wobec kraju, a wszelkie próby reform traktowano jako przygotowania króla do zaprowadzenia tyranii i jako zamach na **złotą wolność** szlachecką.

konserwatyzm

Sukcesy Rzeczypospolitej przypisywano Opatrzności Bożej oraz własnemu męstwu, natomiast porażki – tolerowaniu herezji w państwie, zjadłości heretyckich wrogów zewnętrznych oraz niedołęstwu i zdradzie przywódców. Nasilenie działań **kontrreformacyjnych**, jakie nastąpiło od przełomu XVI i XVII w., za panowania Zygmunta III Wazy przyniosło rezultaty – szlachta stopniowo powracała do katolicyzmu. Wojny prowadzone w XVII w. z luteranami (Szwedami), muzułmanami (Turkami, Tatarami) i prawosławnymi (Kozakami i Rosjanami) powodowały stopniowe **utożsamianie polskość i szlachectwa z katolicyzmem**. W takiej właśnie atmosferze wygnano po 1658 r. z Rzeczypospolitej arian oskarżanych o kolaborację ze Szwedami, zabroniono porzucania katolicyzmu i zamknięto niekatolikom dostęp do urzędów. Rzeczpospolita przestawała być krajem tolerancyjnym, z czego słynęła w XVI w. Szlachta widziała w niej **przedmurze chrześcijaństwa**, a siebie

postrzegano jako obrońców prawdziwej wiary. Prowadziło to do narastania **kseno-fobii** – niechęci, a nawet wrogości wobec obcych.

Jednocześnie Rzeczpospolita pozostała w XVII w. państwem znaczącym politycznie, gospodarczo i kulturowo. Do połowy XVII w. była krajem pokojowym, tolerancyjnym i bezpiecznym, państwem prawa, a zarazem wolności. **Atrakcyjność ustroju polityczno-prawnego** (stworzonego w czasach jagiellońskich) oraz **kultury Rzeczypospolitej** sprzyjały integracji Polaków, Litwinów, Rusinów, Niemców, Żydów i mniejszych grup etnicznych: Łotyszy, Ormian, Tatarów, Szkotów, Holendrów. O atrakcyjności ustroju i kultury świadczy zwłaszcza pokojowa polonizacja elit litewsko-ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kultura Rzeczypospolitej do połowy XVII w. była atrakcyjna także dla mieszczan gdańskich, elit inflanckich i niemieckojęzycznych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj okresy i nurty, jakie można wyróżnić w sztuce (architekturze) baroku w Rzeczypospolitej. Podaj ich ramy czasowe, źródła inspiracji i cechy.
2. Wymień najważniejszych artystów epoki baroku tworzących na terenie Rzeczypospolitej oraz ich osiągnięcia w dziedzinie architektury, malarstwa i rzeźby.
3. Dowiedz się, jakie zabytki sztuki barokowej znajdują się w regionie lub mieście, w którym mieszkasz. Przygotuj prezentację na temat dzieł, które są uważane za najwybitniejsze, lub tych, które zrobiły na tobie największe wrażenie.
4. Scharakteryzuj sarmatyzm jako ideologię i styl życia szlachty. Jaki wpływ na ukształtowanie się sarmatyzmu miały wojny toczone przez Rzeczpospolitą? Dlaczego szlachta uważała Rzeczpospolitą za „przedmurze chrześcijaństwa”?

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 230

- Najbardziej wartościowe dzieła sztuki epoki baroku w Rzeczypospolitej były w większości wytworem – podobnie jak w okresie renesansu – **artystów przybyłych z zagranicy**.

s. 231,
232,
234

- Do najbardziej rozpoznawalnych w Polsce i za granicą polskich budowli barokowych należą: **Zamek Królewski**, **kolumna Zygmunta** oraz zespół pałacowo-parkowy **Wilanów** w Warszawie.

s. 232

- Różnorodne na przestrzeni XVI–XVIII w. **oddziaływania artystyczne**, m.in. włoskie, niderlandzkie, francuskie i saskie, spowodowały, że sztuka barokowa Rzeczypospolitej przybierała różnorodne formy.

s. 236

- W XVII i XVIII w. powszechną wśród szlachty ideologią, a zarazem stylem życia i systemem wartości, stał się **sarmatyzm**. Decydował on w dużym stopniu o charakterze kultury szlacheckiej.

s. 236

- **Cechami sarmatyzmu** były m.in.: przywiązanie do ziemiańskiego stylu życia, upodobanie do elementów orientalnych, utożsamianie polskości i szlacheństwa z katolicyzmem.

s. 237

- Sarmaci wyznawali poglądy **konserwatywne**. Stawiali na pierwszym miejscu równość i wolność szlachecką oraz wierzyli w **wyższość polskiej szlachty** nad innymi stanami i narodami. Prowadziło to do postaw ksenofobicznych.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

IV. Rzeczpospolita Obojga Narodów w końcu XVI i w XVII w.

- W 1596 r. pomiędzy Kościołem katolickim a prawosławnym w Rzeczypospolitej została zawarta **unia brzeska**, w wyniku której powstał uznający zwierzchność papieża **Kościół greckokatolicki**. Większość wiernych prawosławnych odrzuciła jednak unię. s. 182
- Przyczyną **rokoszu Zebrzydowskiego** (1606–1607) były obawy szlachty przed absolutystycznymi dążeniami Zygmunta III oraz nadmiernymi wpływami magnatów i jezuitów. s. 183
- W 1632 r. władcą Rzeczypospolitej został **Władysław IV Waza**. s. 185
- **Kozacy zaporoscy**, zamieszkujący południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej, stanowili społeczność ludzi wolnych, zorganizowanych na sposób wojskowy, wyznających prawosławie. s. 186
- Narastającym zagrożeniem dla Rzeczypospolitej były powtarzające się **powstania kozackie**. s. 188
- Chęć odzyskania przez Zygmunta III Wazę utraconego tronu szwedzkiego była bezpośrednią przyczyną wybuchu **wojny ze Szwecją** w 1600 r. W 1605 r. wojska Rzeczypospolitej pod dowództwem **Jana Karola Chodkiewicza** odniosły zwycięstwo **pod Kircholmem**. s. 190
- Wojny ze Szwecją toczone w latach 20. XVII w. zakończyły się bardzo niekorzystnym dla Rzeczypospolitej **rozejmem w Altmarku**. s. 192
- Na mocy **rozejmu w Sztumskiej Wsi** (1635 r.) Rzeczpospolita odzyskiwała przyznane Szwecji 6 lat wcześniej porty nad Bałtykiem, pozostawiała jednak w rękach szwedzkich **większość Inflant**. s. 193
- Kolejne **wojny z Rosją**, zapoczątkowane w XVII w. dymitriadami, zakończyły się **traktatem pokojowym w Polanowie** (1634 r.), dzięki któremu Rzeczpospolita odzyskała **ziemię smoleńską i czernichowsko-siewierską**. s. 195
- Najpoważniejszy konflikt zbrojny pomiędzy Rzeczpospolitą a **Turcją** odbywał się w latach 1620–1621 (bitwy pod **Cecorą i Chocimiem**). s. 196
- Udaremnione przez szlachtę plany Władysława IV wojny z Turcją stały się główną **przyczyną wybuchu kozackiego powstania Chmielnickiego w 1648 r.** s. 200
- W 1648 r. na króla został wybrany brat Władysława IV – **Jan II Kazimierz**. s. 202
- Początkowo wojska Rzeczypospolitej ponosiły klęski w walkach z Kozakami. Jednak zakończona powodzeniem **obrona Zbaraża** pozwoliła na zawarcie **ugody zborowskiej** (1649 r.). s. 202
- **Odnowienie walk** z Kozakami nastąpiło w 1651 r. Żadna ze stron nie potrafiła w sposób ostateczny rozstrzygnąć konfliktu na swoją korzyść. s. 203
- W 1654 r. **Chmielnicki** zawarł **ugodę perejasławską** z Rosją i oddał Ukrainę pod władzę Moskwy. Doprowadziło to do **wojny rosyjsko-polskiej**. s. 203
- **Ugoda hadziacka** (1658 r.) pomiędzy Kozakami a Rzeczpospolitą, która miała uczynić z Księstwa Ruskiego trzeci równoprawny członek państwa, **nie weszła w życie**. s. 204
- **Latem 1655 r. rozpoczął się potop szwedzki**. Władzę króla Szwecji Karola X Gustawa uznało m.in. pospolite ruszenie wielkopolskie zgromadzone pod Ujściem oraz Radziwiłłowie na Litwie. s. 205
- Stopniowo zaczął narastać w społeczeństwie **opór przeciwko Szwedom**, od wiosny 1656 r. przy królu zaczęła się na nowo organizować armia. s. 206
- Na mocy **traktatów welawsko-bydgoskich** (1657 r.) Prusy Książęce przestały być lennem polskim. s. 207
- Wojnę ze Szwecją zakończył **pokój w Oliwie** (1660 r.). s. 208

- s. 210 • W 1652 r. po raz pierwszy w wyniku *liberum veto* został zerwany sejm.
- s. 211 • W latach 1665–1666 miał miejsce **rokosz Lubomirskiego**.
- s. 212 • Na skutek **rozejmu andruszowskiego z Rosją (1667 r.)** Rzeczpospolita utraciła ziemię smoleńską i siewierską oraz lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem.
- s. 212 • W 1668 r. **król Jan Kazimierz abdykował**.
- s. 212 • **Oslabienie pozycji sejmu** w państwie oznaczało **wzrost znaczenia sejmików i rokoszy szlacheckich**. Prowadziło to do decentralizacji władzy państwowej. W kraju wzrastała **rola magnaterii**.
- s. 214 • **Konsekwencją wojen z lat 1648–1667** były straty ludzkie, terytorialne i ekonomiczne. Zmieniły się też postawy wobec innowierców.
- s. 216 • W XVII w. następował **spadek dochodowości gospodarstw folwarcznych**. Zmniejszały się plony, a także spadał eksport produktów rolnych.
- s. 221 • W 1669 r. nastąpiła elekcja rodzimego kandydata – **Michała Korybuta Wiśniowieckiego**.
- s. 222 • Za panowania Michała Korybuta **konflikty wewnętrzne** oraz siła opozycji antykrólewskiej groziły wybuchem wojny domowej.
- s. 222 • W wyniku **traktatu w Buczaczu z Turcją (1672 r.)** Rzeczpospolita utraciła Podole i część Ukrainy prawobrzeżnej.
- s. 223 • Zwycięstwo **Jana Sobieskiego pod Chocimiem (1673 r.)** było jednym z czynników, które umożliwiły mu **uzyskanie korony** w wyniku elekcji 1674 r.
- s. 226 • **Polityka bałtycka króla Jana III Sobieskiego** i próba związania się sojuszem z Francją nie przyniosły zakładanych celów (przyłączenia Prus Książęcych, zapewnienia synowi tronu).
- s. 227 • W 1683 r. Turcja rozpoczęła wojnę z cesarstwem. Sobieski, który zdecydował się na sojusz z Habsburgami, ruszył na **odsiecz zagrożonego Wiednia**. Zwycięstwo pod Wiedniem sił cesarsko-polskich było jednym z największych triumfów oręża Rzeczypospolitej.
- s. 228 • W 1686 r. Rzeczpospolita zawarła z **Rosją** niekorzystny **pokój Grzymułtowskiego**.
- s. 228 • W ostatnim okresie rządów Jan III Sobieski poniósł szereg **porażek w polityce wewnętrznej** (m.in. zrywane sejmy). Król zmarł w 1696 r.
- s. 230 • **Sztuka barokowa** rozwijała się w Rzeczypospolitej **od końca XVI do połowy XVIII w.**
- s. 231, 232 • W okresie baroku powstały m.in.: **Zamek Królewski, rezydencja królewska w Wilanowie** oraz liczne **pałace magnackie i świątynie katolickie**.
- s. 231, 234 • Do wybitnych artystów należeli m.in.: holenderski architekt **Tylman z Gameren**, szwajcarski rzeźbiarz **Baltazar Fontana**, polski architekt **Kacper Bażanka**.
- s. 236 • W XVII i XVIII w. wśród szlachty rozpowszechniły się ideologia i związany z nią styl życia określany jako **sarmatyzm**.
- s. 237 • Sarmaci wyznawali poglądy **konserwatywne**, cenili przede wszystkim **złotą wolność** szlachecką oraz wierzyli w **wyższość polskiej szlachty** nad innymi stanami i narodami.
- s. 236 • **Cechą sarmatyzmu** było m.in.: przywiązanie do ziemiańskiego stylu życia, upodobanie do elementów orientalnych, utożsamianie polskości i szlachectwa z katolicyzmem, skłonność do ksenofobii.

Warto przeczytać

Historia nowożytna do końca XVII w.

Historia powszechna:

- Białostocki J., *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, Warszawa 2017.
- Bluche F., *Richelieu*, tłum. W. Grzechnik, Warszawa 2007.
- Bluche F., *Życie codzienne we Francji w czasach Ludwika XIV*, tłum. W. Bieńkowska, Warszawa 1990.
- Carlton Ch., *Karol I*, tłum. A. Soszyńska, Warszawa 1993.
- Cronin V., *Ludwik XIV*, tłum. K. Molek, Warszawa 2001.
- Crowley R., *Zdobycy. Jak Portugalczycy zdobyli Ocean i stworzyli pierwsze globalne imperium*, tłum. T. Hornowski, Poznań 2017.
- Człowiek renesansu*, pod red. E. Garina, tłum. A. Osmólska-Mętrak, Warszawa 2001.
- Delumeau J., *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 2015.
- Diamond J., *Strzelby, zarazki, maszyny. Losy ludzkich społeczeństw*, tłum. M. Konarzewski, Warszawa 2012.
- Długosz Z., *Historia odkryć geograficznych i poznawania Ziemi*, Warszawa 2001.
- Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, pod red. A. Mączaka, cz. 1–2, Warszawa 1991–1992.
- Ferro M., *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.
- Friedenthal R., *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, tłum. Cz. Tarnogórski, Warszawa 1992.
- Gombrich E.H., *O sztuce*, tłum. M. Dolińska, I. Kossowska, D. Stefańska-Szewczuk, A. Kuczyńska, Poznań 2016.
- Grzybowski S., *Elżbieta Wielka*, Wrocław 2009.
- Heers J., *Dwór papieski w czasach Borgiów i Medyceuszy*, tłum. K. Szerzyńska-Maćkowiak, Warszawa 2014.
- Isaacson W., *Leonardo da Vinci*, tłum. M. Strąkow, Kraków 2019.
- Kamen H., *Imperium hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*, tłum. T. Prochenka, Warszawa 2008.
- Kierul J., *Galileusz*, Warszawa 2012.
- Kierul J., *Newton*, Warszawa 2010.
- Kronika chrześcijaństwa*, praca zbiorowa, tłum. E. Gola, E. Jastrzębowska, I. Sławik, K. Żak, Warszawa 1998.
- Lewicki Z., *Historia cywilizacji amerykańskiej*, t. I: *Era tworzenia 1607–1789*, Warszawa 2009.
- Mączak A., *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998.
- Munck T., *Europa XVII wieku 1598–1700*, tłum. R. Sudół, Warszawa 1998.
- Pawłow A., Perrie M., *Iwan Groźny. Car i tyran*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2008.
- Pirożyński J., *Johannes Gutenberg i początki ery druku*, Warszawa 2002.
- Rawlings H., *Inkwizycja hiszpańska*, tłum. M. Piątek, Kraków 2009.
- Renesans w sztuce włoskiej. Architektura, rzeźba, malarstwo, rysunek*, pod red. R. Tomana, tłum. D. Guzik, Kolonia 2000.
- Sztuka baroku. Architektura, rzeźba, malarstwo*, pod red. R. Tomana, tłum. B. Drąg, K. Jachimczak, R. Wojnakowski, Kolonia 2000.
- Wielka Historia Świata*, t. VI: S. Grzybowski, *Narodziny świata nowożytnego 1453–1605*, Kraków-Warszawa 2005.
- Wolke L. E., Larsson G., Villstrand N.E., *Wojna trzydziestoletnia. Europa i świat 1618–1648*, tłum. W. Łygaś, Warszawa 2010.

Historia Polski / Rzeczypospolitej Obojga Narodów:

- Besala J., *Stefan Batory*, Poznań 2010.
- Biernacki W., *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2004.
- Bockenheim K., *Dworek, kontusz, karabela*, Wrocław 2002.
- Chrzanowski T., *Sztuka w Polsce. Od I do III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Kraków 2008.
- Czerska D., *Dymitr Samozwaniec*, Wrocław 2004.
- Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2010.
- Frost R., *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej, t. I: Powstanie i rozwój 1385–1569*, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2018.
- Grzybowski S., *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994.
- Historia Sejmu polskiego, t. I: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, pod red. J. Michalskiego, oprac. J. Bardach, W. Czapliński, J. Michalski i in., Warszawa 1984.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011.
- Jobert A., *Od Lutry do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1684*, tłum. E. Sękowska, Warszawa 1994.
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A., *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, tłum. P. Grablunas i in., Warszawa 2007.
- Kuchowicz Z., *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992.
- Kupisz D., *Połock 1579*, Warszawa 2014.
- Kupisz D., *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2017.
- Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, pod red. A. Chwalby, Warszawa 2008.
- Orłowski D., *Chocim 1673*, Warszawa 2007.
- Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, pod red. M. Kopczyńskiego i W. Tygielskiego, Warszawa 2010.
- Podhorodecki L., *Chocim 1621*, Warszawa 2015.
- Podhorodecki L., *Sławni hetmani Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994.
- Podhorodecki L., *Wiedeń 1683*, Warszawa 2012.
- Romański R., *Beresteczko 1651*, Warszawa 2012.
- Tazbir J., *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1999.
- Uruszczak W., *Sejm walny w epoce złotego wieku (1493–1569)*, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja*, red. J. Bardach, przy współudziale W. Sudnik, Warszawa 1995.
- Wimmer J., *Polska – Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI–XVIII wieku*, Oświęcim 2013.
- Wisner H., *Kircholm 1605*, Warszawa 2011.
- Wisner H., *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.
- Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*, rozmowy przeprowadzili: M. Maciorowski, B. Maciejewska, Warszawa 2018.
- Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 2004.
- Wójcik Z., *Jan Sobieski*, Warszawa 1994.
- Wyczański A., *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001.
- Zamoyski A., *Polska. Opowieść o dziejach niezwykłego narodu 966–2008*, tłum. M. Ronikier, Warszawa 2015.
- Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004.

Indeks osobowy

A

Abaza Mehmed 197
Albrecht Fryderyk Hohenzollern, książę Prus 183
Albrecht Hohenzollern, wielki mistrz zakonu
krzyżackiego, książę w Prusach 52–53, 95–96, 99,
140
Aleksander Jagiellończyk 76–80, 83, 140
Aleksy I Romanow, car Rosji 203
Altomonte Marcin 227
Anna Austriaczka, matka Ludwika XIV 145
Anna Habsburżanka, żona Zygmunta III Wazy 180,
183
Anna Jagiellonka, córka Władysława II Jagiellończyka,
żona Ferdynanda I Habsburga 94
Anna Jagiellonka, córka Zygmunta Starego, żona
Stefana Batorego 102, 121–122, 125, 141
Anna Stuart, królowa Anglii i Szkocji 155
Anna Wazówna, siostra Zygmunta III Wazy 180
Ariosto Ludovico 15
Arystoteles 10, 14, 106, 166
Asselijn Jan 160
Atahualpa, władca imperium Inków 36

B

Bacciarelli Marcello 97
Bach Johann Sebastian 175
Bacon Francis 166–167, 176, 178
Baltazar Karol Habsburg, następca tronu Hiszpanii 173
Bażanka Kacper 232, 240
Beauplan Guillaume de 200
Behem Baltazar 102, 134
Bening Simon 64
Bernardoni Jan Maria 230
Bernini Giovanni Lorenzo (Gianlorenzo) 59, 170–171,
176, 178
Bethlen Gábor 196
Bielski Marcin 106
Boccaccio Giovanni 15
Bodin Jean 67–68
Boguszowicz Szymon 194
Boleyn Anna, żona Henryka VIII Tudora 50
Bona Sforza, żona Zygmunta Starego 84–85, 92, 101,
108, 140
Bonerowie, ród 131–132
Borch Gerard ter 162
Borromini Francesco 170
Bossuet Jacques 148
Botticelli Sandro 19–20, 24
Bracciolini Poggio 25
Brandt Józef 197
Braniccy, ród 231
Bronzino Agnolo 24
Bruegel Pieter starszy 22, 26, 72
Brunelleschi Filippo 9, 17, 25–26, 72
Bruno Giordano 57

Bry Théodore de 35
Budny Szymon 218
Buonaccorsi Filippo (Kallimach) 100–101, 108, 140
Buonarrotti Michelangelo (Micheł Anioł) 10, 20–21,
23–26, 72
Buxtehude Dietrich 175

C

Cabot John 30
Calderón de la Barca Pedro 168
Caravaggio 172, 176, 178
Carracci Annibale 169, 172
Cartier Jacques 31, 33
Castelli Mateo 231
Castiglione Baldassare 15
Cati Pasquale 57
Cebrowski Andrzej 214
Cecylia Renata Habsburżanka, żona Władysława IV
Wazy 186
Cellini Benvenuto 15
Celtis Konrad 100–101
Cervantes Miguel de 15
Champagne Philippe de 145
Charpentier Marc-Antoine 175
Chmielnicki Bohdan 200–204, 207, 209, 210, 214,
224, 239
Chodkiewicz Jan Karol 190–191, 197, 239
Chodkiewiczowie, ród 89
Colbert Jean-Baptiste 147
Cook James 33
Corelli Arcangelo 174
Corneille Pierre 168
Cortés Hernán 35–36
Couperin François 174
Cranach Lucas 22, 26, 45, 72
Cromwell Oliver 152, 154, 156, 177
Cromwell Richard 154
Cyceron 14, 106
Czarnecki Stefan 206, 208–209, 224

D

Dahlbergh Erik 192
Dante Alighieri 15
Dantyszek Jan 105
Decjusz Ludwik 85
Delen Dirck van 53
Descartes René (Kartezjusz) 166–167, 176, 178
Dias Bartolomeu 29
Dolabella Tommaso 232
Donatello 17, 25–26, 72
Doroszenko Piotr 222
Dubois François 51
Dürer Albrecht 22, 26, 72, 94
Dyck Antoon van 172
Dymitr, syn cara Iwana IV Groźnego 193

Dymitr Samozwaniec, car Rosji 193

E

Elżbieta I Tudor, królowa Anglii 50, 67, 69, 71, 150, 156

Epikur 10

Erazm z Rotterdamu 13, 16, 72, 90, 101, 106

Ernest Habsburg, arcyksiążę, syn cesarza

Maksymiliana II 120, 180

Euklides 10

F

Ferdynand I Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech
65–66, 70, 94

Ferdynand II Aragoński, król Hiszpanii 28–29

Ferdynand II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech,
arcyksiążę Austrii 158–159, 165, 186

Ficino Marsilio 11, 20, 24

Filip II Habsburg, król Hiszpanii i Portugalii 65–69, 71

Filip IV Habsburg, król Hiszpanii Portugalii 172–173

Fiodor I, car Rosji 193

Fiodor II, car Rosji 193

Firlej Jan 119, 126, 132

Firlejowie, ród 132

Fontana Baltazar 234, 240

Fontana Jakub 232

Forsberg Nils 167

Fouquet Nicolas 142

Francesca Piero della 19

Franciszek I Walezjusz, król Francji 69

Fryderyk, margrabia badeński 206

Fryderyk Jagiellończyk, prymas 76

Fryderyk Wilhelm Hohenzollern, elektor

Brandenburgii, książę Prus 207

Fryderyk IV Wittelsbach, elektor Palatynatu Reńskiego
157–158

Fryderyk V Wittelsbach, elektor Palatynatu Reńskiego
158

Fuggerowie, ród 61

G

Galileusz (Galileo Galilei) 166–168, 176, 178

Gama Vasco da 31, 34, 72

Ghirlandaio Ridolfo 30

Giorgione 21

Giotto di Bondone 17

Glaubitz Jan Krzysztof 232

Górnicki Łukasz 105, 131

Greco El 23, 58

Grzegorz z Sanoka, arcybiskup 100, 108, 140

Gustaw II Adolf, król Szwecji 160, 165, 192–193, 196

Gutenberg Jan 9, 16, 72

H

Hals Frans 173

Harvey William 168

Händel Georg Friedrich 175

Henryk Walezy (Henryk III jako król Francji) 51,
120–121, 125, 141

Henryk Żeglarz, następca tronu Portugalii 29

Henryk II Walezjusz, król Francji 69

Henryk III Walezjusz, król Francji (Henryk Walezy
w Polsce) 51, 120–121, 125, 141

Henryk IV Burbon, król Francji 51, 67, 71, 144, 149,
177

Henryk VII Tudor, król Anglii 67

Henryk VIII Tudor, król Anglii 49–50, 54, 67, 71, 73,
152

Heraklit 10

Herburt Jan 87

Herburt Jan Szczęsny 183–184

Hilliard Nicholas 67, 69

Holbein Hans 22, 26, 44, 50, 72

Hooghe Romeyn de 155, 225

Horacy 8

Hozjusz Stanisław, biskup 132

I

Iwan IV Groźny, car Rosji 98, 120, 122–123, 193

Izabela Aragońska, księżna Mediolanu i Bari, matka
Bony Sforzy 85

Izabela I Kastylijska, królowa Hiszpanii 28–29

J

Jadwiga Andegaweńska 126

Jakub I Stuart 150–151

Jakub II Stuart 154, 156

Jan Olbracht 76–77, 83, 100, 140

Jan II Kazimierz Waza 202–213, 220–222, 232,
239–240

Jan III Sobieski 164, 222–232, 237, 240

Jan III Waza, król Szwecji, ojciec Zygmunta III Wazy
120, 124, 180

Janicki Klemens 105

Jermak 38

Jerzy II Rakoczy, książę Siedmiogrodu 207

Joanna Szalona, królowa Hiszpanii 65

Juliusz II, papież 44

Justynian I Wielki, cesarz Bizancjum 11

K

Kalinowski Marcin 201

Kallimach (Filippo Buonaccorsi) 100–101, 108, 140

Kalwin Jan 49, 54

Kara Mustafa 226–228

Karnkowski Stanisław, prymas 124

Karol Lotaryński 221, 227

Karol Sudermański (Karol IX Waza), regent,
a następnie król Szwecji 181, 190

Karol I Stuart, król Anglii i Szkocji 150–154, 156, 177

Karol II Stuart, król Anglii i Szkocji 154

Karol V Habsburg, król Hiszpanii, cesarz, arcyksiążę
Austrii 23, 45, 47, 50, 65–66, 69, 71

Karol X Gustaw, król Szwecji 204–207, 209, 224, 239

Kartezjusz (René Descartes) 166–167, 176, 178

Katarzyna Aragońska, żona Henryka VIII Tudora
49–50

Katarzyna Jagiellonka, córka Zygmunta Starego, żona
Jana III Wazy 124

Kazimierz, św., syn Kazimierza Jagiellończyka 76, 231

Kazimierz Jagiellończyk 76, 79–80, 83, 100, 140, 218
 Kazimierz Wielki 126, 138, 185
 Kettler Gotthard, mistrz krajowy inflanckiej gałęzi
 zakonu krzyżackiego, książę Kurlandii 98
 Kiszka Anna 218
 Kober Marcin 102, 122, 180
 Kochanowski Jan 89, 105, 108, 140
 Kochowski Wespazjan 236
 Kolumb Krzysztof 29–32, 34, 72
 Konaszewicz-Sahajdaczny Piotr 197
 Koniecpolscy, ród 231
 Koniecpolski Stanisław 197
 Konstancja Habsburżanka, żona Zygmunta III Wazy
 183
 Kopernik Mikołaj 14, 16, 58, 72, 106, 108, 166
 Korecki Samuel 196
 Kościuszko Tadeusz 236
 Krasiecy, ród 103
 Krasiecy, ród 231–232, 234
 Kromer Marcin, biskup 88, 106, 131–132
 Krystyn Ościk z Kiernowa 218
 Krystyna Wazówna, królowa Szwecji 167

L

La Fontaine Jean de 169
 La Rochefoucauld François de 169
 La Tour Georges de 172
 Lanckoroński Stanisław 205
 Las Casas Bartolomé de 36–37
 Le Brun Charles 171
 Leardo Giovanni 27
 Leibniz Wilhelm Gottfried 167–168, 176, 178
 Lemke Johan Filip 205, 207
 Leon X, papież 44–45
 Leonardo da Vinci 10–11, 18, 20, 26, 72
 Leopold I Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech,
 arcyksiążę Austrii 226, 228
 Leszczyńscy, ród 211
 Leszczyński Jan 222
 Locci Augustyn 231
 Locke John 167
 Lorrain Claude 172
 Loyola Ignacy 55–56, 60, 73
 Lubieniecki Andrzej 110
 Lubomirscy, ród 211, 213
 Lubomirski Jerzy 206, 211–213, 220, 231, 240
 Lubomirski Stanisław 213, 231
 Ludwik Burbon, książę de Condé (Wielki Kondeusz)
 221
 Ludwik Jagiellończyk, król Węgier i Czech 70, 76, 94,
 99
 Ludwik Węgierski 80
 Ludwik XIII Burbon, król Francji 67, 144–145, 149,
 177
 Ludwik XIV Burbon, król Francji 142, 145–149, 171,
 177, 226, 231
 Ludwika Maria Gonzaga, żona Władysława IV i Jana
 Kazimierza Wazów 210–212, 224

Lully Jean-Baptiste 175
 Luter Marcin 45–49, 54, 73, 87, 95

L

Łaski Jan, prymas 79–80, 90
 Łaski Jan (młodszy) 89–90

M

Machiavelli Niccolò 13, 16, 25, 67, 72
 Maciej Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech,
 arcyksiążę Austrii 158
 Maciej z Miechowa 77, 106
 Magellan Ferdinand 31–32, 34, 72
 Maksymilian Habsburg, arcyksiążę, syn cesarza
 Maksymiliana II 124
 Maksymilian I Habsburg, cesarz, arcyksiążę Austrii 85,
 94, 97, 218
 Maksymilian I Wittelsbach, książę Bawarii 157
 Maksymilian II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech,
 arcyksiążę Austrii 120–121, 124
 Mantegna Andrea 19
 Maria Habsburżanka, żona Ludwika Jagiellończyka 94
 Maria Kazimiera d'Arquien („Marysienka”), żona
 Jana III Sobieskiego 224
 Maria Medycejska, żona Henryka IV Burbona, regentka
 Francji 144–145, 149, 177
 Maria I Stuart, królowa Szkocji 69
 Maria I Tudor, królowa Anglii 50
 Maria II Stuart, królowa Anglii i Szkocji, żona Wilhelma
 Orańskiego 154
 Masaccio 17–18, 26, 72
 Massys Quentin 13, 40
 Matejko Jan 81, 96, 111, 118
 Mazarin Jules, kardynał 145–146, 149, 177
 Mecenas Gajusz 8
 Medyceusz Giuliano 24
 Medyceusz Kosma 24
 Medyceusz Wawrzyniec Wspaniały (Lorenzo il
 Magnifico) 24–25
 Medyceusze, ród 9, 24–25, 144
 Meretyn Bernard 232
 Michał Anioł (Michelangelo) Buonarroti 10, 20–21,
 23–26, 72
 Michał Korybut Wiśniowiecki 221–223, 229, 232, 240
 Michał Romanow, car Rosji 194
 Michałowicz Jan z Urzędowa 102
 Milton John 169
 Mniszchówna Maryna, żona Dymitra Samozwańca 193
 Modrzewski Andrzej Frycz 106, 108, 140
 Mohyla Piotr, metropolita prawosławny 115
 Molier 168–169, 176, 178
 Molli Clemente 234
 Monteverdi Claudio 175, 176, 178
 Morando Bernardo 104
 More (Morus) Thomas 13, 16, 50, 72
 Morsztyn Jan Andrzej 226
 Morsztynowie, ród 234

Murad IV, sułtan imperium osmańskiego (tureckiego) 163

Murillo Bartolomé 172

N

Nalewajko Semen 188

Newton Issac 168

O

Oleśnicy, ród 89

Oleśnicki Zbigniew, arcybiskup 76, 100

Opalińscy, ród 211

Ortelius Abraham 33

Orzechowski Stanisław 106, 108, 140

Osman II, sułtan imperium osmańskiego (tureckiego) 197

Ossoliński Jerzy 186

Ostrogscy, ród 213

Ostrogski Konstanty Wasyl 182

Ostroróg Jan 100–101, 108, 140

P

Pac Michał Kazimierz 225, 234

Palladio Andrea 19

Patel Pierre 147

Paweł II, papież 100

Paweł III, papież 56–57

Pazzi, ród 24

Petrarka 15

Phelips Edward 150

Pico della Mirandola Giovanni 12–13, 16, 24, 72

Pigafetta Antonio 32

Pinzel Jan Jerzy 235

Pitagoras 10

Pizarro Francisco 35

Platon 10–11, 20

Pocahontas 38

Pomis Giovanni Pietro de 158

Potoccy, ród 196

Potocki Mikołaj 201

Potocki Stanisław „Rewera” 205

Potocki Wacław 236

Poussin Nicolas 172

Prażmowski Mikołaj, prymas 222

Przybyła Mikołaj 130

Purcell Henry 175, 176, 178

R

Rabelais François 10, 15

Racine Jean-Baptiste 168–169

Radziwiłł Bogusław 205

Radziwiłł Janusz (uczestnik rokoszu Zebrzydowskiego) 183–184

Radziwiłł Janusz (hetman) 203, 205, 210, 218–219

Radziwiłł Krzysztof II 195, 218–219

Radziwiłł Michał Kazimierz 222

Radziwiłł Mikołaj „Czarny” 136, 218

Radziwiłł Mikołaj Krzysztof „Sierotka” 218–219

Radziwiłł Ościkowicz 218

Radziwiłłowie, ród 89, 205, 207, 209, 211, 213, 218–219, 239

Rafael Santi 10, 20–21, 26, 72

Rej Mikołaj 89, 105–106, 108, 140

Rembrandt van Rijn 173–174, 176, 178

Reni Guido 172

Richelieu Armand de, kardynał 144–145, 149, 160, 177

Robbia Giovanni della 24

Rosselli Cosimo 13

Rubens Peter Paul 172, 176, 178

Rudolf II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 157

Ruggieri Juliusz 134

S

Salviati, ród 24

Samostrzelnik Stanisław 79, 102

Scarlatti Alessandro 175

Schlüter Andrzej 234

Schultz Daniel 210, 221, 224, 232

Servet Michael 49

Sforza Gian Galeazzo, książę Mediolanu, ojciec Bony Sforzy 85

Siciński Władysław 81, 210–211

Siemiginowski-Eleuter Jerzy 224, 232

Sienicki Mikołaj 121

Sienkiewicz Henryk 222

Skarga Piotr 181

Smith John 38

Snayers Pieter 159, 191

Sobieski Jakub 225–226, 228–229

Sokrates 10

Soutman Pieter 124

Stadniccy 89

Stech Andrzej 232

Stefan Batory 98, 121–126, 129, 138, 141, 191

Stefan Wielki, hospodar mołdawski 77

Sykstus IV, papież 24

Szafrancowie, ród 103

Szczuka Stanisław Antoni 237

Szekspir (Shakespeare) William 168–169, 176, 178

Szydłowieccy, ród 79

Szydłowiecki Krzysztof 79

T

Tarnowski Jan 96–97

Tencalla Constantino 231

Tetzel Johann 44

Tintoretto Jacopo 23

Trevano Giovanni 231

Tuhaj-bej 197

Tycjan 20–21, 26, 65, 72

Tylman z Gameren 231, 240

U

Uchański Jakub, prymas 117, 121

V

Velázquez Diego 172–173, 176, 178
Verkolje Jan 175
Vermeer van Delft Jan 173–174, 176, 178
Veronese Paulo 23
Verrocchio 25
Vespucci Amerigo 30
Vincent François-André 146
Vivaldi Antonio 175
Vogtherr Heinrich 61

W

Walker Robert 152
Wallenstein Albrecht von 159
Wapowski Bernard 106
Wasył Szujski, car Rosji 193
Wawrzyniec Wspaniały (Lorenzo il Magnifico)
Medyceusz 24–25
Wergiliusz 8
Wildens Jan 62
Wilhelm III Orański, król Anglii i Szkocji 154–156, 177
Wiśniowieccy, ród 196
Wiśniowiecki Jeremi 197, 202, 221
Wiśniowiecki Michał 196
Witold, wielki książę litewski 76
Witte Jan de 232
Władysław Jagiełło 76, 80
Władysław II Jagiellończyk, król Węgier i Czech 76, 94
Władysław IV Waza 180, 183, 185–186, 189, 193–
195, 197, 200–201, 209, 210, 231–232, 234, 239

Wujek Jakub 105, 108
Wyhowski Iwan 204

Z

Zamoyscy, ród 213
Zamoyski Jan 104, 107, 121–122, 124, 136–137, 180,
182–183, 189
Zamoyski „Sobiepan” Jan 224
Zápolya Barbara, żona Zygmunta Starego 85
Zápolya Jan, król Węgier 70
Zbarascy, ród 231
Zborowscy, ród 124
Zebrzydowski Mikołaj 183, 189, 239
Zurbarán Francisco de 172
Zwingli Huldrych (Ulrich) 48, 54
Zygmunt I Stary 76, 79, 84–85, 87–88, 92, 94–96,
101–102, 108, 126, 140
Zygmunt II August 76, 84–87, 90, 92, 98–99,
101–102, 109–111, 116, 117, 121–122, 124, 125,
140–141, 187
Zygmunt III Waza 122, 124–125, 141, 158, 180–185,
189, 190, 193–197, 199, 219, 230–232, 234, 237,
239

Ż

Zamett Albert 236
Żółkiewski Stanisław 193–196, 198, 199

Indeks pojęć

Hasła indeksu nie odsyłają do wszystkich stron, na których użyte jest dane pojęcie, lecz jedynie do tych, na których znajdują się informacje pozwalające uczniowi zrozumieć znaczenie pojęcia.

A

absolutyzm/monarchia absolutna 67–68, 142,
144–149, 150–155
anglikański Kościół 49–50
antropocentryzm 11
antyku dziedzictwo w epoce renesansu 8–11, 14,
17–20
arianie (bracia polscy) 90, 215
arkada 103
artykuły henrykowskie 120–121
attyka 103

B

barok 57, 169–175, 230–235
bezkrólewie 117–118
busola 28

D

demokracja szlachecka 78–81
druk/książka drukowana 9–10, 45–46, 101
dualizm gospodarczy 63–64

E

elekcja *vivente rege* 84
empiryzm 166
ewangelicko-augsburskie wyznanie (luteranizm) 48
ewangelicko-reformowane wyznanie (kalwinizm) 49

F

folwark 64, 82, 130–131, 135, 216
fronda 146

G

gburzy 135
gentry 151

giełda 62
gospodarka folwarczno-pańszczyźniana 64, 77, 82,
130–131, 135, 216
greckokatolicki (unicki) Kościół 182

H

heliocentryczna teoria 14, 166
hugenoci 51, 144–145, 148
humanizm (renesansowy) 8–15, 100–101, 106
husaria 191

I

iluzjonistyczne malarstwo 23
independenci 151–153
inkwizycja/Święte Oficjum 56–57, 166
intendenci 145, 148
interrex 117–118
izba poselska 80–81, 112

J

jidysz 136
jurydyka 135

K

kahał 138
kalwinizm 49, 52, 88–90
kaptury 117
karawela 28–29
kmiecie 135
kolegia humanistyczne 14
kolegia jezuickie 55, 107
kolonializm 35–43
konfederacja 117–118, 212
konkwistador 35–36
konstytucja sejmowa 78
konsystorz 49
kontrereformacja 55–57, 60, 237
królewszczyzny 81, 85
krużganek 103
kwakrzy 50

L

liberum veto 81, 210–212
ludzie luźni 129
luteranizm 45–48, 51–52, 87–88

L

łaszt 217

M

magnateria (możnowładztwo) 77–78, 132
manieryzm 23
manufaktura 62–63, 147
mecenasy/mecenasy 8, 19, 44, 101, 230
merkantylizm 147
monarchia parlamentarna 155
monopol propinacyjny 131, 216

N

nakład/system nakładczy 62–63
naród polityczny 80, 112
niewolnictwo 29, 36, 38, 41–42
nobilettacja 80, 131

O

odpusty/handel odpustami 44–45
opera 174–175
ordynacja 213

P

pacta conventa 121
pańszczyzna 64, 82, 130, 135
parlament paryski 146
pastor 47
perspektywa linearna 17–18
pieta 21
poddanie chłopów 63–64, 77, 132, 135
predestynacja 49
protestantyzm 48–53, 87–90, 119, 157–159, 185
purytanie 50, 53, 151–152, 169

R

racjonalizm 166–167
reformacja 11, 23, 44–53, 87–90, 105, 157
rejestr kozacki 187
renesans 8–11, 15, 17–25, 44, 101–105, 230
rokosz 85, 184
ruch egzekucyjny 85–86

S

sarmatyzm 236–238
sądy kapturowe 117–118
sejm konwokacyjny 118
sejm Polski/Rzeczypospolitej 76–81, 112, 120
sejmiki ziemskie 79, 81
sekularyzacja 95
senat 77–81, 112
sgraffito 103–104
szlachta gotota 132
szlachta średnia 77–78, 85, 132
szlachta zagrodowa 132

Ś

światłocień 172

T

Trybunały: Koronny i Litewski 123

U

unia realna 109
unicki (greckokatolicki) Kościół 182

W

wolna elekcja 118, 120

Z

zagrodnicy 135